

Ніжинський державний педагогічний університет
ім. Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 11

*Творча спадщина письменників,
діячів культури Поліського краю.*

ТОВ "Наука-сервіс"

Ніжин - 1998

ББК Ш 5/4 УКР/ Я 54
Ч 11/4 УКР/ Я 54

№ 4

Книга присвячена життю і творчості визначних письменників (М.Гоголя, П.Морачевського, М.Філянського, О.Довженка, Є.Гуцала) та діячів культури (І.Шрага, І.Петрункевича, Г.Галагана, істориків Ніжинської вищої школи), які пов'язані з Поліським краєм. У багатьох статтях, побудованих на архівних та малодоступних сучасному читачеві матеріалах, розкриваються важливі сторінки їх діяльності.

Збірник заснований у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. н., проф. **Г.В.Самойленко** (відп. ред. і упорядник), докт. філол. н., проф. **Н.М.Арват**, проф., акад. **Ф.С.Арват**, докт. іст. н., проф. **М.К.Бойко**, канд. філол. н., доц. **Н.І.Бойко**, докт. іст. н., проф. **А.О.Буравченков**, канд. мистецтвозн., доц. **Г.І.Веселовська**, докт. філол. н., акад. проф. **А.П.Грищенко**, докт. істор. н., проф. **В.М.Даниленко**, докт. іст. н., проф. **В.О.Дитлюв**, докт. філол. н., проф. **З.В.Кирилук**, докт. філол. н., проф. **О.Г.Ковальчук**, докт. філол. н., проф. **Т.П.Масвська**, канд. філол. н., доц. **П.В.Михед**, докт. філол. н., проф. **А.К.Мойсієнко**, докт. мистецтвозн., проф. **В.В.Рубан**, докт. мистецтвозн., проф. **С.В.Тишко**, канд. мистецтвозн., доц. **Ю.І.Чекан**, докт. іст. н., проф. **Ю.І.Шаповал**.

Збірник друкується за рішенням вченої Ради Ніжинського державного педагогічного університету ім Миколи Гоголя від 25.09.98р., протокол № 2

Література та культура Полісся. Вип. 11. Творча спадщина письменників та діячів культури Поліського краю / Відпов. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин: НДПУ, 1998. - 169 с.

ISBN 966-7488-00-4

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

811595

ТВОРЧА ДОЛЯ П.С.МОРАЧЕВСЬКОГО

У 1863 році міністр внутрішніх справ Росії граф П.Валуєв заявив: "Малороссийского языка не было, нет, и никогда быть не может". Ці слова неодноразово цитувалися і повторювалися, але мало хто знає, у зв'язку з чим вони були сказані. Привід для них подав інспектор Ніжинського юридичного ліцею кн.Безбородька П.С.Морачевський, який протягом 20 років перекладав на українську мову текст Євангелії та інших книг Святого письма і звернувся до Сенату та Синоду з проханням дозволити його опублікувати. Священне писання українською мовою не тільки не дозволили друкувати, а й незабаром підготували сумнозвісний циркуляр про заборону українського слова взагалі. І лише на початку ХХ ст. (1906-1911 рр.) в результаті клопотання визначних українських діячів культури І.Франка, І.Срезневського, професора Віталія Віталійовича Морачевського, який особисто звернувся до президента імператорської Академії наук великого князя К.К.Романова за допомогою, цар Микола II дозволив друкувати Євангелія українською мовою.

За декілька тижнів 1911 р. було продано біля 200 тис.екземплярів.

Хто ж такий Пилип Семенович Морачевський (1806-1879), яка його творча доля? Народився він у селі Шостовиця Чернігівського повіту Чернігівської губернії 14 (26) листопада 1806 року в дворянській сім'ї.

У 1828р. П.Морачевський закінчив Харківський університет з ступенем дійсного студента. Тут же почав писати вірші. На деякий час він залишився проживати у Харкові, зблизився з своїм родичем Іваном Григоровичем Кулжинським, який займав посаду вчителя латинської мови у місцевій гімназії. До цього І.Г.Кулжинський працював у Ніжинській гімназії вищих наук кн.Безбородька, де навчалися М.Гоголь, Н.Кукольник, Є.Гребінка та інші відомі письменники. Він сам також займався літературною творчістю, опублікував декілька творів у різних виданнях, сприяв публікації у 1831р. і віршів П.Морачевського "Первое мая", "Монастырь", "Дорога" в "Украинском Альманахе", який видавав І.І.Срезневський.

Щоб читач мав уявлення про перші твори П.Морачевського подаємо тут один із його віршів "Дорога".

В чистом поле ветер дует.
Сердце бедное тоскует;
С каждым шагом лошадей,
Обречен одной печали,

Я все дале, дале, дале
От Украинки моей.
Ах! явись хоть на мгновенье,
Милый Ангел предо мной?
Укрепи мое терпенье!
Думы сердца успокой!

Як бачимо, воно не відрізняється якоюсь оригінальністю. Це проба пера. Автор передає свої особисті почуття у ніжній меланхолічній тональності.

Публікація цих віршів відбулася у той час, коли їх автор уже працював з 1829р. учителем математики у Сумському повітовому училищі (1829-1832). У П.Морачевського відчувається потяг до літератури та творчості. Він пише нові поетичні твори "Ночь", "Акростиx" ("Катя, милая будь моя"), "Мечты", "Стансы", дві елегії і посилає їх знову І.Г.Кулжинському з проханням сприяти їх публікації. У листі до адресата він пише: " С душевным прискорбием посылаю Вам несколько несвязных, холодных и совершенно не занимательных стишонков, которые прошу показать г-ну Срезневскому. Если, по его мыслям, есть между ними способные для его Альманаха, то пусть напечатает, если же нет, то бросьте их в печку или куда Вам угодно".

Ці вірші не були з якихось причин надруковані в альманасі і з'явилися лише в газеті "Южный край" за 1899р. (№6333).

У Сумах П.Морачевський написав віршовану комедію "Сумская причудница" у трьох діях. Уривок з неї, посланий І.Г.Кулжинському для подальшої публікації, дає можливість уявити характер подій, які в комічному плані зображує автор. Тема не нова: матуся, яка має двох дочок, із яких старша - сентиментальна мрійниця, а менша - весела, життєрадісна, дещо різкувата, з умінням дотепно прореагувати на задуми сестри вийти вдало заміж, намагається пристроїти десь старшу. Про рівень поетичного таланту П.Морачевського може свідчити сцена гадання матусі на картах та її поради дочці, як себе тримати з молодим чоловіком, який ось має з'явитись у кімнаті:

Умей придать глазам приветливую нежность,
Словам, движениям - приятную небрежность.
То сядь против него, умильно погляди,
Вступи с ним в разговор, по комнате ходи;
То сладостно вздохнув, задумайся немножко;
То нежно улыбнись, выглядывай в окошко;
То выйди, то войди и сядь на стуле вновь...

Не сразу отвечай на страстную любовь!
Скажи: я не могу... без маменьки не знаю -сь...
А я... я за себя, душа моя, ручаюсь,
Во что б ни стало мне - не уроню себя!
Скажу: приятно мне, но этак ведь нельзя!
На это время есть... подумаем... увидим...
Узнаем больше вас... и верно не обидим!

Інтереси до словесності сприяли тому, що П.Морачевський у 1832 році склав екзамен у іспитовому комітеті Харківського університету з російської словесності. У цьому ж році він переїхав у Луцьку гімназію, директором якої у цей час працював І.Г.Кулжинський.

Тут П.Морачевський продовжив літературну діяльність. У 1833р. він написав п'єсу "Чудаки. Несколько комических сцен" і присвятив її І.Г.Кулжинському. Нині цей каліграфічно переписаний рукопис з присвятою зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. У деякій мірі окремі герої, сцени співвідносяться з персонажами комедії О.Грибоедова "Горе з розуму". Підчувається, що у автора був зразок, на який він спирається. Хоч, звичайно, ці п'єси порівнювати важко, бо твір П.Морачевського далекий від них соціальних проблем, які ставив російський драматург.

Зміст п'єси зводиться до того, що центральний герой поет Стихотворський, проживаючи в одному будинку з сім'єю Болтницьких, захопився дочкою останніх і збирається іти до них на звання вечір. Він намагається написати вірш, але в нього нічого хорошо не виходить:

Что за диковина со мною?
Вот целый час сижу, а может быть, и два-
Ничто на ум не идет, - какой-то чепухою
Моя забита голова.
Ни чувств, ни слов, ни рифм, ни мыслей!..
Как в могиле,
В моей душе безмолвно и темно.
Где ж этот дар святой, чьей чудотворной силе
Воспеты гимны мной давно?
Иль он на миг один, неожиданный посетитель,
Является порой посланником небес?
Или, как призрак-обольститель
Мелькнул в моем уме, и навсегда исчез?..

До нього заходять знайомі Зв'якович і Хрісновський, які також запрошені до Болтницьких. Пустопорожня розмова затягується, Стихо-

творський хвилюється, бо уже з нетерпінням чекає на зустріч з своєю коханою. Вона теж не витримує і посилає свою служницю Лізу. Проте гості не реагують до того часу, поки сам господар Болтницький не приходить і не забирає до себе молодих людей.

Весь сюжет пов'язаний з порожньою балаканиною Зв'яковича, Хрісеновського та деяких інших персонажів. Ось уривок із монологу Зв'яковича, зверненого до Стіхотворського:

Моє почтение! Вы дома - сам на сам.
Куда-то, кажется, сейчас идти хотели.
Вот я, как говорят, без плана и без цели,
Не то, чтоб невзначай, а так, случайно к вам,
По воле собственной, благодаря ногам,
Имею честь с моим присутствием явиться,
Но прежде в этом мне позвольте объясниться...

І далі ще 21 рядок тексту.

Такі ж довгі монологи і у Хрісеновського, який виступає проти романтизму і захищає класицизм, хоч вони у багатьох випадках читаються легко, завдяки плавному і гладенькому віршу.

П'єси "Чудаки" та "Сумская причудница", а також вірші, які відносяться до раннього періоду творчості П.Морачевського, говорять про те, що йшов пошук нових прийомів, але в традиціях того часу.

У 1835р. П.Морачевського призначають старшим вчителем російської словесності у Каменець-Подільську гімназію. З 1842р. він виконує також обов'язки інспектора цього навчального закладу. Цю ж посаду він з 1849р. займає і в Ніжинському юридичному лицейі, де працює тут протягом десяти років до часу відставки на пенсію у 1859р.

Ніжинський період для П.Морачевського був найбільш творчим. Про інспектора добре відгукуються і студенти, і викладачі. "Перед П.С.Морачевським, - згадував студент Кульжинський, - інспектором у нас був Геропес; він пам'ятний тим, що займався спеціально пороттям гімназистів. Між нами твердо трималась така думка, що Геропес не в змозі обідати, якщо не випоре двох-трьох учнів. Після Герописа П.С.Морачевський нам дуже сподобався, хоч ми і говорили дотепи про нього. Дійсно, він був доброю і хорошою людиною і обходився з нами по-людськи. Одне було в ньому неприємне: як піде по квартирах і знайде у кого-небудь із гімназистів чи студентів вірші малоросійські, особливо Шевченка, так і конфіскує. А між тим, буваючи часто у Морачевського, я постійно заставав його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився в Біблію слов'янській і латинській; це й були його заняття перекладу

св. писання на малоруську мову."¹

У вільний час П.Морачевський займався літературною і науковою роботою. Він активно реагував на військові події, які відбулися у цей час на півдні Росії. Першим таким відгуком був вірш " На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии" (1854). Героїзму і мужності севастопольців у роки Кримської війни П.Морачевський присвятив поему "До Чумака, або Война ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках", яка складається з 5-ти книг. Вона була завершена у 1855р. і опублікована у 1856р. Як вказує редактор газети "Южный край", "поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем".

До речі, у Ніжині проходило формування ополчення. Л.Глібов також написав вірш "Остапова правда" (1855), присвячений переходу загонів Московського, Нижньогородського та Володимирського ополчення через місто.

За стилем вірш поеми П.Морачевського нагадує "Енеїду" І.Котляревського, в іншим місцях "Полтаву" О.Пушкіна та "Бородіно" М.Лермонтова. Для прикладу наводимо уривок із звернення до французів та англійців:

Адзусь, заморськи гольтяпаки!
Забули, що було колись?
Такои вам втremo кабаки
И поднесем пид самый нис.
Якои й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечи чухав,
З гори скатывшися на ныз.*

Л.Морачевський демонструє свої патріотичні поривання, описуючи військові події, героїзм і мужність севастопольців. Але все це далеке від реальних подій, від того, що знаходимо в "Севастопольських оповіданнях" Л.Толстого. Ось як описує ніжинський поет страшне кровопролиття у Севастополі:

Над Севастополем зійшов
В тумани мисяць з зироньками.
И над окружними полями
По небу димному пишов.
О, подывься, мисяченьку,
На Севастопольськи поля!

*Тут і далі в тексті збережено орфографію оригіналу

Ты ходыш всюды потыхеньку,
Глядыш на земли, на моря:
Чи бачив ты на Божим свити,
Щоб стількы крови де лылось,
Щоб стількы у одним повити
Могыл високих пиднялось,
Щоб так земля була изрыта
И трупами людськими вкрыта-
Мов з свиту цилого зійшлысь
Велькы тысячи народу,
И, голови одній в угоду,
Край Севастополя вляглысь?!
А хто ж задалегидь нам скаже,
Ще скількы тисяч тут поляже?

П.Морачевський оспівує подвиги кн.Горчакова та Хрульова, звертається до пам'яті адміралів Нахімова, Корнілова, Істоміна.

Уривки з поеми засвідчують, що йшов пошук художньої форми, яка допомогла краще відтворити події, якими жив у той час народ Росії. Автор добре володів українською мовою, умів досить виразно передати динаміку бою.

И військо гримнуло... ура!..
И пиднялось на супостата -
И затряслысь кругом поля,
И загула, як грим, гармата.
И кровью залилась земля...
Й всюди пеклом запалало,
Заклекотало, затрищало...
Земля и море аж ревуть...
Крик, галас, блискавка и громы.
Бодай не будь в таком садуми!
Бодай не бачить и не чуть!

Нині ці вірші сприймаються як літературний факт середини ХІХ століття. Але не можна забувати і того, що вони написані українською мовою, що автор намагався саме цією мовою оспівати героїчний захист міста севастопольцями.

Патріотичні почуття П.Морачевського буди помічені і відзначені. 26 серпня 1856р. він отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-1856 років.

Ніжинський період відзначався тим, що П.Морачевський почав писати свої твори українською мовою. Що підштовхнуло його до цього, сьогодні важко сказати. Але ми можемо говорити про атмосферу, яка склалася у цей період у юридичному ліцеї, де працював письменник.

За час праці П.Морачевського тут змінилося три директори ліцею: Х.А.Екеблад (1840-1855), М.М.Могілянський (1855-1856), Є.П.Стеблін-Камінський (1856-1866). Перший і останній багато зробили для становлення і розвитку навчального закладу. Х.А.Екеблад підтримував творчу молодь, давав їй можливість захищати дисертації, проявляти себе. Є.П.Стеблін-Камінський зумів згуртувати колектив, стати центром суспільного і розумового життя у Ніжині.

У ліцеї працювали в цей час такі визначні вчені: юрист і економіст М.Х.Бунге, історик І.В.Лашнюков, філологи М.А.Тулов, А.І.Лініченко, Б.М.Белобров та інші. Навчався Л.Глібов. У 1846р. Ніжин відвідав разом з випускником Ніжинської вищої школи постом О.Афанасьєвим-Чужбинським Тарас Шевченко, який зустрічався з студентами ліцею, в тому числі і з майбутнім відомим діячем культури М.В.Гербелем.

У цей час у юридичному ліцеї пробуджувався інтерес до українського слова. Л.Глібов писав байки українською мовою, які підтримав у "Черниговских губернских ведомостях" професор М.А.Тулов, на заняттях якого студенти займались написанням віршів як російською, так і українською мовою. Це підтверджують не тільки твори Л.Глібова, а й М.Гербеля, І.Лашнюкова, П.Колосовського та ін. Професор Є.М.Белобров досліджував український фольклор і розглядав його як "свідоме вираження народного духу, народного характеру". Мабуть, все це в якійсь мірі вплинуло і на П.Морачевського. Як свідчать спогади ліцеїстів, письменник цікавився творчістю Т.Шевченка. І її вплив теж слід врахувати, коли ми говоримо про становлення П.Морачевського як українського письменника.

У цей час у Ніжині проживав відомий уже нам І.Г.Кулжинський, який повернувся до міста, де мав свій будинок, у якому проживала його сім'я. Він уже опублікував цілу низку різножанрових творів, в тому числі і на історичну тематику. Очевидно, П.Морачевський підтримував з ним зв'язок. І це сприяло тому, що він звертається у своїй творчості до історичних подій, які відбувалися в Україні в минулому, зокрема в період Коліївщини. У 1848 р. він завершив романтичну поему "Чумаки, або Україна з 1768 року", над якою поет продовжував працювати і пізніше.³

У Ніжинський період П.Морачевський написав і декілька творів російською мовою, зокрема поему "Мечты и планы" (1858), а також роман у листах "Год вперед, если не шесть лет" (1859), вірші, комедію.

У цей час П.Морачевський займався також укладанням "Словаря малоросійського языка по полтавскому наречію" (1853, не вид.). У 1853р. словник був поданий у відділення російської мови і словесності Академії наук. У цьому словнику були зафіксовані всі слова, що побутували в живій мовній практиці. Семантика українських слів підтверджувалась висловами з пам'яток народної поезії, творів І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемівського, а також взятими з народного мовлення. На жаль, "Словарь..." П.Морачевського не отримав підтримки в Академії наук, зокрема з боку відомого філолога академіка І.І.Срезневського.

Під час праці у Ніжинському юридичному ліцеї П.Морачевський почав перекладати на українську мову Євангеліє. У вересні 1860р. був завершений переклад Євангелія від Матфея і Іоанна і в чернетці Євангелія від Луки.

У листі до митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Ісидора П.Морачевський сповіщав, що на всіх мовах усно і писемно проповідується слово Боже, а в Малоросії, мовою якої говорить біля 12 мільйонів православних християн, немає своєї Євангелії. Тому він просить протегувати видання Святого письма українською мовою.

П.І.Морачевський не випадково звернувся за допомогою до такої авторитетної особи, бо відчував справді небезпеку щодо видання перекладу.

Рівно через місяць прийшла відповідь від митрополита Ісидора, який сповіщав П.Морачевського: "По частном совещании с Святейшим синодом уведомляю Вас, что перевод Евангелия, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию".

Таким чином вища церковна влада дала зрозуміти, що будь-який переклад, зроблений українською мовою, не буде надрукований. І цього Синод притримувався довго, бо й переклад Біблії, зроблений П.Кулішем, теж не побачив світу. Але цей удар не призупинив творчої праці П.Морачевського. Він продовжував перекладати далі Євангеліє. У своїй відповіді митрополиту Ісидору він стверджував, що зможе залишити свою працю дітям на пам'ять, "как видимый знак своего благословения". А тому просив повернути йому надіслані переклади.

Виконавши переклад Євангелія далі, П.Морачевський послав його повністю Російській академії наук з проханням, якщо переклад буде схвалено, рекомендувати його до друку. 11 січня, а потім 8 лютого 1862 року на засіданні відділу російської мови та словесності академік І.І.Срезневський зачитав записку, пов'язану з перекладом П.Морачевського. В цій записці академік висловив свій погляд на відношення

різних слов'янських наріччів до російської мови, а потім дав позитивну оцінку праці П.Морачевського.

Відділ російської мови та словесності Російської академії наук доручив трьом академікам А.Х.Востокову, А.В.Никитенку та І.І.Срезневському, які знали українську мову, скласти висновок і подати його президенту академії. Академіки теж дали позитивну оцінку перекладу і радили звернутись до Синоду з проханням опублікувати його.

Як ми зазначали на початку нашої роботи, переклад П.Морачевського не тільки не побачив світу, а й у зв'язку з ним були заборонені інші видання, а українська мова вилучена з повсякденного культурного життя. клопотання Академії наук не мало позитивних наслідків, хоч за час вирішення питання з публікацією Євангелія П.Морачевський переклав ще й "Діяння Апостольські". На початку 1864р. він попросив повернути йому текст перекладу, хоч сподівався, що його праця все ж побачить світ, і продовжував працювати далі. В кінці 1864р. він направив у Академію наук новий список перекладу Нового Завіту. Крім Євангелія, Діяній Апостольських додалися ще переклади Апокаліпсиса та Псалтиря.⁶

Нині мовознавці можуть детально дослідити характер перекладу, його позитивні сторони і недоліки.⁸ Але з впевненістю можемо сказати, що це був добротний, кваліфікований переклад, який дав би можливість українцям познайомитись з Святим письмом на рідній мові ще в 60-х рр. XIX ст.

Але справа з їх виданням так і не просунулась вперед. Лише у 1906р., як ми вказували вище, Євангеліє почали друкувати. Всеукраїнська православна церковна рада у Києві схвалила переклад П.Морачевського для вжитку в церковних відправах.

Слід зауважити, що в кінці 1862р. П.Морачевський направив у відділ російської мови та словесності АН Росії свою працю курс "Священної історії", написаної також українською мовою. Проте відділ відмовив у рекомендації до друку на тій основі, що книга П.Морачевського не є перекладом Святого письма, як його Євангелія, яка засвоюється різними народами світу своїми мовами, а є самостійний твір.

Праця П.Морачевського над Святим писанням та Священною історією припадала на останній період його творчості.

У 1859р. письменник вийшов у відставку. За педагогічну працю він був нагороджений орденом Станіслава II ступеня, мав відзнаку за бездоганну службу протягом 15 та 25 років, а також звання колежського радника.

Після відставки П.Морачевський ще деякий час продовжував

проживати у Ніжині, де навчалися його діти, в потім переїхав у село Шняківку* Ніжинського повіту. Після відміни кріпосного права деякі поміщики спродували землю. П.Морачевський, назбиравши коштів, зумів купити у панів Кобилецьких ** у південно-східній частині села садибу (нині тут двір колективного сільськогосподарського підприємства). Як свідчать архівні документи у П.Морачевського у 1878р. було 157 десятин землі, яка була поруч з маєтком. І нині це урочище називається "Морачевщина". У південній частині села землі придбав Шавірівський.⁹

Про проживання письменника у своїй садибі майже не збереглося свідчень. Дійшло до нас лише три його листи 1876 та 1878рр. до своїх дітей Віталія та Ольги, які засвідчують, що П.С.Морачевський був задоволений своїм життям. "Семьдесят лет, - пише він 3 грудня 1876р., - недаром, видно, налегли на мои плечи. Отраднo мне пробегать теперь мыслями всю жизнь мою, и с каким чувством умиления благодарю я за нее милосердного Бога! Темная сторона ея так мелка и не впечатлительна, что я едва могу ее припомнить; но светлая - Боже мой, Боже мой! - ведь это чудная обстановка моего семейного счастья.

Вспомни, Виталий, Камянец, вспомни Нежин, представь, наконец, и Шняковку, столько привязавшую меня к себе и так покоящую мою старость - о, не хочу еще умирать: лучшего рая не будет для меня в небе, и светлыя ангелов в нем я не встречу, какие окружали и окружают меня на земле. Дай Бог, чтоб вы в мои годы тоже самое чувствовали и так бы в мыслях обращались к вашему прошлому..."¹⁰

В зиму 1877-1878рр. тяжко хворів, і це підірвало йому здоров'я. В листі від 28 лютого 1878р. він зізнався: "Я только старею крепко после болезни: явилась какая-то тяжесть во всем составе моем, вялость, неповоротливость и лень; одна голова стала далеко легче, чтоб не сказать пустее против прежнего. Сразу как-то осадилa меня старость со всех сторон. Думаю впрочем, что это от такой сидячей жизни, какою я веду теперь все время. И потому жду с нетерпением теплых весенних дней, надеясь, что движение на свежем воздухе возвратит мне утраченную за зиму мою бодрость и силу..."

П.С.Морачевський живе надією на виздоровлення. Знову і знову згадує своє життя і радіє, що воно було у нього щасливим і творчим.

*У той час - Шнаківка, від прізвища володаря села Івана Івановича Шнака, капітана великоросійського полку, зятя Павла Раковича. Останній був сином Семена Раковича, писаря Прилуцького полку, який володів багатьма землями.

**Після смерті І.І.Шнака село перейшло у власність Андрія Павловича Раковича, брата жінки небіжчика, а від нього його синові Івану. Згодом селом заволоділи зяті останнього майор Бринкель та обер провіантмейстер Кобилецький.

Листи проникнуті оптимізмом. "Улыбайтесь друг другу во всю жизнь вашу: улыбки-выражение довольства и счастья. 72 года я прожил на свете - и посмотрите, как я бодр, здоров и весел в настоящее время. Что ж это значит? Не что другое, как то, что я всем доволен. А всем доволен потому, что вполне радуюсь вами, моими детьми и внуками..."

Але здоров'я залишало П.С.Морачевського, і він помер у 1879 році, залишивши по собі пам'ять як першого перекладача Святого письма українською мовою і як людини, що думала в тих складних умовах про розвиток української мови, її визнання й існування в усіх галузях знань. Художні твори, написані ним українською мовою, переклади, підручники підтверджують цю думку. Все добре, що творить людина для народу, буде обов'язково ним оцінене. Тож і праця П.Морачевського через тривалий час забуття знову повертається і займає достойне місце в історії української культури.

Література:

1. Цит. за статтею В.Науменка "Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность" // Киевская старина. Т. XXIX.-1902. -Ноябрь. -С. 174.
2. Уривок з поеми під назвою "Великому цареві нашому" надрукований у "Киевских губернских ведомостях" (1854, №28).
3. Її уривки публікувалися в журналі "Основа" за 1861р. (№1) та 1864р. Остання публікація вийшла під назвою "Чумаки, або Смутні часи України". Поема написана коломийковим віршем. Повністю поема була надрукована у 1930 р. Відгук про неї читаємо в статті Б.Шевілева "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми /За сто літ. Кн.6.-К.,1930/.
4. Інститут рукописів НБУ, фонд І, од.зб.639.
5. Срезневский И.И. О малорусском переводе четверо-евангелия Ф.С.Морачевским // Киев.старина. - 1902.-№9.
6. Інститут рукописів НБУ, фонд І, од.зб.638, арк.3.
7. Житецкий П.И. О переводе Евангелия на малорусский язык. - СПб, 1906. Вчений називає П.Морачевського " обережним і вдумливим перекладачем" (с.40).
8. Малюк Михайло. Пилип Морачевський: Спроби портрета на тлі заборон українського слова.// Неопалима купина.-Львів.-1993.-№1; Він же: Євангеліє у перекладі Пилипа Морачевського // Неопалима купина.-1995.-№1-2. Відгук: Вісті з України. -Харків.-1993. -12 -18 серпня. -№33.
9. Кичко Андрій. Село моє, гордість моя... Істор.-краєзн. нарис про Шняківку. -Чернігів, 1997. -С. 11
10. Інститут рукописів НБУ, фонд 3, од.зб.,арк.2.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ В ЛІРИЦІ МИКОЛИ ФІЛЯНСЬКОГО

*Ми йшли на виступ знаного поета,**Співця землі, Філянського Миколи...**Яр Славутич*

Поетична творчість колись знаного, а згодом викресленого з літератури і надовго забутого "співця землі" не без труднощів прокладає собі шлях до сучасного читача. І причина цього, мабуть, не тільки в трагічній особистій долі розстріляного в 1938 році поета та штучному вилученні його творів з української поезії початку віку, але й у характері самої лірики Філянського - дещо камерної, самозаглибленої, спрямованої до якихось вищих, надземних світів. Не лише нашому сучаснику, на естетичній свідомості якого відчутно позначились насаджувані впродовж десятиріч звужено-соціологічні підходи до творів мистецтва, а й читачеві початку ХХ ст. втягнутому у вир бурхливого політичного життя тієї епохи далека від злочи дня творчість Філянського могла часом здаватися неприйнятною й чужою. Певні труднощі у сприйнятті поета могли бути пов'язані і з нетрадиційним, символістичним способом відображення світу в його ліриці. "Символізм на Україні розвинувся пізно, - твердить М.Глобенко. - Поети-модерністи О.Олесь, М.Вороний і Г.Чупринка, що їх критика схильна була залічувати до символістів, у дійсності ними не були, бо, замість символів з їх многозначністю, користалися алегоріями, поширеними в революційній поезії попереднього покоління, готовими умовними образами. Символістом із того покоління був лише Микола Філянський"¹. На думку М.Коцюбинського, у збірці поета "Лірика" (1906) "все темне, каламутне і хаотичне"². В цій зацитованій свого часу рецензії, якій надавалося, за словами Вал. Шевчука, "гіпертрофованого значення", окрім "простого літературного факту несприйняття одного митця іншим"³, простежуємо також тенденцію до оцінки художнього явища з точки зору реалістичної поетики. У творах же Філянського за нерідко справді неясними, хаотичними штрихами до картини зовнішнього світу проступає центральна, внутрішня лінія творчого процесу: невпинне самопізнання, пошуки думки, поступове визрівання своєї власної поетичної філософії життя, яка має, безумовно, не реалістичний, а неоромантичний характер і будується на певних ключових образах-символах. Перша збірка ще не давала можливості збагнути цю філософію, що повністю окреслюється в сукупності всієї творчості поета.

У роздатованій рецензії М.Коцюбинського Філянський характеризується як "філософ і побожний чоловік", а, крім того, ще й гарячий

патріот". Цікаво, що, іронізуючи, критик цілком точно визначив релігійно-філософський колорит та національно-патріотичне звучання збірки. Як переконливо довів Вал. Шевчук, котрому належить заслуга повернення спадщини Філянського сучасному українському читачеві, справжнім ключем до вивчення поетичної системи митця є звернення до філософського вчення суголосного йому за характером світовідчужанню Г.Сковороди.⁴ Простежуючи промовисті факти впливу на Філянського поетики Сковороди, розробку ним окремих сквородинських тем і мотивів (тема шляху, образ "горнього путі", подорожнього, мотив саду), дослідник усе ж не з'ясує до кінця філософсько-світоглядних засад творчості поета і, як нам видається, дещо категорично заперечує поширену думку про його релігійність, загалом уважаючи цю тезу "непорозумінням"⁵.

У нашій літературознавчій науці питання про співвідношення поезії та філософії майже не розроблене. Досі не подолана інерція замовчування зразків релігійної лірики, не вивчена роль Біблії в розвитку української поезії⁶, не вироблені методологічні засади досліджень, спрямованих на з'ясування діалектики наукового та інтуїтивного знання, своєрідності відображення релігійних уявлень, християнської етики в поетичному світовідчужанні митців. Із цим пов'язана, зокрема, і недостатня дослідженість спадщини Філянського, що постає в одному ряду з такими поетами релігійної проблематики, як В.Шурат, Я.Щоголів, П.Карманський, Б.І.Антонич. А між тим, за слушним твердженням М.Т.Яценка, у Біблії та християнському вченні "об'єктивно закладений високий ідеал людинолюбства, гуманістичні морально-етичні максими, які через мистецтво і літературу давали і дають великий стимул для самовдосконалення людини. Ця спадщина є необхідним етапом у розвитку самосвідомості людства"⁷.

Саме в Біблії слід шукати першопочатків характерного для Філянського відчуття двоїстої природи людини: з одного боку, внутрішнє, духовне єство людської істоти з його поривом до вічності й вершин моральної досконалості і, - з другого, - її земне, сповнене минутих утіх та суєтних помислів буття, немінучий фатум якого - "тлін і тлін". Свідомістю цієї подвійності й зумовлене звернення поета до книги "Еклезіаст", у якій думка про примарність земних радощів несе в собі ідею іншого - духовного сенсу життя. Пошуки шляхів примирення двох начал людської істоти приводить Філянського до своєрідно модернізованого поетичного варіанту "філософії серця", органічно спорідненого з морально-етичним ученням Г.Сковороди та його послідовників.

Д.Чижевський, досліджуючи історію української філософії, на яку наклали відбиток такі риси національної вдачі, як емоційність, чутливість

ліризм, дійшов висновку, що "філософія серця", найповніше обгрунтована П.Юркевичем, "є характеристична для української думки". Згідно цієї філософії, орієнтованої на індивідуальність, "в людським душевним житті глибше, ніж свідомі психічні переживання, служить їх основа - "серце", найглибше в людині, "безодня", яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, "поверхню" нашої психіки (Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш). З цим зв'язане і визнання, що людина є малий світ, "мікрокосмос", бо в "сердечній глибині", безодні криється усе, що є у цілому світі (К. Тр. Ставровецький, Сковорода, Гоголь)⁸. Виходячи з цих узагальнень, є всі підстави вважати Філянського істинно національним поетом, що міцно вріс у культурний ґрунт української духовності, і водночас типовим неоромантиком з його пильною увагою до внутрішнього світу людини - тієї справжньої, глибинної основи її життя.

Поетична система Філянського будується на образах "серце", "воля серця", "серця власна міч" (сила, міць), які символізують нездоланність і глибину духовного начала в людині та його перевагу над грубо-матеріальним, неусвідомленим, нищим. Ці ключові образи постають у контрастній опозиції до таких метафоричних образних понять, як сон, "неправди терніє", "крига гріховна", "злії помисли і тяжкії діяння" ("Покаянія отверзи"), "боги земні", "будня чорний чад" (цикл "Співай же, серце!"), зміст яких дозволяє зробити висновок, що сповідувана поетом "філософія серця" виключала позицію пасивного споглядання, вимагаючи свідомого морального вибору й певних зусиль у досягненні ідеалу. Сторожке, просвітлене знанням добра і зла "серце" є, за Філянським, високим даром небес, виявом божественного, безсмертного, що вирізняє людину з-поміж усього живого на землі, поєднуючи миттєве з вічним, людину з її Творцем:

Хвала тому і день і ніч,
Хто дарував нам серця міч⁹.

Звідси "беззастережна віра в мудрість "серця", здатного бути найвірнішим орієнтиром і провідником на життєвих шляхах:

За ним, за ним, куди б не звало,
В який би край не завело... (с. 67).

Подібно до Сковороди, Філянський шукає пояснення феномена життя у Біблії, намагається зрозуміти його сенс через пізнання ідеї божественного провидіння. Безумовно, як людина іншої історичної епохи, позначеної впливом атеїзму, він знає муки безвір'я, душевної спус-

тошеності (цикл "Пкаянія отверзи"), однак від цих моментів знову і знову повертається до ідеї творця світу, підносячись до високопоетичних, натхненних пісень-молитв ("І роки хвиль...", "Буду", "Хвала", "На дереві хресному..."). Релігійні настрої Філянського знаходять своєрідний вияв у його поетичному пантеїзмі, в постійному прагненні до морального очищення, в пошуках шляхів подолання психологічної роздвоєності сучасної людини та бажанні творити добро.

Шукаючи ідеалу гармонійної, природної людини, Філянський створив поетичний портрет Г.Сковороди - вічного подорожнього з сопілкою, книжкою та рідною пісню на устах ("*Mecum porto*"). Через деталі зовнішності ("високе чоло, постаць горда...") проступає чарівна внутрішня сутність генія української думки, "ворога суєти", який на мить спускається в низини буденного світу, "щоб нам явити серця мир" і вічну радість пориву до вершин духу. Текст поезії свідчить, що Сковорода захоплює Філянського передусім єдністю філософії й особистого життя, осягненням душевної рівноваги. Це не випадково: поета глибоко хвилювало питання про узгодженість ідеалу з повсякденним життям людини в атмосфері буднів і "суєти". Як уникнути тиску дріб'язкового, не розгубити скарбів краси і поезії, не забруднити вищих потреб серця мізерією лихих учинків?

Ліричний герой Філянського, теж усвідомлюючи себе подорожнім, мріє бодай наблизитися до тих обріїв, де пролягає "горніх путь" ("І роки хвиль..."), до шляхів, які кличуть до себе "не кожного із нас" ("Шлях"). У плині життя його несуть "таємні крила", "туманить серце ясна даль..." ("Подорожній"). На "подоріжжя дальне" взято найдорожче, що прикипіло до серця з дитинства:

Я пісні взяв непевний рай,
Що мати рідная співала,
Та в зорях ночі неба край,
Що над колискою стояло... (с. 12,2).

Мандрівник прийшов у світ, аби вклонитися землі, посадити "яворів високих ряд" і тихо відійти у безмежжя вічного: злитися з голосами рідних гаїв, лагідним шелестом озиваючись на гучні співи "веселих, ясних, молодих", які прийдуть пізніше ("Саджаю з думкою на згад..."):

Я буду... Буду тут лежать,
І буду слухати голос їх
На чинні яворів моїх... (с. 71).

Згідно з поетичними зображеннями Філянського, життєдіяльність

811596

людини може гармонійно здійснюватися лише в національних формах прояву духовності. В автобіографічній поезії "Грудня день 6-й" закладена глибока думка про неминучість духовної загибелі людини, що ступить на шлях національної зради. Забуття слова, почутого "над колискою", того слова, яким тільки й можна виспівати красу землі, несе в собі страшний, кам'яний сон бездуховного животіння ("І серце в чужині далекій кам'яніло...", "Засну!.."). Навіть сама загроза "зради тяжкої", що з огляду на час і обставини життя автора була для нього цілком реальною, кам'янить серце, і в уяві поета поневоленої, приниженої нації, співця "руїн", який на своє слово не дочекався луни "з діброви рідної" і верстав шлях, "спиняючись на мить на межах інших гін", зринає єдино бажана картина гідного завершення шляху: "під небом моїм", -

І щоб круг мар моїх. неслось-лунало слово,
Що над колискою я чув... (с.97).

Поет не вдається до публіцистично сформульованих декларацій, це не характерно для його музи, але чи можна тепліше висловити любов і синівську відданість вітчизні? Глибоко особистісний вияв почуттів як найбільш інтимних і святих виливається у Філянського в молитовний настрій покаяння за "хулу колишню", за можливість зради й забуття, через утвердження священних для нього клейнодів України - рідного слова, вінка з степової тирси і ридання "ніжних кобз", цього одвічного символу нашої народної пісні.

Характерне постійне повернення Філянського до мотиву само-збереження духовності індивіда в її національних прикметах. Так, у поезії "Думкою останньою в свій суботній час...", яку С.Єфремов справедливо відніс до шедеврів української лірики, автор, ще раз згадуючи "нетлінний скарб" своїх духовних цінностей (пісню, що носив у серці; степи, якими блукав; зоряні українські ночі, "та ще трошки золота з-під вечірніх нив"), фіксує незмінність і непорушність свого внутрішнього "я" у житті і в смерті:

Все, над чим молився я, все я заберу.
З чим на світ родився я - з тим я і умру (с. 188).

Ідея певної внутрішньої синхронізації людського "серця" із національним духовним життям, органічності його функціонування в межах мови, звичаїв, обрядів, природа рідного краю виразно позначилася на поетичній концепції збірки "Calendarium" (1911), де загальнолюдські категорії гуманності, добротності, любові набувають яскраво національного звучання. За цікавим спостереженням Г.Чупринки, Філянський

у збірці "Calendarium" - "народник-інтелігент, який перетворив в своїй індивідуальності народний дух, іменно перетворив в своєму "я"¹⁰.

Характеризуючи це "модернізоване народництво" Філяньського, рецензент уточнює: "чутлива натура поета не дозволила йому сфальшувати ні в однім художнім тоні своїх поезій, ні в однім образі; завше він лишається самим собою, не профануючи свого народництва, свого українства. Він ніде не кричить, що він українець, але у всіх його поезіях звучать українські ноти, миготять українські ландшафти, кругом український запах, і, головне, все це без дьогтю, без грубих декорацій"¹¹.

Оригінальна спроба співвіднести життєвий цикл людини з календарним роком, що, за давньою традицією, починається вереснем і завершується серпнем, виражає певні світоглядні засади вдячного сина землі, котрий у щедрі серпневі дні "зерно чистее" по ниві розкидає, поливає свій сад і вслухається в ритми власного серця, через яке "пісня лон земних хвалою в небо ллється" ("Над нивою").

Життєве кредо поета - виплекати на землі свій сад, обробити ниву виростає в ширшу концептуальну ідею: спільними зусиллями нації відновити, зберегти й примножити колишні здобутки державного життя і культури України. Звідси й бере початок поетична історіософія Філяньського, зовсім не випадкова, як підтверджує і поезія „*Ad majorem Dei gloriam*“, у його творчості. Полемізуючи з М.Коцюбинським, який, зосередивши увагу на недосконалості форми "довжелезного вірша" "Спить ряд могил давно німих:...", не відчув його програмного значення, В.Пачовський саме в цьому творі вбачає серцевину національно-патріотичної концепції Філяньського: "Ми здерли велику авреолу зі своїх героїв руками "сонних варварів науки", що сплюгавили їм лица в наших очах, аби відібрати почуття своєї республіканської бувальщини в нашого народу і замінити його на гній російській культурі ..." ¹². На думку В.Пачовського, Філяньський у своїй творчості дав синтез "того глухого терпіння, застою і задуми, в яку попав наш нарід минулого віку після безуспішних поривів", сказав "останнє і найкраще слово старої України з часу зневіри"¹³.

Тож не дивно, що цей ніжний, самозаглиблений лірик із тихим, елегантним тембром поетичного голосу, душа якого гостро й постійно боліла втратою державності та політичним занепадом України, з такою пристрасною силою озвався на події національної революції 1917 року. Як і О.Олесь у циклі "З щоденника. В 1917", Філяньський із захватом вітає розковану українську волю: "Здрастуй, Воле уготована!", "Здрастуй, Мріє несподівана!" ("В ярах туги звіку здавлена..."). У ці дні національного тріумфу в уяві автора вірша сходяться минувшина, й

сучасність України: ті, що загинули, не дочекавшись волі, своїми "сиами-заповітами" допоможуть новому поколінню знищити "думи під "яремніі". Поет бажає, аби великодні дзвони визволення "сиами щастя" пролетіли над їх могилами.

Продовження мотиву названої поезії знаходимо в "Клятьбі пророка Ездри" (1917). Порівняно з першоджерелом - старозавітною "Книгою Ездри" автор переспіву переносить акцент із вимолювання за гріхи свого племені на бичування напасників - "владик чужих". Пророк не тільки нарікає на їх беззаконня ("У них в руках наш труд, наш сон, Їх глузд, їх воля - нам закон..."), але й клянеться перед святим олтарем іменем усього народу:

...тих, хто нас держав у млі,
Зметем ми з рідної землі.
І буде знов наша країна,
Як перш, і славна, і єдина (с. 195).

Не дивно, отже, й те, що в 1937 р. на літературному вечорі Філянського в Запорізькому педінституті, як згадує Яр Славутич, один із майбутніх правозахисників, тоді ще юний Михайло Масютко, натхненно декламував поезію "На стогнах" із циклу "Київ", а шановний автор "вклонявся і слухав - сяяв і радів..."¹⁴. Написаний 1914 року, "Київ" у страшому 1937-му набував пророчої сили й небажаної для "владик" України гостроти:

В час невідомий, час нежданий
Ти знов розімкнеш свій язик...
Натхненням словом осіяний,
Колись недаром Первозваний
Зорю землі Твоїх прорік! (с. 191).

Через рік Філянського розстріляють. Це буде вияв того божевілля, яке в своїх віщих видіннях "бачив" поет. Божевільним виявиться і єдиний імовірний свідок захованої від світу смерті:

...Він один
Про день останній мій розкаже
І перехрестя перев'яже
Живим вінком чужих долин (с. 122).

Але й сьогодні ніхто не може розказати про останній день поета. Філософія життя у творчості Філянського - це "філософія серця", яка реалізується у взаємодії людини зі світом, що постає для неї в

найдорожчому понятті батьківщини. Зрадити цю святиню означає зрадити себе, а отже, зруйнувати своє духовне єство і загинути. Відбиток вічного, божественного, надсвідомого в земному житті людини - це любов, мистецтво, краса, які набувають конкретного змісту тільки в діяльному, повноцінному вияві творчої активності людини у сфері духовного життя своєї нації. Ця оригінальна життєва концепція, що проходить через усю творчість Філянського, найбільш виразно прочитується в поетичній символіці збірки "*Calendarium*".

Поетія Філянського втілює в собі певне розуміння свободи особистості. За етичним ученням Сковороди, людина високої моральності, спорідненої праці, яка відкидає суєту і пізнає "істину-Бога" в собі, є духовно вільною істотою. Схожим виявляється і розуміння особистої свободи у Філянського. Ліричний герой поета при деякій замкнутості внутрішнього життя сприймається як людина духовно вільна, котра сама обрала свій шлях, чітко визначила цінності. Не цураючись буденного, земного ("Прийми ж, о серце, й будня час..."), він не хоче буденщини, існування, позбавленого духовного начала. Цей герой знаходить радість у доброчинності, в осягненні краси землі, в загостреному відчутті неповторності кожної миті життя, а передусім у творчості, яка приносить йому найповніше щастя духовної самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Література. Найновіша доба // Енциклопедія українознавства. - Част.І.-Т. 2. -Нью-Йорк, 1949.- С. 776.
- 2 Коцюбинський М. Філянський. Лірика// Твори: В 6 т. - К., 1962. Т.4.-С. 40.
3. Шевчук В. Микола Філянський і його ліричні одкровення// УМЛШ.-1990. -№ 1. - С.3.
4. Див.: Шевчук В. Сковорода - Філянський і явище українського необарокко// Дорога в тисячу років. - К., 1990. - С. 336-344.
5. Шевчук В. Син землі // Філянський М. Поезії. - К., 1988. - С. 22.
6. Одну з небагатьох спроб цього плану здійснила останнім часом під керівництвом М.Т.Яценка аспірантка Інституту літератури АН України І.П.Бетко в дисертації "Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії кінця ХІХ - початку ХХ ст." /К., 1993/.
7. Яценко М.Т. Міфологія. Релігія. Мистецтво// УМЛШ. - 1990. - №6. -С.-32.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992. С. 192, 22
9. Філянський М. Поезії. - К., 1988. - С.36. Далі посилаємось на це

видання в тексті.

10. Чупринка Г. Філянський. *Calendarium* // Твори. - Прага, 1926. С. 347.

11. Там же. - С. 346.

12. Пачовський В. Поезія переломової хвилі // Діло. - 1907. - №279. - С. 1.

13. Там же. - № 282. - С. 4

14. Славутич Яр. Масютко. Спогад // Живі смолоскипи. Поезії. - Львів: Каменярь, 1992. - С. 18.

Н.Н.Арват

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПОВЕСТИ А.ДОВЖЕНКО "ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА".

Понимание культуры как совокупности материальных и духовных ценностей, созданных человеком, приводит к признанию любого художественного произведения достоянием культуры определенного народа, ибо оно отражает духовную деятельность человека (автора)¹. Художественное произведение как явление культуры может рассматриваться в конкретных и более общих измерениях. Конкретно художественное произведение привязано к определенному времени и пространству (как будучи создано в определенном месте и времени, так и по выражаемой в нем ситуации, характеризующейся локальной и темпоральной прикреплённостью). Общие измерения художественного произведения как явления культуры связаны с его входением в качестве элемента в иерархически высший уровень - свертхтекст, понимаемый также двояко: либо совокупность текстов, объединенных темпорально и локально, содержательно и ситуативно², либо совокупность текстов одного автора. Это измерение художественного произведения требует сопоставительного подхода.

Культурологическое значение художественного произведения заключается не только в определенных сведениях об общей культуре народа, отраженной в каких-либо явлениях или событиях. Носителями культурологической информации являются и действующие лица (как представители народа), бытовые изобразительные детали, в которых выражены какие-либо явления культуры общества в определенном месте и времени, а также сама речь персонажей, отражающая какой-либо уровень речевой культуры народа³.

Автобиографическая повесть А.Довженко "Зачарована Десна"

(увидела свет в 1956 г.) посвящена раннему, босоногому детству ("початкова глава мого прекрасного життя"⁴). Во всем творчестве А. Довженко, которое воспринимается как одна книга про время и народ, эта повесть может быть прологом, а вершиной - "Поэма про море"⁵. В повести "Зачарована Десна" показаны жизнь и быт одной крестьянской семьи через двузеркальное отражение: в представлении ребенка и в воспоминании об этом представлении взрослого (автора). Описанный фрагмент связан с Черниговщиной в начале XX века.

Названная повесть является одним из лучших произведений А. Довженко, приобретшим широкую известность не только в СССР, но и за рубежом. Оно покоряло читателей своим духовным миром, свежестью детских чувств, мечтаний, восприятия, лиризмом, общей эмоциональной тональностью. В этой повести открылся Довженко-романтик. О ней О. Гончар писал: "Без сосницьких духовних наснажень, без місячних ночей Придесення, не було б Довженка-митця, принаймні такого, яким його знають народи. Світ дитячої чистоти і святості, що з такою силою вибухнув у "Зачарованій Десні", він носив, виявляється, в собі ціле життя, від батьківської Сосниці починалась його дорога до планети, до людства..."⁶. О данной повести имеется большая литература, в ней по достоинству оценено мастерство автора. Наша задача - показать ее культурологическое значение.

Созданная в повести картина содержит сведения о материальной и духовной культуре крестьян того периода. В ней четко представлена многомерность понятия "культура". Здесь отражен быт и труд, уклад жизни крестьян, поведенческие особенности лиц, отразившие некоторые общие тенденции, система взглядов, некоторые национальные традиции и обычаи - в целом фрагмент национальной культуры в определенный исторический период. Поскольку повествование эмоционально окрашено, данное произведение имеет не только познавательно-культурологическую значимость, но и эмоционально-эстетическую. Погружаясь в описанную в повести жизнь, читатель приобщается к культурному уровню украинского села через образно-чувственное восприятие.

Интегратором и аккумулятором культуры является язык, его живой, подвижный орган. Культурологическую информацию мы черпаем из лексико-фразеологического материала произведения и синтаксической организации речи персонажей.

Представленный территориальный арсал четко отражен в топонимике, это села Сосница, Загребелье, Мале Усте, Заречье, Борзна, Батурин, озера Дзюбинце, Церковне, Тихе, реки Десна, Быстра (Быстрица), Сейм

и др.

Антропонимика отражает общебытовые тенденции, имеющие место и в настоящее время. Люди называются в основном по именам, независимо от возраста: дед Захарко, лавочник Масий, полицейский Маркар и т.д. Вместо имени или рядом с ним употребляются прозвища ("... звали його Самійло-косар, а то й просто Косар" (69)). По фамилии названы люди, с которыми мало общались и которых встречали реже ("справник Конашевич", "полицай Овраменко" (56)). По имени, отчеству и фамилии назван лишь учитель - Леонтій Сазонович Опанасенко. В этой коммуникативно-бытовой иерархии отразилось восприятие не только мальчика, но и отношение автора.

В семье не было принято называть взрослых по именам. Автор вспоминает: "звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном" (37); "... його мати, як я теж аж потім довідався, звали Марусиною" (40). Для ребенка было настолько необычным назвать отца по имени, что в разговоре с учителем на вопрос "как зовут твоего отца?" он ответил: "Батько" (79), но имени так и не сказал (не по незнанию, а по необычности ситуации). Описывая свое босоное и беспечное детство, еще не вникающее в трудности и горести крестьянской жизни, автор уделяет основное внимание морально-психологической стороне. Но вместе с тем как бы мимоходом Читатель познает и ситуации, в которых ребенок размышляет, переживает, мечтает. Эти ситуации полны бытовых деталей, воссоздающих материальный фон того времени.

Бытовые детали типичны. Это дом, в котором жило несколько поколений - "мальовнича хата", "погребня, на якій любив спати дід." В семье Довженку были прабабка, дед, отец, мать, дети. Маленький домик с низкими окнами напоминал "печерищу", в нем было тесно. В доме обязательным предметом была божница, и все искренне молились богам, прося у них того или другого, но и не во всем верили им. О религиозности украинцев Довженку писал с легким юмором.

Иконы в домах были в дешевых серебрянофольговых рамках, по воскресеньям "перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набивалось повно мух" (37). Разглядывая святых, мальчик находил в их ликах сходство со своими родственниками. "Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки с перцем..." (37). Псалтырь, которую читал дед, была в толстой обложке, напоминавшей цветом "стару халяву" (37).

Украшали комнату картины церквей и монастырей, но самой впечатляющей была "картина страшного суду". Ребенок, зная грехи каждого

члена семьи, предвидел, кто как будет наказан в аду.

Характерной бытовой деталью является и то, что спали на печи на слое теплого зерна. - "Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі" (48). Типично также, что хата бедняка не запиралась, нигде не было замков. - "Заходьте, не питаючись - можна?" (42).

Основной пищей были хлеб, каша, картошка. Из специфически украинских блюд упоминается узвар. В хозяйстве было много домашней птицы, разной "огородины", неоднократно говорится о рыбе (жили на реке).

Многие бытовые детали упоминаются в разных эпизодах мимоходом. Так, в эпизоде спасения жителей затопленного села Загребелье описана построенная "на даху кошара". Вся картина затопленных домов, плавающих коров и коней, заполненных людьми и животными крыш настолько динамична и полифонична, что событие предстает читателю во всей полноте.

Ярко и красочно описана поездка на сенокос: приготовление, снаряжение, дорога, немошенная, часто узкая и опасная, с непросыхающими болотистыми участками, по узеньким крученым улочкам хуторов, а также расположение лагеря косарей и мн.др. Читатель узнает, что старые чумацкие возы делали исключительно из дерева, избегая железных частей, так как железо "притягивало гром". Заодно поясняется, кто были чумаки, чем занимались (дед "чумаковал"). Несколько неожиданной деталью того времени предстает очень старое охотничье ружье, у которого даже отваливался курок, который охотник мог носить в кармане (комичный эпизод с охотой на уток).

Многие приведенные в повести детали быта и жизни, организации труда образуют вместе систему, отражающую характерные особенности того жизненного уровня, в котором прошло детство автора. Это все фон, на котором далее раскрываются и обрисовываются характерные черты духовной культуры народа (крестьян) в лице его отдельных представителей.

В описанных картинах, событиях, ситуациях постоянно ощущаются два угла зрения: детский и взрослый (автора). На поверхности все дано в свете оценки ребенка, но в юморе, уточнениях, сравнениях виден взгляд грамотного и опытного взрослого человека. Вместе с тем явления, имеющие культурологическое познавательное значение, выделяются объективно, что помогает составить общую бытовую картину украинского села того периода. Важнейшими показателями духовной культуры общества являются сознание и самосознание, эмоции, язык, ремесла и др. О самосознании крестьян-украинцев узнаем из небольшого диалога

отца с сыном. - "Тату!... Що там за люди пливуть? - То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть. - А ми хто? Ми хіба не руські? - Ні, ми не руські. - А які ж ми, тату? Хто ми? - А хто там нас знає, - якимось журливо проказує мені батько. -Прості ми люди, синку... хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми... Да... ой, ой, ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось" (68). В цьому грустному відповіді сквизит неосознанність свого положення в соціальної структурі общества. Крім того, здець смешивається національне ("хяхли") і професіональне ("хліб обробляють"), все слилось в одному обобщенном - мужики. Но пам'ять о былом гордом козацестве сохранилась. Очевидно, тяжельий хлеборобський труд, едва обеспечивающий существование, не мог восприниматься с гордостью. Тяжесть этого труда давила и подавляла, толкала в шинок, к горилке, а ведь отец его всегда ощущал в себе скрытую, но сильную тягу к чему-то большому и значительному, что воплощалось в мечте о море, оксане. Недаром полицейский, направляя его на спасение Загребельской парафии в половодье, назвал его "мореплавец". Грубость, драки с родными и др. - все совершалось от неудовлетворенности жизнью, от скрытой тоски, ребенок как бы подслушал это из разговора коней. "Тільки не нас він б'є, конику, він б'є недолу свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом в калюжі і він трошив мене пужалном і носакми і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонне глибоченне, - куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче" (76).

Образ отца, гордого, сильного, красивого ("переодягнений артист імператорського театру"), способного на большие дела и подвиги (крупнее спасения затопленной парафии в Загребелье), нелюбившего начальство и неспорящего с богом, безграмотного от бедности и стыдящегося того и другого (единственный человек, перед которым отец робел, - учитель), выражает в целом сильную личность с нереализованными возможностями. Наличие таких людей в простой народной среде свидетельствует о большом духовном потенциале национальности, который требует реализации, но для этого надо создать условия.

Важную часть национального сознания составляло в описанный период отношение к богу. О религиозности простого украинского народа А. Довженко писал следующее. - "... у нас на Україні прості люди в бога не дуже вірили. Персонально вірили більш в матір божу і святих - Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не

наважувались утруджати безпосередньо. Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, того ж Миколая, Петра... Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: "А щоб тебе побило святе різдво", або "Побий його свята паска". (40). Богу не тільки молились, но и в минуты горя и отчаяния упрекали его или даже проклинали. "З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я боже, і бог мусив мовчати. Явився він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувся б і прохромив його вилами, або зарубав сокирою. Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховати дітей своїх" (52).

Во время наводнения, спасая тонущих людей и животных, спасатели встретились с попом, дьяком и пономарем, которые, объезжая людей, сидящих на крышах, святости паски и утешали. Вперемешку слышалось с одной стороны "Христос воскрес!", с другой - "Рятуйте! Хата плыве". Соседство этих возгласов уже снижает возвышенную миссию попа. "Тут Христу довелось почути за воду таке, якого не чув ні один засідатель за невідповідні діла" (59). Автор описує, як от неосторожного движіння упали в воду поп, дяк и пономарь, а люди, сидящие на крышах, разразились дружным хохотом. -"Ой, як же не зарежоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги і голови стирчать з холодної води" (61). Особенно комічно виглядало спасення попа и дяка, подобою спасенню коров и коней.

Ироническое отношение к богу выражено в самом факте: во время наводнения поп, дяк и пономарь объезжают на лодке полузатопленные дома и утешают людей, что, мол, эта большая вода послана богом для блага их в будущем. Людей же волновала гибель настоящего, и никто попу, естественно, не верил. Отец сказал: "Справді, чого мені хвалити бога за отаку повідь? Мені не звісні божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро" (61).

Таким образом, люди верят в бога и святых как в защитников и помощников, но когда этого не получают, они относятся к святым, как к людям, не выполнившим то, что должны были сделать, о чем их просили. Возникающие при этом неудовольствие, гнев, обида - проявления естественной, природной реакции. В этом можно видеть особенность верования - антропоцентризм. Бог и святые должны работать для человека, для его пользы.

В сферу духовной культуры простого народа входило верование в нечистую силу, домовых. Крестьяне сами ворожили, накликали болезни

на врагов, обращались к целителям и т.д.

Затронуты в повести и некоторые элементы обрядов, в частности, похоронного плача. "А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугарів у полі, ані вже воїнів отечества - царя" (51). Типичным был и приход нищих и слепых старцев в дом покойника, где их должны были щедро угощать. В повести приводится и текст припевок старцев.

Описан в повести и небольшой эпизод новогоднего обряда колядования, что произвело на мальчика неизгладимое впечатление. В представленном пересказе этих песен отражено богатое содержание колядок, красочный фольклор.

"Там уже я збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота в чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і настилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав - ліси шуміли. Мостами їхав - мости дзвеніли. Городами їхав - люди стрічали, поздоровляли - святий вечір" (77).

Этот элемент духовной культуры украинцев имеет много общего с аналогичным русским, оба питаются из одного славянского источника.

В духовную культуру народа включается выражение эмоций. Повесть А. Довженко глубоко и разносторонне эмоциональна сама по себе, ибо автор пишет о прошлом с теплой благодарностью. Хотя это прошлое было и грубым, и жестоким, но он из него вышел, и его забыть нельзя. Каким бы оно ни было, оно дало начало настоящему, и за это начало оно заслуживает благодарности.

Исходя из содержания повести можно видеть, что простой народ выражал свои эмоции открыто, используя и жесты, и мимику, и действия, и слова. В повести представлено несколько эмоциональных сцен: непоправимое, сильное горе (смерть сразу четырех сыновей); лютая ненависть в борьбе за "копицю сіна" (драка на косовице); всеобщий хохот людей при виде барахтающихся в ледяной воде попа, дяка и пономаря; душевная мирная беседа отдыхающих косарей; гнев при виде испорченной огородной грядки; страх нашкодившего малыша; счастье при рождении ребенка; печаль на похоронах и др. Все находило открытое выражение. Приведем некоторые примеры:

1. "Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загивають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів - про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота

розбились, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми всі мертві лежимо, один лише я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами: Ой, сини мої, сини! Дітки мої, Соловейки!.." (51)

2. - "Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось, бачиш, яка! - Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко. - Яка красива. Ну - лялечка! - Ніжно і зворушено промовила мати. - І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка... - На щасливому материному лиці, що сіяло і мовби світилося від радості, побачив сльози..." (53)

3. "... дивлюсь, - баба снує коло моркви... Я - бігом. А вона - зирк, та за мною... - "Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!" Я - в тютюн. - "Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до второго пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!" (40). "... Покарайте його, святі голубоньки, і ти, мати божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас. такого начальника..." (45)

Речеве поведіння людей в різних ситуаціях, виражаючи їх мисли і чувства, реакцію на події, дії, чий-то слова і т.д., представлено в повісті дуже яскраво. Хоча це індивідуально, в ньому відображаються різні сторони загальної духовної культури. В даному випадку воно відображає загальні тенденції в мовній реакції на різні зовнішні явища. К цьому відносяться і нежно-ласковіше утешення прадеда Тараса (у якого більшість сильні руки були схожі на корні дерева - поєднання ознак важкого праці і ніжності серця), обнімаючого плачущого дитини, і радісна мовля матері, протягуючої "малому Сашку" сестренку-лялечку, і задумливіше висновки батька, бесідуєчого з маленьким хлопчиком як з дорослим, і робка мовля того ж сильного і безстрашного батька перед суворою вчителем, і спір батька з попом во время наводнення і мн.др. Юмористически представлені різноманітні, ставші розмовними небажаними побажання, фігуруючі в мові як штампи і використовуючісє во многих ситуаціях (недовольства, радості і др.) - типа "бодай ти здох!", "бодай їм добра не було!" (к животному, людині). Но особене пристрастє к таким висловленням було у прабаби, котра по всякому поводу посылала серию проклятий то дитині, то сину, то курам і т.д. Її мовля отличалась кождий раз новими изобретениями. Ср. (дитині): "Мати божа, царице небесна, - гукала баба в саме небо. - голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святым твоїм омофором! Як

повисмиктував він з сирої землі оту морковочку, повисмиктуй йому і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому пальчики й суставчики..."(41). Любимому сину: "Зараз принесу (узвару), бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!" Баба пішла до хати, а бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався" (42)

Индивидуальное речевое поведение отличает отца. В его речи отражено его жизненное кредо. Его моральные установки разбросаны по тексту и отражены в его отношении к людям. Важно при этом, за что он уважает и за что не уважает того или другого. Уважает за честный труд, не уважает за бесцельно растроченные силы, попусту израсходованные богатые природные данные.

Яркими выразителями духовной культуры народа являются "малый Сашко" и автор. А. Довженко сам не раз говорил, что эта книга про народ, в ней он "висвітлює корінні етапи в житті українського села"⁵. Та атмосфера, в которой рос мальчик, сформировала его глубоко чувствующим красоту природы, совестливым, честным, стремящимся делать добро, любящим людей, уважающим старых, чутким к горю. Наблюдая природу, поведение животных, жизнь и труд взрослых, мальчик размышляет о жизни и впитывает все духовное богатство окружающих. Он уже критически оценивает и крикливую прабабу, и пьяных попа и дьяка, и страшных, но сильных слепцов, но в душе его не возникает злобы, он их не одобряет, но несколько к ним снисходителен. Духовное богатство как бы формируется из счастливого взаимосогласия наблюдаемых положительных черт.

Мечтательность, воображение, оценка, доброта, способность к переживанию и самокритичность и мн.др. - качества не исключительной личности, они не выдуманы. Это все то, из чего сложился и вырос сам автор, прекрасный мастер пера. Значит, это черты народа, заложенные в его корнях. Образ "малого Сашка" создан в сфере морально-психологических качеств. Он неоднократно привлекал внимание исследователей, именно в аспекте духовных сторон⁷.

В повести представлено два слоя духовной культуры: духовная культура описанных людей на определенном этапе их жизни и духовная культура автора, человека, претерпевшего немало трудностей и радостей, пережившего войну и остро чувствующего всепоглощающую Любовь к родной земле, ее народу-труженику. Духовное богатство и теплота, мягкий юмор, грустная любовь к страдавшим всю жизнь родным, у которых счастье было мимолетной гостьей, выражается в авторских лирических отступлениях. Воспоминания о жестокой войне, о

сожженных городах и селах, о страданиях народа как бы озвучены тревожным набатом его взволнованного сердца. Особенно ярко это выражено в заключительном слове автора о жизни, людях, о связи прошлого, настоящего и будущего.

Примечания:

1. Азарова Л.Е., Поліщук Т.Г., Костюк А.В. Культурологічний аспект мови. //Язык и культура. Пятая Международная научная конференция. Т.II. Культурологический компонент языка. 1997. -С.5.
2. Антоненко С.В. Эпистолярный текст как отражение культуры определенной эпохи.//Там же. -С.8.
3. Антоненко С.В. Там же. -С.9.
4. Олександр Довженко. Твори: В 5 томах. Т.I Київ; Дніпро, 1983.- С.79. В дальнейшем цитаты даются по этому изданию с указанием страницы в тексте.
5. Історія української літератури.- К.: Наукова думка, 1988. Т.II.- С.518.
6. Олександр Довженко. Твори в 5 т. -К.: Дніпро. 1983. Т.1 - С.15.

Н.І.Бойко

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (на матеріалі творів Є. Гуцала)

Єдність інтелектуального, емоційного і вольового в психічній діяльності людини обов'язково знаходить своє вираження в мовленні, в контексті. Експресивні одиниці будь-якої мови і служать для передачі оцінок, емоцій, характеристик, висновків про осіб, предмети, явища, ознаки, дії та ін. Намагання створити текст максимально образним і виразним властиве авторам як усних, так і друкованих текстів, однак особливої уваги заслуговують художні тексти, оскільки "прагнення до максимальної експресивності стає одним із головних і обов'язкових мотивів мовотворчості при створенні художніх текстів, а сама експресивність є їх обов'язковою і суттєвою характеристикою" [1, 38].

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки як окрема її галузь виділилася експресивна стилістика, яка досліджує способи створення експресії, виявляє специфічні прийоми і засоби посилення виразності, образності художніх текстів.

До мовних засобів створення експресивності художнього тексту належать фонетичні, граматичні, лексичні та фразеологічні одиниці. Серед названих експресивних мовних засобів найбільший авторитет у лінгвістиці "завоювали" лексичні, оскільки слово є основною одиницею тексту і мови.

Лексичні одиниці, які належать до експресивно забарвленого фонду мови, становлять особливий шар лексики, оскільки експресивна лексема виражає або називає не саму емоцію, а в її зміст "входить компонент, що спроможний "викликати" емоційне сприйняття реципієнта" [2, 113].

У художньому тексті розкриваються всі потенційні експресивні можливості слова. Художній текст створює умови як для актуалізації ядерних сем лексичних одиниць, так і периферійних. Внаслідок актуалізації периферійних сем у свідомості мовців виникають нові уявлення, картини, образи, повніше розкриваються особливості національних характерів.

Твори Є. Гуцала є вичинним матеріалом для дослідження різних мовознавчих проблем. Центральне місце серед них займає проблема експресивності художнього тексту, оскільки мова творів Є. Гуцала - явище самобутнє і яскраве. Експресиви, якими багата мова творів Є. Гуцала, допомагають створювати індивідуально-авторську національну картину світу, надають тексту незвичної, нестандартної образності та емоційності.

У творах Є. Гуцала широко вживаються два пласти лексики, які служать засобом створення експресивності художнього тексту. До першої групи належать слова, які не є експресивними у мові, але виступають виразниками емоцій, почуттів, оцінюють, характеризують афективні стани суб'єктів у художньому мовленні (контексті), набуваючи оказіональної експресивності. Наприклад: "Тут Десна, соснові бори, багато сонця й тепла. І хати тут до сонця вікнами, а поліщуки - добрі та незлі, і справляють враження безхмарних, необтяжливих турботами людей" (1, 16), "Одарка, якій завжди під язиком горошина муляє, замовкла. Обличчя її стало грозовою хмарою, з якої ось-ось мав ударити грім" (3, 203), "Вуста в Катрі перешерхли, тепер понілець усмішки сівів на них" (1, 451), [3].

До другої груп належать лексеми, які є носіями загальномовної, узуальної експресивності. У художньому мовленні Є. Гуцала вони вживаються для вираження позитивних або негативних характеристик. Наприклад: "Двері хати залишає відчиненими, бо нема що з хати потягнути злодіям, та й десь же той Степаненко вештається, повинен додому привіятися" (2, 419), "Усі милі та божі, тільки я один убоїсько неосвітене!" (2, 25).

Розрізняючи okazіональну та узувальну експресивність, слід зазначити, що перша відсутня в парадигматиці, оскільки вона набувається словом лише у певному контексті, а тому наявна в синтагматиці. Будь-яке нейтральне слово може набути okazіональної експресивності. Так, неекспресивні з погляду традиційного мовознавства слова літо, око, життя, тіло, вуста, повітря шляхом несподівної, індивідуально-авторської лексичної сполучуваності наповнюються різного роду асоціаціями і сприймаються як експресивні одиниці: **дозріле літо, доточити життя, круте тіло, очима лизнути, обвуглені болем вуста, шугнуло густе повітря**. Сила впливу okazіональної експресивності на читача вимірюється семантичною віддаллю, наприклад, між означенням і означуваним: **солоний вітер, динькувата голова, високе, глибоке, співоче, жаристе слово** ("А що воно, те слово, високе, як небесна височина, й глибоке, як морська глибина, і співоче, як соловейко, поки дітей не виведе й поки не вдавиться ячмінним колоском, і таке жаристе, що від нього й камінь тріснув би") (4, 109)).

У творах Є. Гуцала виділимо такі лексичні засоби створення експресивності художнього тексту:

1. Вживання експресивної лексики з домінантою "оцінка": "З **пришеленуватих та блаженних дивуватись не треба**, бо то хіба вони говорять, то їхніми вустами **злиденна, згорьована доля обзивається**" (2, 27); "інтенсивність": "Дівчата й молодиці **галасували, штовхались** - були раді, що повертаються додому" (1, 48), "Ну спробуй зрозуміти своїх тещу й тестя, що викликали листом і **ошелешили** таким сюрпризом!" (1, 441).

2. Введення експресивних одиниць до складу порівняльних зворотів: "Товариш **бубонів, наче знетямлений** і унікав зустрічатися зі мною поглядом" (1, 372), "Прищепа став жвавий, **мовби чорт пугою вдарив**, і лице його **засвітилось ювілейним карбованцем** (4, 32).

3. Антропоцентричне відображення картин світу: "Отак іде твоя **далеке дитинство, повертається** з весняного лісу з березовим соком у **кухлик**" (1, 222), "Яблуні стояли **байдужі, вишні - заспані**" (2, 50), "Золоте зерно **сміється** поміж пазюристих **корінцюватих пальців**" (2, 396).

4. Полісемантичні слова - важливий засіб створення експресивності художнього тексту в творах Є. Гуцала. Вони посилюють асиметрію між планом змісту в мові і планом його вираження в тексті: "Біда не спить, вона по людях **ходить**, і її, біду, ніякий грім не розіб'є, бо вона у душі людській **гніздечко звивас**, куди громи не часто **залітають**" (3, 348). Семантична структура багатозначного слова включає як постійні,

загальномовні компоненти, так і ті, які можуть змінюватися, з'являтися, внаслідок чого й виникає специфічне значення, що є джерелом експресивності тексту.

5. Важливим лексичним засобом створення експресивності тексту виступають синонімічні ряди (іменникові, прикметникові, дієслівні), до складу яких входять експресивні одиниці: "Ну, дід Катеринка таки **свого доскочить**, бо ж повинен уже колись доскочити оцей балакун, **бальяндрасник і реготайло**, для якого нічого на світі святого нема, який з усіх насміхається і все висміє, який у землю не вростав, а котився по ній і котиться, мов перекотиполе" (2, 58), "Вільгота вніс із сіней житньої соломи, почав розв'язувати перевесло, наче не було нагальнішої справи. **Вузлуваті, хижі пальці понаеслись** по тугому та скрученому - і жовті стебла **шурхнули** на долівку" (2, 16), "Малий Хомко ловко здерся на постамент під ясенем. Личко смагляве **набурмосилося**, брівки **наїжачились**, оченята **навовчилися** - не хлопчик Хомко, а справжній камінний пам'ятник!" (4, 218).

6. До найактивніших лексичних засобів створення експресивності тексту в творах Є. Гуцала слід віднести трансформацію численних фразеологічних одиниць. Найчастіше це заміна лексичних компонентів: "Нехай сховаються собі на подзвіння оті, що **вроджуються там, де їх не сіють** що за дурною головою таких мозолів на ногах **натирають**, котрих ніякими мазями не виведеш" (4, 9); ускладнення фразеологічної одиниці порівняльним зворотом: "Листоноша мовчав, хоча Мартока й **дерла з нього шкуру пасами, неначе з сидорової кози**" (4, 89), одночасна заміна компонента і ускладнення порівняльним зворотом: "Баба Ликора **тороніє з лица, яке в неї стає таке, як осіння таракуца**" (3, 105).

7. Сприяють підвищенню експресивності фразеологізми-оказіоналізми: "- Я тобі дам **хрону до лимону, - сіконув, як ціпом**" (3, 24), "Ім (ратоборцям) **або рибу з'їсти, або на дно сісти**" (4, 8).

Фразеологічні словники української мови не фіксують звороту "залити пельку", який зустрічаємо в творах Є. Гуцала: "І то якби не **залив собі пельку сивухою**, хіба осмілювся б?" (2, 43). Даний вислів сприймається як ремінісценція Шевченкового "Із нор золото виносять, Щоб пельку залити Неситому!.." (поема "Сон").

8. Властивий мові Є. Гуцала й такий засіб, як використання перифраз, які виступають образно-переносними, описовими, "неофіційними" найменуваннями предметів, понять, ознак, дій та ін. [5, 41]. Перифразою до лексеми "смерть" виступає образний вислів "костомаха з косою": "Не треба відкладати, бо прийде ота **костомаха з косою** - і дрантя не поскла-

даєш, щоб на той світ зладнатись" (2, 43); до "чорні очі" - "вибалушений чорнослив": "Середульше вискочило, босоноге, стоїть на порозі, сюди стріляче-зиркає вибалушеним чорносливом та й зразу - круть і до нужника подріботіло, аж сніг закурів" (2, 29).

9. Показовими у плані посилення експресивності тексту виступають різного типу тавтологічні сполучення, прикладкові конструкції. Серед тавтологічних сполучень виділимо атрибутивні: "У лавочника, механізатора і конюха очі стали дурні-дурнісінькі від здивування" (3, 322); дієслівні ("знахідний внутрішнього змісту"): " - Та ти що? - бугаєм заревіла мордяка. - Глузи глузуси з мене?" (3, 245); трикомпонентний повтор дієслова: "Завжди Тимофій - з опущеними очима, немає часу вгору глянути, - не ходить, а бігас, бігас, бігас, язика висолопивши" (1, 65); прикметник + іменник: "Бо хоч і химерний початок цього захмарного благодіяння, та химерніше попереду, повірте авторові, а він знається трохи на химерах, хоча, може й не більше, ніж письменник Олександр Ільченко" (4, 92).

10. Яскравою експресивністю характеризуються контексти, у яких вживаються лексеми з суфіксами суб'єктивної оцінки, що виступають одним із важливих засобів творення синонімів, а отже, й прискорювачів розвитку лексико-семантичних процесів у мові [4, 108]: "Колочі бровеняга його попідлітали вгору, а злетіти назад чи забули, чи не вспомозі" (2, 18), "Замурзаний хлопчисько в непомірно великих чоботях, натягнутих на голі ноги, стояв біля воріт крайньої хати і зосереджено стежив за мною" (1, 29), "Йдітлашня теж понабирала води в роти - від найстаршого до найменшого" (2, 34).

11. Не можна не згадати про ще один засіб створення експресивності - образи "численності", які використовує автор у своїх творах. До образів "численності" ми зараховуємо іменники, які вживаються у значенні "велика кількість": **море** квітів, **океан** радості, **сила** комарів. Є.Гуцало розширює коло загальнономовних образів "численності" за рахунок індивідуально-авторських: стовповисько людей, мереживо сонячних зайчиків: "На пероні вирувало людське стовповисько - одні з поїздів, другі на поїзди..." (1, 208), "Вигулькнувши з мережива сонячних зайчиків, жінка на просторій галявині спалахнула червоною сукнею, що стікала по її крутому тілу, хлопотіла й наче аж плющала, як плющить вода" (1, 446).

Аналіз мови творів Є.Гуцала свідчить, що виділені нами лексичні засоби сприяють посиленню загальної експресивності художнього тексту, їх вживання є виправданим і доцільним, оскільки сила впливу художнього твору на читача значною мірою залежить саме від сукупності експре-

сивних засобів і майстерності їх використання. Експресивна лексика у творах Є. Гуцала - засіб індивідуально-авторського сприймання національної картини світу, засіб передачі суб'єктивного ставлення автора до описуваних осіб, предметів, явищ, дій, процесів та ін.

Є. Гуцало виявив творчу індивідуальність щодо використання експресивної лексики, створивши цікавий світ художніх образів і форм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. - Минск, 1997.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М., 1996.
3. Гуцало Є. Твори: В 5-ти томах. -К. 1996-1997. Тут і далі цитуємо за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті
4. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. - К., 1988.
5. Регушевський Є.С. Перифрази в українській мові //Українська мова та література в школі. - 1984. - №4.

Н.Ю.Балошина

БОРЬБА ВИЗАНТИЙСКОГО И КАТОЛИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЙ ПРОСВЕЩЕНИЯ В РОССИИ КОНЦА XVII В. И РОЛЬ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

В России второй половины XVII в. началось становление системы образования и просвещения. Основными толчками к данному процессу послужили два момента российской истории - это церковный раскол и присоединение Левобережной Украины к России. Церковный раскол наиболее ярко продемонстрировал необходимость новых перемен в области культуры и образования, а присоединение Украины дало возможность реализовать (особенно на первом этапе) эти перемены.

На Украине еще со времен Петра Могилы, основателя Академии, впоследствии названной его именем, существовало два направления просвещения. Оба они перекликались с просвещением Европы, но религиозная сущность у них была различной. С одной стороны, это было направление, созданное самим Петром Могилой и его учениками, и основанное на католической схоластике. С другой стороны, здесь же, на

Украине, существовало и иное просветительское направление, основанное на византийских религиозных началах. В обоих случаях речь идет о схоластике и византийстве более в философском, нежели в религиозном смысле слова. Именно отсюда Россия конца XVII в. и начала заимствовать модели просветительской концепции. Для России это было достаточно удобно, т.к. Украина была в религиозных вопросах такой же православной, как и Россия, а значит особых противоречий для внедрения чего-либо нового не существовало.

Данное заимствование началось со времени все того же Петра Могилы, который предлагал государю Михаилу Романову недалеко от Москвы основать новый монастырь, при котором организовать монашествующее просветительское украинское братство.

Предложение не было реализовано, но определенное продолжение эта мысль имела, т.к. уже при Алексее Михайловиче нечто подобное под Москвой было организовано на средства московского боярина Ф.Ртищева - при Андреевском монастыре существовало ученое братство из 30 украинских иноков. Но наибольший размах украинское влияние получило в момент борьбы братьев Лихудов (византийское направление) со Стефаном Яворским (украинская школа схоластики) за утверждение своего просветительского направления. Сначала византийское направление являлось более распространенным, что выразилось в открытии Славяно-греко-латинской академии в Москве, борьбе с католической схоластикой и т.д. Правда, нельзя сказать, что сторонники С.Яворского полностью отступили - ведь именно Яворскому было доверено обучение и воспитание детей Алексея Михайловича. Но затем в результате как внутренних церковных козней, так и объективных перемен - к власти в России пришел Петр I, и начались новые реформы -просветительское направление, возглавляемое выходцем с Украины, выпускником Киево-могилянской академии Стефаном Яворским оказалось наиболее приемлемым и было взято на вооружение. Но этот этап главенства ученой школы киевской схоластики был также временным, до тех пор, пока на горизонте российского просвещения не появилось то учение, которое устроило и самого Петра I, и его окружение более всего - это учение Феофана Прокоповича (кстати, также выходца с Украины и выпускника Киево-могилянской академии!), основанное на религиозных началах православия, по этике протестантизма. Но это уже век XVIII, а на первом этапе российского просвещения украинская система образования сыграла важную роль переходного этапа. Кроме того, в ней было достаточно и положительных моментов, и одним из самых важных было то огромное внимание, которое приверженцы киевской школы уделяли латинскому

язуку и его пропаганде. В дальнейшем это обстоятельство сыграло очень важную роль, ибо на латыни писались все научные труды во всем тогдашнем просвещенном мире, а подобная адаптация к новому для России языку дала ей, помимо всего прочего, и большую школу блестящих переводчиков.

С.Г.Самойленко

МИТРОПОЛИТ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ ТА МЕЦЕНАТ

Розвиток культури в Україні у XVII-перш.пол. XVIIIст. безпосередньо пов'язаний з діяльністю гетьманів, полковників та церковних діячів. Це підтверджує і стан та розвиток культури в Ніжині, одному з найбільших полкових міст періоду Гетьманщини. На жаль, саме про їх діяльність у цьому напрямку найменше відомо.

Серед церковних діячів, які залишили слід у розвитку культури в Ніжині, можна назвати Христофора (Христодула) Дмитрієва, Стефана та Павла Яворських та інших.

Життя Стефана Яворського безпосередньо пов'язане з Україною і Ніжином зокрема. Існувала навіть легенда про те, що він був родом із Ніжина. В одному із описів Ніжинського Благовіщенського монастиря за 1845р. сказано: "Основатель оному был Преосвященный Стефан Яворский, митрополит Рязанский и Муромский, экзарк Всероссийского патриаршего престола, родившийся в сем городе Нежине".

Насправді Стефан Яворський народився у 1658 році на Волині в родині збіднілого шляхтича, яка змушена була тікати від переслідувань і перебралась на Чернігівщину. Спочатку родина поселилась у Ніжині.¹ І це не випадково. В той час саме в Ніжині оселялись втікачі з західних регіонів України, осідали і робили певний внесок у розвиток культури. Згодом сім'я переїхала в село Красилівку Козелецького повіту. Тут і була похована мати Стефана Яворського Євфимія.² Проте Ніжин майбутній митрополит вважав своєю батьківщиною³.

У 1684р. Стефан Яворський закінчив Києво-Могилянську академію, а потім продовжував навчання у Вільно, Любліні, Львові, Познані, перейшовши в католицтво. Через три роки (1687) він знову повернувся до Києва, прийняв православ'я і почав працювати професором і прелектором Києво-Могилянської академії. Він склав підручник на латинській мові "Рука риторическая", писав філософські твори, проповіді, вірші латинською, польською, українською мовами. Він отримав

звання "лавроносного поета".

Стефан Яворський користувався популярністю та авторитетом. Тож не випадково, що Петро I вирішив його залучити на свій бік. У 1700р. Стефана Яворського призначили митрополитом Рязанським і Муромським, а 1701р. - президентом Слав'яно-греко-латинської академії, а з 1702р. - намісником патріаршого престолу. Таким чином, Стефан Яворський займав у цей час високі церковні посади. У 1721р. Петро I поставив його на чолі Священного Синоду, хоч і не дав йому реальної влади.

Стефан Яворський, підтримуючи державні реформи Петра I, не погоджувався з ним відносно церковних. Це відчутно у його проповідях "Виноград Христов" (1698), "Камень веры" (1718, опубл. 1728) та ін.⁴

Під час перебування на посаді президента Слав'яно-греко-латинської академії та намісника патріаршого престолу Стефан Яворський вирішив допомогти своєму братові Павлу, який працював протопопом в Ніжині, побудувати церкву в пам'ять Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі міста були куплені поруч з садибою Павла декілька будинків на суму 1300 руб., які потім знесли і почали будувати храм.⁵

Благовіщенський собор заклали у 1702 році. Для його будівництва запросили архітектора із Москви Григорія Івановича Устинова. Стефан Яворський у листі до брата Павла характеризував його як "человека певного (т.е. надійного) и в малярном деле и архитектуре искусного". За роботу Г. Устинов мав отримати 7000 руб. сріблом (на українські гроші 35000 злотих).

Основне навантаження під час будівництва падало на Павла Яворського, хоч і сам Стефан Яворський уважно слідкував за тим, щоб правильно використовувались кошти, а також здійснювалось зведення храму та внутрішнє його оздоблення згідно наміченого плану.

Чотирнадцять років йшло будівництво Благовіщенського собору. За цей час проходили важливі історичні події. У 1709 році відбулася битва під Полтавою, де були розбиті шведські війська Карла XII. Стефан Яворський направив До Ніжина записку, в якій сказано: "Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе Богом дарованной Всероссийскому Самодержцу Петру Великому над шведским королем Карлом вторым-надесять под Полтавою лета от воплощения Господня 1709".⁶

Благовіщенський собор цікавий як архітектурна пам'ятка. Композиція собору незвичайна і єдина в своєму роді. В плані - це квадрат із заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. В довжину і ширину мають 38, а у висоту з хрестом 55 аршин. Вони в деякій мірі нагадують собор Донського монастиря у Москві. Склепіння собору

спираються на чотири стовпи (наявність стовпів не характерна для будови українських храмів цього типу, але вони присутні, наприклад, в соборі Купицько-Батурицького монастиря).

У східній парі стовпів вмонтовано східці, які ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. Якщо у Миколаївському соборі в Ніжині, яскравій будові українського бароко XVII ст., ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському - яруси розташовані як в західній, так і в східній частинах храму. Взагалі, будова відзначається оригінальністю, але вона недостатньо характерна для української барокової архітектури. Тут немає вже тієї пірамідальності, яку бачимо в Миколаївському соборі XVII ст.

Чотири бічні бані розміщуються не на повздовжній чи поперечній осях (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональній, що характерно для російської культової архітектури. Більше того, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах), що нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим є і двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу. Вже згадувані двоярусні ніші - лоджії із західної та східної частин перетворюють собор в своєрідний зал для глядачів. Всефасадність будівлі підкреслюється декоративними фронтонами, розміщеними над входами з усіх сторін. Портали собору прикрашені парами великих аркоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, які нагадують вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші різноманітні за формою - крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно для української барокової архітектури і завершуються декоративними баньками грушовидної форми.

Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважає суворя урівноваженість, симетрія і центричність, являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва.

Під час будівництва храму Стефан Яворський думав і про його внутрішнє оздоблення. Збереглися деякі відомості про ієромонаха Германа, який писав ікони для іконостасу Благовіщенського собору.⁷ Про інших майстрів живопису майже немає відомостей.

Проте відомо, що при Стефану Яворському був зведений семиярусний іконостас, який не поступався іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври. Дослідник Благовіщенського собору протоієрей А.Ф.Хойнацький у своїй книзі "Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого "Назарет Богородичен", и его

положение в настоящее время" (1906)⁸ дає опис цього іконостасу. Він мав три царських врата, згідно трьом престолом, що знаходилися в соборі: головний - посередині в пам'ять Благовіщення Божої Матері, з лівого боку - св.Першомученика архидіякона Стефана, з правого - Стрітєння Господнього.

У кожному ярусі іконостасу чітко визначені сюжети. Так, в першому - розміщені зображення євангельських подій і притч, у другому - місцеві ікони, які були оздоблені дорогоцінними срібними ризами та головними сріблопозолоченими вінками. Важливо підкреслити, що значна частина цих прикрас закуплена і подарована храму митрополитом Стефаном. Третій ярус ікон присвячений зображенню подій із земного життя Ісуса Христа. На четвертому подані портрети апостолів та деякі події із Євангелія. На п'ятому ярусі розміщена велика ікона, на якій Спаситель в архіерейському вбранні сидить на херувімах з дикарієм і трикірієм у руках. З правого боку від Ісуса св. Іоанн Предтеча, з лівої - Божа Матір. З двох сторін від цієї центральної ікони дванадцять менших, на яких зображені події історії страстей Христових.

На шостому ярусі поданий образ знамення Божої Матері, а також 12 ветхозавітних пророків та 6 окремих ангелів, один із яких тримає невеликий посуд, другий паралельно до нього знаходиться в молитовній позі. Чотири інших ангели тримають в руках хартин, на яких зроблений напис. На першій поданий текст молитви "Господи Боже наш, истинно вселившийся со человеки на земли...", на другій - напис про те, хто розписував собор, на третій - про освяту храму, на четвертій - про перемогу Петра I над шведами та Карлом XII.

На сьомому ярусі зображено покладення до гробу Спасителя. Завершується іконостас великим дерев'яним хрестом, на якому намальоване розп'яття Ісуса, а також зображенням Божої Матері і Іоанна Богослова.

Сьогодні важко сказати, які кошти витратив Стефан Яворський на іконостас, але відомо з його грамоти 1717 року, що митрополит вклав у цю справу майже всі гроші, які він мав "ово от трудов своих, на управлени патриаршеского престола изнуренных, ово от своея епархии Рязанской и Муромской, ово же от Христолюбивых подателей, о молитве просящих и щедрасих, а наипаче от прещедраго дому Царского, в начале от самого Великого Государя царя и Великого Князя Петра Алексеевича всея России за победетельныя проповеди различным временем, овогда тысячу златниц, овогда меньше".

Не без втручання Стефана Яворського храм поповнювався також іконами, які висіли в приміщенні храму: чудотворна ікона Божої Матері

Корсунської, яку написав київський митрополит Рафаїл Заборовський у 1725-1731рр; чудотворна ікона Великомученика Георгія, створена ще раніше за попередню; ікона Каплунівської Божої Матері; дерев'яна ікона "Успіння", написана в Римі у 1435 році та ін.

Стефан Яворський подарував храму срібну позолочену гробницю вагою 3 фунти і 27 золотників, на передній частині якої вичекано зображення Благовіщенської Божої Матері, а на протилежній - герб митрополита і його початкові букви: С.Я.Б.М.М.Р.М.Б. П.В.П. (Стефан Яворський, Божю Милостиню Митрополит Рязанський і Муромський Блюститель Патріаршого Всеросійського престолу). Тут зберігались предмети, пов'язані з життям святих угодників. Серед подарунків митрополита слід назвати і два срібних хрести з позолотою і мошами святих угодників. На одному із них напис: "Лета 1712 году, месяца Ноемврия, в 3-й день построил сей крест серебряный позлащенный и со святыми мошами Преосвященный Стефан Яворский, Митрополит Рязанский и Муромский в г. Нежине в церковь в соборную Благовещения Пресвятая Богородицы". Цей хрест був вагою 2 фунти і 48 золотників. Другий хрест, вагою 1 фунт і 33 золотника, з мошами також мав, як і в першому, подібний напис.

Стефан Яворський подарував храму також Євангелія, видані в Москві у 1703 та 1707 роках. На обох книгах автографи Митрополита: "Сіе божественное евангеліе в церковь Нежинскую пресвятая Богородицы смиренный Стефан Яворский, милостию Божией Митрополит Богоспасаемых градов Рязани и Мурома, лета от воплощения, Бога Слова 1712". Подарунок першої Євангелії датується 1714 роком. До речі, найбільша Євангелія і найбагатше оздоблена була подарована храму у 1709р. Федором Івановичем Яворським. Він же передав у Благовіщенський собор в 1708р. і потирь з диском і зvezдицею вагою 10 фунтів і 13 золотників.

Стефан Яворський передав у Благовіщенський собор і інші цінні речі, які мали ініціали митрополита і його регалій, або ж герб. Тут були і багаті ризи, які Стефану дарував Петро I.

Стефан Яворський хотів зробити Благовіщенський собор красивим, величним, а тому запропонував художникам розписати його. При житті митрополита почали розписувати алтарну частину. У тестаменті 1722р. сказано, щоб церкву "всю малеваннем украсти, как почали в алтаре".⁹ Це вказує на те, що алтарну частину почали розписувати ще при житті митрополита, а всі інші - пізніше.

У характері живопису, виконаного в цей період, відчутний плив київської школи.¹⁰ Про це свідчать стилістичні особливості уцілілих

фрагментів розпису. Стіни північного вітваря займали сцени "Ветхого завіту", а саме, сінайське законодавство Ізекеїля, херувими. В південному вітварі розміщувались сцени "Нагірної проповіді", "Зішестя Св. Духа на апостолів", "Потопаючого апостола Петра", які доповнювали сцени "страстей Христових", зображених у центральній частині вітваря. Розписи в трьох вітварях становлять певний цикл. Перша частина циклу - північний вітвар із зображенням "Ветхого завіту", головний вітвар присвячено страсній та євхаристній темам, а південний - темі віри та релігійного переконання. Всі вітварні розписи пізніше перемальовувалися. Лише деякі частини живопису головного вітваря (напр. "Ессе Номо"), що були закриті іконостасом, залишились у своєму первісному вигляді і мають як у композиції, так і в колориті характерні ознаки живопису початку XVIII ст.¹¹

Після освяти Благовіщенського собору 22 липня 1716р., яку здійснив Стефан Яворський разом з митрополитом Київським і Галицьким і всея Малія Росії Іоасафом Краковським, архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Антонієм Стаховським і єпископом Переяславським Кирилом Шумлянським, "при множестве архимандритов, игуменов и прочих духовных лиц", стало всім зрозумілим, що такий храм повинен бути центром монастиря. І Стефан Яворський у своїй грамоті 1717 року підкреслив, що Благовіщенський собор із парафіяльної церкви переводиться в монастир: "Сим тако бывшим, и освященію совершившюся изволился Духу Святому и всему освященному собору церковь новопосвященную нарещи Назарет "Богородичень", и монастырю быти при ней, а не мірскою парахіальною церковію".

Стефан Яворський приписав до Ніжинського Благовіщенського монастиря чоловічий Ветхорождественний монастир, який знаходився поруч з Ніжином і відомий ще з XIV ст., коли не було жодного храму в місті, з усіма землями і будівлями. Митрополит мріяв на базі Ніжинського Благовіщенського монастиря створити колегію "учених монахів", в якій би навчали ораторському та проповідницькому мистецтву. З цією метою Стефан Яворський передав в монастир свою бібліотеку, яка була одним із найбільших в Росії приватних книжкових сховищ. Митрополит збирав свою колекцію книг все життя, значно поповнивши її за рахунок зібрання Палладія Роговського, привезеного з Риму, і дорожив нею. Бібліотека для нього була "сокровище и богатство паче тысяч злата и сребла дрожайшее".

Стефана Яворського хвилювала подальша доля своєї бібліотеки, яку він в одному з творів називав "сокровищем своим дражайшим". Даруючи свої книги, митрополит вимагав, щоб для них було знайдено спеціальне

приміщення і підбрано бібліотекаря з числа ченців монастиря, і, адресуєчи листа архимандриту Ніжинського монастиря, він писав:

"Первое. Дабы место удобнее на тые книги усмотрел, или нарочно устроил, не деревянное, но каменное с затворами железными для огненного случая. Мне видится на трапезе палату сделать с полками довольными, и там оныя держать за крепким замком, понеже в самой церкви на хорах или в казюнке держать их тесное место, да и видится, не прилично.

Второе. Усмотреть доброго и благой совести монаха или іеромонаха тогож монастиря постриженца и поставитъ его библиотекарем, или над книгами прилежным дозорцем, чтоб незабвенно надсматривал книг, и когда бывает ветер, чтоб затворы оконные отворял для провевания книг, чтоб не погнили, и не близко при стене каменной оныя держал, бо от мокроты камня кирпичного скоро погниют. Таков библиотекарь может быть сам тот, который в проповеди слова Божия упражняется, яко в мне обещался быть господин Григорий Рогачевский, восприемши иноческий чин в монастире Нежинском, или племянник мой Сильвестр Шумский, когда возвратится из наук из Польши и пострижется в том монастире Нежинском, или который от сынов брата моего родного, честного отца Павла Яворского протопопа Нежинского, буде иноком в том же монастире Нежинском станет, или ин некто, его же изберет по рассмотрению своему пречестный отец архимандрит Нежинский.

Третье. Когда бывает ведро летом, выносить оныя книги из библиотеки верными послушниками, при добром дозоре и просушивать на солнце, не все разом но по части, того дня тии иного иным и хранить всячески от гнилости и моля.

Четвертое. В библиотеку никому не входит кроме архимандрита и библиотекаря, и кому верному они соизволят для послушания сиречь для просушивания книг, или для очищения и иных нужд.

Пятое. Никому же от оных книг не давать, кроме тех, которые в том же монастире труждаются в проповеди слова Божия, а давать книги в помощь дела казнодейского под реестром с подкреплением их руки, и аще тот, который взял книги, восхощет по благословений старших изыти из Нежинского монастиря или на иное послушание послан будет, или на игуменство или на архимандрию взять будет, и от такого одобрити книги, по рееструтом, который он сам закрепил своею рукою, чего смотрит на крепко архимандриту и библиотекарю.

Шестое. А ще бы кто дерзнул от сих книг какую-либо себе присвоити, или даровати кому, или продати, или тайно восхитити, или инем неким образом и случаем от того монастиря Нежинского удалить

и отчуждiti, на таком ди будет клятва Святых семи вселенских соборов, и от моего смирения неблагословение, и да будет проклят, анафема. Сей завет мой о книгах так в сем реестре, яко и в ином списанных, подписую своею рукою, в царствующем в Санкт-Петербурге, лета от Рождества Христова 1721 Октября. Смиранный Стефан Яворский, Митрополит Рязанский и Муромский, прежде бывший экзарх всероссийского Патриаршеского престола, ныне же президент Святейшего Правительствующего Синада; а съ тым всем земля, прах и пепел и ничтоже".¹²

Про свою любов до книг Стефан Яворський висловив в елегії, яку написав латинською мовою. Вона відома в історії літератури під назвою "Стефана Яворського митрополита рязанського і муромського слізне з книгою прощання":

"Идите книжечки, прежде толь часто находившееся в руках моих! Идите слава моя, мой свет, мое украшение! Идите счастливо -уже иных умы питайте, и нектарь ваш изливайте другим! Горе мне, что нельзя будет более почерпать из вас пищи для своего ума! Вы доставляли мне сладость и удовольствие, с вами о книги, мне было жить приятно? Вы составляли мое богатство, мою славу, мой рай, мое утешение. Вы меня прославили; вы доставили мне знаменитое имя; чрез вас снискал я любовь великих мужей...! А теперь - увы! судьба не велит мне более провождать с вами счастливых и приятных дней. Уже глаза мои покрываются вечною тьмою!... Уже я не буду более держать вас в руках своих. Другая вечная книга представляется взором моим, которую хочет открыть мне имеющий прийти Господь. Всяк обрящет в ней написанными свои дела и помышления и узреть награду по своим заслугам. О книга приводящая в ужас, которая пред страшным судилищем, изобличит каждого в содеянных грехах! Когда я рассуждаю о ней, то невольной ужас объемлет все мои члены, и сердце пронзается острою стрелою!...

О Боже, отче мой! величайшая бездна любви! источник милосердия! пучина благодати! правитель моря, земли и высочайших небес! Ты, которого десница удерживает стремнины ярящихся волн, и коего премудрость предписывает пути блестящим шарам катящимся по усеянному звездами небу! Тебя умоляю я, презренный червь, паутина, ни что; воззри на меня и впиши имя мое в книге живота кровию Христа, который есть моя жизнь и мое спасение.

Вы же книги и сочинения мои, простите! Приобретенная трудами моими библиотека, прости! Простите братия и сожители! Простите все! Прости и ты гостинница моя, любезная мать-земля! Прошу тебя, прими бранный состав мой в материнские свои объятия; ибо душа перелетит на небо, а кости остаются тебе..."

Переклав елегію українською мовою відомий вітчизняний поет ХХ ст. Микола Зеров:

В путь вирушайте, книжки, що часто горгав я і пестив,
В путь, моє сяйво, ідіть! Вітох їй окрасо моя!
Іншим, щасливішим душам поживою будьте однині,
Інші блаженні серця нектаром вашим поїть!
Горе мені: мої очі розлучаться з вами навіки
Та їй не спроможуться вже душу мою наситить
Ви бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.¹⁴

Зібрання Стефана Яворського налічувало 609 книг, серед яких 28 були рукописними. Звичайно, що переважна їх більшість релігійного змісту, хоча у великій кількості представлена філософська, історична, юридична та художня література. Серед них твори Аристотеля, Гомера, Софокла, Плутарха, Сенеки, Плінія, Макіавеллі, Еразма Ротердамського. Така багата й різноманітна бібліотека могла б послужити доброю основою для навчання в колегії "вчених монахів" та піднесення загального культурного і освітнього рівня жителів міста. Тим більше, що на території монастиря була збудована також парафіяльна школа. Про це ми довідаємося з "Саморучной заметки" Стефана Яворського про купчу, зроблену в листопаді 1716р.: "Другой пляц, где школа построена, который был войсковою, дано 30 р..." Як відомо у Ніжині у ХVІІІст. при храмах були парафіяльні школи. Передаючи книги в монастир, митрополит добре розумів значення цієї акції.

Стефан Яворський любив своє виплекане у мріях "дитя", жив надією, що монастир зможе стати навчальним і культурним центром. А тому допомагав йому фінансами, підтримкою. Перед смертю він написав заповіт. Це ціла програма подальшого розвитку монастиря:

"Пречестному отцу Савве¹⁵ архимандриту монастыря Нежинского, да и их милостям господам ктиторах того ж монастыря Благовещенского Нежинского, умираючи, последнее воздаю целования их милостям, и прошу чрез цену неоцененную кровь Спасителя нашего, за нас изливающую, дабы мой сей завет исполнили. Посылалось часто от моих келейных доходов денежок нескудно и ныне последняя посылка - три тысячи и триста рублей вручается ктитору его милости пану Володьковскому в верныя руке. А за тья и прочия деньги прошу сим последним завещательным прошением, чтобы сии вещи в брыттии произошли:

первое, церковь всю малсваньем украсить, как почали в олтаре;

второе, трапезу с церковью и с прочиими надлежащими твердо и

крепко поставити и жестяным железем покрыти; там же и библиотеку поставити;

третее, колокольно с большими часами для угодия всему городу построи;

четвертое, богодельню змуровати;

пятое, в ветхом монастыре на погорелом месте церковь каменную не вельми великую поставити и жестню покрыти;

шестое, дворье греческое для пространства монастыря скупити;

седьмое, медь, ломанная из колоколов, которая обретається в Новгородку, к той меди прикупить еще, да вылити колокол к церкви Благовещенской Нежинской;

осьмое, триста рублей от сына войтова Петра отыскать; церковные то деньги и утаивать их - клятва.

Сия вся благопромыслительному и милостивому к храму Богородичному призрению и строению вручаю не от человек но от Бога мздовоздаяния ожидающих. Аще ж что противно воле и завету моему станется, позываю на страшное судилище Божие; тамо воздасть ответ всяк за свои дела."

На подлинном подписано: "Смиренный и не достойный митрополит Рязанский Стефан архигрешник. 1722 года ноября 15-го". 24 листопада 1722р. Стефан Яворський пішов з життя.

На жаль воля митрополита була порушена. Священний Синоду у 1723 та 1724 рр. забрав кошти, спираючись на те, що після смерті духовенства все повинно переходити до Св.Синоду. Лише в 1755р. після пожежі в монастирі 1750 року три тисячі руб. повернули. І це сталося завдяки хлопотам тодішнього обер-прокурора св.Синода А.І.Львова. За це він вимагав матеріальної вдячності.

Трагічно склалася і доля бібліотеки Стефана Яворського¹⁶. Лише протягом десяти років зібрання книжок перебувало у Ніжині. Після смерті митрополита Феофан Прокопович, який був у складних відносинах з покійним, домігся іменного указу імператриці Анни Іоанівни (від 10 вересня 1731р.) та постанови Св.Синоду про передачу бібліотеки Стефана Яворського в Харківський колегіум¹⁷.

При житті Стефана Яворського настоятелями Ніжинського Благовіщенського монастиря були три архимандрита: Модест Ільницький (1716-1719), Епіфаній Тихорський (1719-1721), Савва Шпаковський (1721-1729). Останній із них не відчув і не зрозумів справжнього задуму Стефана Яворського, а тому витрачав кошти, виділені митрополитом, на свої справи. Це підтверджує лист Стефана Яворського Савві Шпаковському, який розтратив 7000руб., пожертвованих митрополитом: " Я

бедный от довольства своего уемлю и посылаю, а вы безбожные марнотратцы, то на свои избытки, пиروвания и проч. тратите. Лучше ли во иной монастырь послати, либо на убогих послати, нежели вам в руки хищничи отдати, и т.д."

Благовіщенський монастир неодноразово горів. У 1797р. пожежа знищила багато будівель і встало питання про його закриття. Проте ніжинська громада відстояла право на відбудову монастиря і на його існування. Особливого розквіту він здобув при архимандриті Вікторі Черняєві /1803-1823/, видатному релігійному і культурному діячеві. Але це вже нова сторінка в історії Ніжина і його культури.

Меценатська діяльність митрополита Стефана Яворського сприяла появі у місті одного із величних і оригінальних архітектурних пам'яток, який і сьогодні виділяється серед храмів XVII-XVIIIст., винекненню в Ніжині чоловічого монастиря, який хоч і відносився до Другого розряду, але займав помітне місце в духовному та культурному житті міста. Іконостас та розписи храму, в переважній більшості виконані місцевими майстрами, засвідчували про високий розвиток монументального живопису, а також прикладного мистецтва в Ніжині.

Література та посилання:

1. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый "Назарет" Пресвятой Богородицы // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.3. Мужские монастыри. -Чернигов, 1873.- С. 159.
2. Чернигов, губ. ведомости. - 1852 - №27. Неофиц. часть.
3. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Нью-Йорк, 1977. Т.3. - С.110-111.
4. Терновський Ф. Митрополит Стефан Яворський / Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. 1864. Т.1-2. -С.1-3; Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович// Самарин Ю.Ф. Сочинения. Т.5. -М., 1880; Тихомиров Н.С. Московские вольнодумцы нач. XVIII в. и Стефан Яворский. -К., 1914; Табачников І.А. З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої пол. XVIII ст./ Стефан Яворський і Феофан Прокопович/ // З історії філософської думки на Україні. -К., 1963.
5. ФЧОАН. Архів Ніжинського Благовіщенського монастиря.
6. Чернов Н. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. -М., 1815.-С.14.

7. Грамота С. Яворського 1717р.
8. Нариси вперше були надруковані в Черніг. єпарх. відомостях 1882 /№31, 33/ та 1883 років /№2,3,10,16,17,18/.
9. Хойнацький А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. - Нежин, 1906.-С.20.
10. Історія українського мистецтва,- К.,1968. Т.3.-С.175.
11. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIIIст. -К.,1988.- С.41.
12. Цит. за кн. :Хойнацький А. Очерк истории Нежинского Благовещенского-монастыря.-Нежин, 1906.- С.24-26.
13. Подаємо текст оригінала латинською мовою, так як він був написаний Стефаном Яворським, і після 1815 р. не передруковувався.

Ite meis manibus gestati saepe libelli,
 Ite meus splendor, luxque decusque meum,
 Pergite felices, alias jam pascite mentes,
 Et nectar vestrum fundite nunc aliiis.
 Hev mihi, quod meus avobis avulsus oculus,
 Non poterit mentem plus saturare meam!
 Vos mihi dulcedo, vosmel, vos nectar eratis.
 Vobiscum libri vivere dulce fuit:
 Vos mihi divitiae, vos gloria magna fuistis,
 Vos paradysus, amor, deliciaeque meae;
 Vos illustrastis, vos nomina clara dedistis ,
 Per vos magnatum conciliatus amor.
 At nunc fata negant vobiscum (proh doloringens)!
 Ducere jucundas et sine nube dies!
 Iam mihi aeternam claudentur lumina noctem,
 Non jam vos manibus sollicitabo meis.
 Aeternus liber ante oculos proponitur alter,
 Quem mihi venturus vult aperire Deus,
 Omnis in hoc sua dicta et facta volumine cernet,
 Et capiet meritis praemia quis que suis.
 O liber horrendus, qui tunc erit ante tribunal,
 Nudatum faciens omnibus omne scelus!
 Hunc ego mente librum dum voluo, mox tremor artux
 Occupat, et cordi fixa ssgitta manet. —
 O, Deus, o pater, o summe charitatis abxfsus?
 O, pietatis fons! o bonitatis apex!
 O, maris, et terrae, et summi moderator olympi!

Qui manibus flectis Fraena tumenfis aquae
 Stelliferofque poli sapienter dirigis orbes,
 Te precor indignus vermis, inane, nihil,
 Respice, et in libro vitae mea nomina pinge
 Sangvine christi, qui vita salusque mea est.
 Vos autem mea scripta, tomique, librique valete,
 Parta labore meo, bibliotheca, vale,
 Terriculaque omnes, fratresque, omnesque valete!
 Tu quoque cara parens hospita terra vale,
 Suscipe maternis, peto te, coniplexibus artus,
 Namque ainmam caelis, reddimus ofsa tibi.

14. Зеров М. Твори: В 2-х т. -К.: Дніпро, 1990. -Т.1 -С.386-387.

15. Архимандрит Сава Шпаковський був рекомендований на цю посаду Стефаном Яворським. Займав її у 1721-1729 рр.

16. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского. -К., 1914

17. У кн. "Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.3. Мужские монастыри" (Чернигов, 1873) на стор. 190-192 поданий список книг, які залишилися. У зв'язку з тим, що згідно цього у науці точаться дискусії, подаємо його повністю:

"Род куподом соборного храма помѣщена монастырская библиотека. въ которой осталось несколько книгъ и рукописей покойного основателя этой обители. Изъ нихъ достойны внимания:

А. Рукописные:

1. Евангеліе 1604 года

2. Пѣтопись святителя Димитрія Ростовского; писана неизвестно кѣмъ и безъ означенія года. въ листъ; надъ предисловіемъ надпись: "Стефанъ митрополитъ Рязанскій и Шуромскій"

3. 0 сложеніи перстовъ десныхъ руки. съ надписью внутри верхней обертки: "Книга пресвященнаго Иосафа митрополита Шуромского и Рязанского"; безъ означенія года.

4. Послання Иосифа, патріарха Московскаго, бывшія въ дѣто 7152 апреля 21, о двѣнадцати главахъ, о религии. Эти послання были писаны датскому королевичу Шагнусу Христіановичу, по случаю сватовства его при Рускомъ дворѣ.

5. Несколько рукописей латинскихъ.- лекцій по богословію и философіи, преподанныя въ Кіево-Шиглянской академіи (1726 года) учителемъ Амвросіемъ Дубневичемъ, послѣ бывшимъ епископомъ Черниговскимъ и Новгород-Сѣверскимъ (1742-1750гг.).

Б. Печатные книги:

а) Богослужбные:

1. Библия въ листъ Шосковской печати 1751 года.
2. Апостоль Шосковской печати 1704 года.
3. Церковный уставъ Шосковской печати 1713 года
4. Две книги праздничной минеи Кіевской печати 1619 года
5. Двѣнадцать книгъ мѣсячной минеи, Шосковской печати 1705 года
6. Ростная тріодъ Шосковской печати, 1710 года и Кіевской печати 1715 года.
7. Цвѣтная тріодъ Кіевской печати 1702 года.
8. Октоихъ Шосковской печати 1706 года
9. Книга страстныхъ евангеліи Шосковской печати 1704 года.
10. Чинопослѣдованіе соединяемыхъ изъ единовѣрныхъ к православнои католической церкви. Шосковской печати 1757года.
11. Црмологіи безъ нотъ. Черниговской печати 1761 г.
12. Службы на день успенія Богородицы, Шосковской печати 1722 года.

б) Учительные:

1. Роученія, безъ заглавнаго листа, Кіевской печати 1637года.
2. Бесѣды св. Иоанна Златоуста на евангеліе Иоанна Богослова, Шосковской печати 1665 года.
3. Симфонія на 14 посланій ап. Павла. Шосковской печати 1637г.
4. Четыре книги прологовъ на весь годъ. Шосковской печати 1702 года.
5. Двѣ книги подъ заглавіемъ:
 - а) "Объдъ духовный". Шосковской печати 1681г..
 - б) "Вечеря Духовная". Шосковской печати 1686г. Объ за подписомъ основателя обители.
6. Камень въры. 1729 года, въ листъ.
7. Адфавитъ Духовный, Черниговской печати 1766 года.

Г.В.Самойленко

**РОЛЬ НЕЖИНСКОЙ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В
ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНЫХ ИНТЕРЕСОВ
Е.Ф.КАРСКОГО**

Творческая судьба крупного ученого-языковеда Евфимия Федоровича Карского связана с Нежинской высшей школой в период с 1881 по 1885 годы, когда только 6 лет тому назад был открыт Историко-филологический институт кн. Безбородко, который опирался на традиции

предшествующих учебных заведений. И все же в отличие от них, в частности, от Гимназии высших наук, физико-математического и юридического лицеев (а все это были высшие ученые заведения) новый институт искал свое научное лицо. Этому способствовал крупный ученый, педагог и литературовед первый директор Историко-филологического института академик Николай Александрович Лавровский, который возглавлял коллектив этого учебного заведения с 1875 по 1882 год. Он пригласил в Нежин известных ученых: профессора римской словесности Р.А.Фохта, который перед этим работал в Петербургском историко-филологическом институте, профессора русской словесности А.С.Будиловича, профессора общей истории Варшавского университета П.И.Люнерсольского, известных славистов Р.Ф.Брандта, будущего академика П.В.Никитина, профессоров литературы М.И.Соколова и психологии Н.Я.Грота и др.

Хотя институт назывался Историко-филологическим, здесь до 1882 года не было приема на историческое отделение. Существовало два отделения, классической и русской словесности. Студенты обучались 4 года. По уставу в Институте должно было быть не больше 100 студ., т.е. набирали в год 25 человек. Однако институт пользовался всеми правами университета, и это давало возможность самостоятельно решать многие вопросы.

С 1876 г. институт начал издавать "Известия". Молодые талантливые преподаватели защищали магистерские и докторские диссертации. Институт набирал силы.

Каждый, кто трудился в Нежине, был своеобразной творческой личностью. Именно здесь Н.Я.Грот написал и защитил докторскую диссертацию на тему "К вопросу о реформе логики". Благодаря ему в учебные планы были введены психология, логика, история, философия, которые он сам читал в институте. В период его работы в Нежине с 1875 по 1883г. он опубликовал свои крупные работы по психологии и философии.

Профессор Петр Васильевич Никитин способствовал тому, что здесь начинают широко интересоваться греческой словесностью, переводить произведения древних писателей на русский язык.

Во второй половине 70- 80 годов в институте начинает формироваться известная в научном мире нежинская славистическая школа. Профессор Н.А.Лавровский сумел создать такую атмосферу в институте, которая способствовала успешному изучению важных научных проблем.

Участниками нежинской филологической школы были академики

Н.А.Лавровский, П.В.Никитин, М.Н.Сперанский, члены-кор. АН России Р.Ф.Брандт, А.С.Будилович, Г.А.Ильинский, В.И.Резанов, профессора М.И.Соколов, И.И.Иванов, В.В.Качановский, К.Ф.Радченко, Е.В.Петухов и другие. Именно в период своего пребывания в Нежине они стали известными учеными, основоположниками таких направлений в науке как лингвистическая палеонтология славян (А.С.Будилович), славянская акцентология (Р.Ф.Брандт), праславянский язык и его грамматика (Г.А.Ильинский), междуславянские связи (М.Н.Сперанский) и т.д. Значение трудов ученых нежинской филологической школы по славяноведению, русскому языку и литературе огромно.

Е.Ф.Карский поступил в Институт, когда только что отгремели торжества, связанные с открытием памятника Н.В.Гоголю в городе, и когда прошла научная конференция, посвященная творчеству писателя.

В Нежинском историко-филологическом институте чтити известных выпускников этого учебного заведения. Н.А.Лавровский написал книгу о Гимназии высших наук кн.Безбородко, о детских и юношеских годах Н.В.Гоголя. Он способствовал изучению архивных материалов.

Следует вспомнить еще об одном важном объекте, который влиял на научные интересы Е.Ф.Карского. Это библиотека, основанная еще в 1820г. в период открытия Гимназии высших наук и пополнявшая свои фонды в последующие периоды существования Нежинской высшей школы.

С открытием Нежинского историко-филологического института библиотека переживает новый, очень плодотворный этап. На деньги графини Е.И.Суворовой-Римкинской в 1877г. была куплена библиотека покойного профессора С.П.Шевырева (7359 томов - 3815 названий). Здесь были уникальные книги по различным отраслям науки, но в основном по языкознанию, литературоведению, истории, искусству и т.д. Здесь было немало и рукописей. Кроме того, была куплена библиотека профессора Лейпцигского университета Ф.Ричля в количестве 4 930 томов. Институту были переданы дублетные экземпляры коллекции "*Polonica*" - 639 экз. из Варшавского университета.

В библиотеку поступили также книги Греческого Александровского училища. В составе этой библиотеки - классические произведения античных авторов, изданные в XVI-XVIIв. на греческом и латинском языках, среди них около 20 книг первой половины XVI в. под общим названием "палеотипы". Самая древняя книга, которая сохраняется в библиотеке - произведения Платона, изданные в Венеции в 1517 году.

В библиотеке было немало рукописей разных по содержанию, написанных на греческом, латинском, церковно-славянском и русском

языках. Здесь хранились письма и многие рукописи Н.В.Гоголя ("Мертвые души", "Ревизор", "Тарас Бульба", "Женитьба" и др.)

Огромную роль в эстетическом воспитании играла картинная галерея (более двухсот полотен), в которой были представлены произведения итальянских, французских, испанских, немецких и других художников XVI-XVII веков.

Думается, что все эти факты свидетельствуют о том, что Е. Ф. Карский попадает в благоприятную творческую обстановку.

В тот год, когда он поступал в институт, вместе с ним было принято на 1-й курс 37 человек (а всего обучалось в 1881 году в институте 92 студента). Первые два года студенты знакомились с общими предметами, и только на 3-м курсе они расходились по отделениям (классическое, историческое и славяно-русское), Е. Карский избрал последнее. Кроме латинского, греческого, немецкого языков и сравнительного синтаксиса древних языков, которые изучались с первого курса, на 3-м курсе он изучает славянские наречия и французский язык. Кроме этих дисциплин студенты знакомились с богословием, философией, педагогикой, славянской филологией, русской словесностью, географией, всеобщей историей, русской историей, церковно-славянской грамматикой, греческой литературой и древностями, римской литературой и древностями.

К сожалению, в 1882 году из Нежина уезжает в связи с болезнью директор института Н. А. Лавровский. На его место был назначен философ и педагог Николай Ефремович Скворцов. В России под давлением министра просвещения Делянова в высших учебных заведениях начинают насаждаться классические языки. Вносятся изменения в учебные планы. Директор института Н. Е. Скворцов, ретиво относясь к указаниям сверху, стремился расширить классическое отделение за счет славяно-русского и исторического и создать "Институт классической филологии". И только благодаря противостоянию общественности, профессорам и студентам, этого не удалось сделать. Но это привело к тому, что из Нежина начали уезжать профессора, а студенты стали переходить в другие вузы. Показательным является тот факт, что из 37 студентов, принятых в 1881 г. вместе с Е. Ф. Карским, в 1884 г. оказалось на славяно-русском отделении 5 человек, на классическом - 9, на историческом - 7. Закончили в 1885 г. славянорусское отделение всего 3 человека.

И все же, Е. Ф. Карский нашел своего учителя, который оказал на него большое влияние. Это был Роман Федорович Брандт (1853-1920), известный ученый-славист, литературовед, писатель. Пришел он в Нежинский институт в 1877 году после окончания С.-Петербургского университета. Увлекался славянской филологией, неоднократно ездил

за границу. собирал материал для магистерской диссертации "Начертание славянской акцентологии", которую защитил в 1881г. Работа вышла отдельным изданием. Р.Ф.Брандт одним из первых занялся изучением совершенно новой области славянского языкознания - учением об ударении и долготе гласных. Диссертация была первым исследованием в области славянской акцентологии, засвидетельствовавшая большую эрудицию и талант ученого.

Р.Ф.Брандт особое внимание уделял изучению местных акцентовок (русской, сербской, славянской, болгарской) и пришел к выводу "о первоначальном характере и особенностях праславянского ударения (как разноместного, так и музыкального)", о двух разных акцентуациях в индоевропейских языках.

Значительную ценность представляют также его "Таблицы ударений", составленные на основании грамматик, словарей и монографий и приложенные к магистерской диссертации.

С 1881 по 1886 год Р.Ф.Брандт напечатал в журнале "Русский филологический вестник" серию статей, объединенных под названием "Грамматические заметки". Ученый представил их в качестве докторской диссертации, которую успешно защитил в 1886г.

В 1883-1887 годах Р.Ф.Брандт редактировал переведенную на русский язык "Сравнительную морфологию славянских языков" Франца Миклошича. Редактируя перевод, осуществленный студентом Нежинского историко-филологического института Н.В.Шляковым, Р.Ф.Брандт сделал много поправок и примечаний к тексту. Иногда ученый вступал в полемику с Ф.Миклошичем. Поправки и дополнения составляют 93 страницы.

Перевод и публикация в "Известиях историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине "Сравнительной морфологии славянских языков" Ф.Миклошича и примечаний к труду Р.Ф.Брандта были важным событием не только в научной жизни института, но и далеко за его пределами. В эти годы Р.Ф.Брандт примыкал к направлению младограмматизма. Как известно, представители этого направления в языкознании "считали язык индивидуальной психофизиологической деятельностью, а изменения в нем объясняли более или менее случайными причинами; исследовали в первую очередь закономерности развития живых языков, понимая их как априорно заданные". Младограмматисты внесли весомый вклад в сравнительное языкознание.

Е.Ф.Карский был свидетелем произнесенной 30 августа 1882г. Р.Ф.Брандтом речи "Несколько замечаний об употреблении иностранных слов", в которой ученый подчеркнул, что не следует выступать

против тех заимствованных слов, которые стали общеупотребительными. В то же время он был противником неоправданного их употребления, особенно тогда, когда в русском языке имелись им соответствия.

Р.Ф.Брандт знал 20 языков, поэтому свободно мог их использовать в своей практической деятельности.

Ученый требовал и от студентов знания языков. Интересен его подход к освоению студентами русского и других славянских языков. В частности, от студентов-выпускников он требовал: сравнительное изложение фонетики и морфологии церковнославянского языка, исторической фонетики и морфологии русского языка, а также (в более кратком виде) фонетики и морфологии сербской, словенской, чешской, польской, иногда и лужицкой. От студентов требовалось также обязательное знание работ Срезневского, Потемни, Колосова, Миклошича, Добровского, Шлейхера и других ученых. Студенты должны были знать большое количество старинных письменных памятников. Р.Ф.Брандт считал, что "плохо, если в гимназии сам учитель будет знаком лишь с теми отрывками, которые вошли в школьную хрестоматию. Желательно также основательное изучение остальных славянских языков, представляющих столько параллелей к русскому, как в современном виде, так и в историческом развитии своем". И можно только сожалеть, что вне внимания ученого оставался украинский язык. Но благодаря Е.Ф.Карскому, Р.Ф.Брандт знакомится с белорусским языком.

В записке в Конференцию института Р.Ф.Брандт писал о работе своего студента: "Честь имею донести до сведения Конференции, что из поданных мне в истекшем учебном году студентами 2-го курса сочинений заслуживают почетного отзыва сочинения студента Евфимия Карского и Николая Шляхова. Работа Карского "Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи" довольно обширная и свидетельствует об интересе к делу и филологических способностях автора. Отметка 5".

Е.Ф.Карский в студенческие годы написал 5 работ, которые были опубликованы в "Филологических записках" и "Русском филологическом вестнике" за 1883-1885 годы. Особый интерес представляет исследование "Белорусские песни села Березовцы Новогрудского уезда Минской губернии", опубликованное в двух томах "Русского филологического вестника" (Т.ХII №3, 1884; Т.ХIII №2, 1885) и ныне проанализированное М.И.Конюшкович в статье, опубликованной в нашем сборнике "Литература и культура Полесья" (вып. 7).

Особый интерес представляет студенческая работа Е.Карского "Обзор звуков и форм белорусской речи", опубликованной в "Известиях историко-филологического института кн.Безбородко" в 1885г. Обе

работы появились в печати благодаря Р.Ф.Брандту, который считал, в частности, что последняя из них является "обстоятельной и серьезной, основанной автором на собственном знании языка своей ближайшей родины и на тщательном изучении источников и пособий, которыми он пользуется с разумной осторожностью". Ученый очень внимательно отнесся к труду своего ученика, помог ему увидеть и исправить недочеты. О целеустремленности Е.Ф.Карского свидетельствует и представленное им на государственном экзамене "кандидатское" сочинение "Особенности белорусского наречия", за которое он получил отличную оценку.

Е.Ф.Карский посвятил свою работу "Грамматике древнего церковнославянского языка, сравнительно с русским (курс средних учебных заведений)", написанную и изданную уже после окончания института в 1888г., профессору Р.Ф.Брандту. На первой странице читаем: "От ученика любимому профессору".

Таким образом, можно сделать вывод, что научная среда, книжные фонды библиотеки, профессура и, в частности, Р.Ф.Брандт, сыграли значительную роль в становлении Е.Ф.Карского как ученого, будущего исследователя белорусского языка и автора трехтомного труда "Белорусь". Нежин навсегда остался в памяти ученого как значительный научный центр, благодаря которому он смог найти ту дорогу, по которой шел всю свою жизнь.

О.О.Біленька

КАТЕГОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С.Ф.РУСОВОЇ

Процес відродження й розвитку національної школи на Україні передбачає глибоке вивчення культурно-освітньої спадщини, історії вітчизняної педагогічної думки. Значну роль при цьому має і педагогічна спадщина Софії Федорівни Русової - видатного педагога і діяча, вірної і талановитої дочки України, яка присвятила своє життя творенню національної системи виховання і освіти. Праці С.Ф.Русової - це не тільки історія педагогічної і психологічної думки, а й цілком сучасний, із сьогоднішніх позицій погляд на загальну проблему школи й освіти, визначення її цілей, завдань, основних принципів побудови змісту, форм і методів організації навчання й виховання.

На превеликий жаль, її імені не було ні в загальних, ні навіть у педагогічних довідниках. Кілька поколінь наших дошкільних працівників

та вчителів не тільки не чули імені Софії Федорівни, не читали творів С.Русової, але й не знали її основних ідей. За обсягом і рівнем просвітнянської роботи С.Русова стоїть на одному шаблі з О.Пчілкою і Х.Алчевською, а за силою і пристрасстю, з якими звучало її слово на захист української культури, духовності, рідної мови, Софію Федорівну можна зрівняти з Лесею Українкою.

Духовне й національне виродження розчинило перед нами двері сховищ бібліотек і архівів. Повернення чесного імені педагога, вченого, культурного й громадського діяча почалося лише на початку 90-х років, коли у 1991 році у Києві відбулася науково-практична конференція, присвячена педагогічній і громадській діяльності С.Русової, яка стимулювала появу нових досліджень про творчу спадщину педагога. Сьогодні її праці вивчають вихователі і вчителі, студенти педагогічних училищ і вузів, всі ті, кому не байдужа справа розвитку освіти в Україні.

Опрацьовуючи власну концепцію дошкільного виховання, С.Русова творчо використовувала здобутки світової педагогіки та психології, в тому числі й здобутки Марії Монтессорі. Принципове значення має її праця "Дошкільне виховання", що вийшла у 1913 році. У ній зібрано лекції з педагогіки і психології, які С.Ф.Русова читала в інституті майбутнім педагогам. Вона підтримувала думку про те, що маленьку дитину важливо навчити відчувати, сприймати різноманітні ознаки оточуючих предметів, виділяти ці ознаки у спеціально абстрагованому дидактичному матеріалі та в реальних життєвих умовах, привчати змалечку до самостійних зосереджених занять. У розвідці "Дошкільне виховання" С.Русова опрацьовує вихідні положення про значення національної системи виховання. Серед них основні:

"- Міцнішою нацією в наш час виявляє себе та, яка краще за інші вичерпала у виховання свої глибокі національні скарби і дала вільний розвиток національної психології - Німеччина, Англія, Японія.

- Національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості.

- Національне виховання через пошану і любов до інших народів і тим приведе не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями" [1. с.].

Головним завданням української школи С.Русова вважала формування національного типу особистості, збереження і відновлення в нових поколіннях духовно-культурних доміант їх предків. Сама сутність виховання трактується відомим педагогом як трансляція культури, ядро якої складають моральні й естетичні цінності.

Наукова реконструкція педагогічних поглядів С.Русової свідчить,

що вона глибоко усвідомлювала переважно інтровертний тип духовності та ментальності українського народу, тому наголошувала на відповідній орієнтації всієї системи освіти й виховання молоді. Згідно з ідеєю "єдиної школи", виховання повинно охоплювати три сфери: дошкілля, школу, позашкілля. Спільна мета цих сфер - формування у дитини національного образу світу. Шлях до нього - активна внутрішня, тобто духовна, діяльність. Серед духовних орієнтацій національного виховання виділяються, перш за все, розуміння та переживання дитиною етичного і естетичного початку навколишньої дійсності. Можна сказати, єдність морального і естетичного (а не раціоналістичного і прагматичного) у житті і діяльності дітей є методологічною засадою тієї національної системи виховання, про яку мріяла С.Русова. Не може бути окремого морального чи естетичного виховання, бо у дійсності добре і прекрасне так сполучені, що переходять одне в одне, складаючи єдність змісту й форми. І дійсно, не можна дитину навчити правді, добру, справедливості без формування в неї понять "гарне" і "негарне", "справжнє" і "несправжнє". Не можливо навчити захищати правду, якщо не сформувати у дітей емоційного протесту проти зла, неправди, вміння цінити прекрасне і добре в природі і людях.

На основі аналізу філософських, психологічних і педагогічних праць вітчизняних і зарубіжних авторів Софія Федорівна доходить висновків: гармонійну людину можна виховати за умов, що 1) виховання буде індивідуальним, пристосованим до природи дитини; 2) виховання буде національним; 3) виховання відповідатиме соціально-культурним вимогам часу; 4) виховання буде вільним, незалежним від тих чи інших урядових вимог, на ґрунті громадської організації."

Ідею українського дитячого садка С.Ф.Русова розкрила на основі аналізу напрямів дошкільного виховання, теоретичних концепцій і практичних варіантів дитячих закладів, що існували в світі, - в Америці, Європі, Росії. Широке і глибоке орієнтування в проблемі, її історії, розуміння актуальних проблем у суспільстві і є принциповою ознакою усіх праць С.Русової, в яких поєднуються висока компетентність, відповідальність, творче ставлення. Саме тому праці Русової з питань дошкільного виховання - це змістовний, глибокий науковий - у плані історичному, національному, педагогічному, психологічному - аналіз специфіки українського дитячого садка, вкрай потрібний для розвитку сучасної педагогічної науки і сучасної практики.

С.Русова вважала, що дитячий садок має організовуватися на підвалинах сучасних досягнень психології і педагогіки про закономірності та умови розвитку дитини, про найдоцільніші методи виховання.

Крім того, дитячий садок має бути проіннятий національним духом свого народу, має закладатися на демократичному ґрунті. Як вже наголошувалося, С.Русова усвідомлювала переважно інтровертний тип духовності українського народу, виділяючи в ній (духовності) такі основні риси: перш за все - це праця, невпинна хліборобська праця українців, що споконвіку давала можливість годувати і свій народ, і близьких сусідів, і далекі народи. Специфіка селянської роботи вимагає, щоб "діти стояли якнайближче до природи". Друга риса, що характеризує український народ і його духовність, - естетична творчість, яка протягом століть виявляється і в творах словесних, і в піснях, і в орнаменті, і в архітектурі. С.Русова писала: " Це такий фактор, який має впливати на розвиток наших дітей. щоб найкраще викликати в них творчість в цьому напрямі". Музикування на різних інструментах, особливо на народних, світ різноманітних звуків та ритмів, забави, інсценівки, різні види творчої праці, малювання, а також поєднання в систему різних занять -все це сприяє розвиткові, дає задоволення дитині, виховує художній хист. Ідея виховання творчої особистості опрацьовується у більшості творів Софії Федорівни. Так, у праці "Нова школа" різні види занять (спостереження, читання, оповідання казок) вона запропонує поєднувати з малюванням, аргументуючи це таким чином: "Малюнок дитячий - це мова дитяча, щира й самостійна: не можна тепер уявити собі хоч яке-небудь читання без того, щоб дитина не виявила власними малюнками своє враження від того: хай се малюнок буде примітивний, з технічного боку зовсім слабкий, але він покаже вчителю, що саме з читання найбільш вразило дитину [1, С.211].

Що ж до морального виховання, то С.Русова вважає, що дітям спочатку необхідно прищепити елементарні норми моральності. Без таких рис, як працелюбність, чесність, повага й чуйність до оточуючих, добросовісне ставлення до своїх обов'язків, не може бути й мови про вироблення складніших моральних норм і якостей людини. За С.Русовою слід враховувати основні риси національної вдачі, яка зумовлена оточенням (географічне розташування, клімат, природа тощо) та історію українського народу. За своєю природою українець -індивідуаліст, тому Софія Федорівна зазначала, що: "Індивідуалізм має велику красу, він випещує якнайглибше ті здібності, ті моральні особисті сили, якими обдарувала природа людину. Але щоб індивідуалізм не переходив в абсентеїзм, морально-громадянський сепаратизм, треба з перших свідомих кроків дитини направляти її до громадянства, до спільної праці, до широкого товариства [1, С.150-151]. Але, згуртовуючи дітей, недоцільно обмежуватися лише тільки зовнішніми засобами - режимом, вказівками

чи вимогами педагога, організованими формами занять. Спільність дітей, їх гуртування помалу складатимуться на основі їх спілкування, ставлення одне до одного, на основі особливостей розвитку, нахилів, здібностей. Саме за таких умов задовольнитиметься потреба дітей у товаристві, приятелюванні, виховуватимуться почуття громадянства, обов'язку, відповідальності в спільній роботі. Наприклад, при вирізуванні з окремих індивідуальних деталей складається одна гарна картина, до якої кожен додав свій спомин, своє враження (чи з екскурсії, чи з оповідання). Тобто дитина виконує свою працю індивідуально, але праця підпорядковується колективній думці та завданням.

Успішність національного виховання вимагає створення багатого етнокультурного середовища, насиченого традиційними цінностями та ідеалами рідного народу, духовний простір українців включає цілий спектр цінностей, до якого входять: мова, творча праця, родина, християнська релігія, художньо-естетична діяльність, мистецтво, природа. Через них проявляються наша національна індивідуальність і характер, стверджує С.Русова.

Національний тип особистості українця постійно відтворювався під впливом різноманітних чинників, серед яких значну роль виконувала національна система моральних і естетичних цінностей. Своєрідність цієї системи ґрунтується на розумінні духовних цінностей як узагальнених оцінних уявлень і відношень людей до найважливіших умов їх буття, що забезпечують їх збереження і прогресивний розвиток як соціальних істот, суб'єктів власного й суспільного життя. Ціннісні орієнтації нашого народу увібрали в себе його історичний досвід діяльності й спілкування, взаємозв'язків з природним і соціокультурним середовищем, боротьби за незалежність і власну державу.

Всі зазначені цінності мають інтегрований, синтетичний зміст. Так, у мові відображається історія народу, його моральні і естетичні ідеали, думки і почуття, бажання і надії. Мова настільки "міцно зв'язана з психікою кожного народу, людини, що стає найкращим висловом всіх багатих скарбів душі". - зазначала С.Ф.Русова. Рідна мова має джерельне значення в духовному житті, в усій долі українського народу. Саме в рідній мові, український народ виявився володарем незрівнянних скарбів. [Передмова до збірника віршів "Дзельнь-Бом". -Катеринослав, 1917 - С.87].

Мова має великий вплив на виховання, формування особистості, громадянина своєї Вітчизни. Без допомоги рідної мови не можна зрозуміти і полюбити оточуючу природу, виховати любов до Батьківщини. Мова - це саме життя народу, нації з їх споконвічною історією, культурою,

традиціями. Народ став носієм вищої краси і правди життя. "На Україні рідна мова - українська; нею й повинно вести активними творчими силами учнів [1. С.209], стверджувала С.Ф.Русова. Особливо актуальне сьогодні це твердження педагога про те, щоб навчання в усіх типах учбових закладів проводилося рідною мовою. Бо навчання чужою мовою не лише спричиняє втрату народом своєї національної свідомості й гідності, а й призводить до морального та інтелектуального виродження. Тільки рідна мова є найплодотворнішим, найприроднішим органом думки для мільйонів людей.

Софія Федорівна - це людина широкої європейської культури. Вона знала багато мов, але відстоювала принципи передової європейської школи, пристосовуючи їх до потреб української школи. Вона вважала, що іноземну мову треба вивчати у зв'язку з рідною, оскільки розмовляючи нерідною мовою дуже важко вивчати іноземну.

Рідна мова залучає дітей до світу народної поезії, народних традицій, формує усвідомлення себе як представника української нації. Рідна мова повинна бути найдорожчим скарбом народу і підвалинами інтелекту, основою патріотизму. Тим-то формування українського мовлення дітей, за концепцією С.Русової, необхідно здійснювати в комплексі розв'язання завдань ознайомлення дітей з культурою, мистецтвом, звичаями нашого народу.

Мистецтво впливає на світ смочій, вчить мудрості, любові до рідного краю. Тому дуже важливо, щоб воно змалку увійшло в життя дитини, постійно оточувало її, радувало, народжувало потребу у власній творчості. У свою чергу, ставлення до мистецтва, досвід спілкування з ним збагачують досвід спілкування з природою. Взагалі, морально-естетичне сприйняття природи подібне сприйняттю мистецтва. Дитина ставиться до об'єктів та явищ природного середовища так, як щоб вони були творами мистецтва. Софія Федорівна вважала, що природа - це могутнє джерело виховання. Дуже важливо, щоб джерелом думки була краса і невичерпаність природних явищ. Милування красою - це перші прояви добрих почуттів, які треба розвивати.

Природне оточення, географічне середовище визначають температуру та характер людини, мають вплив не тільки на діяльність, але й на поведінку, є важливим морально-виховним фактором, розширює їх кругозір, збагачує новими враженнями. Людина, насамперед відчуває, споглядає і по-різному сприймає творення природи, які пробуджують її інтерес, викликають здивування, особисте переживання, почуття природної краси. Морально-естетична цінність природи заключається в унікальному сполученні царства листя, квітів, ароматів, ягід, грибів.

річок, озер, лісів, комах, птахів та звірів. Все це дивовижним чином поєднується до купи і має величезний вплив на дитину.

Отже, природа, як морально-естетична цінність - це важливий компонент духовної культури суспільства, могутній засіб цілісного духовного розвитку особистості.

Крім того, багатий виховний матеріал дає нам мистецтво. Воно виховує людяність, працьовитість, моральність, естетичність. Сприймаючи різні мистецькі твори (малюнки, різьбярство, словесні і музичні твори), дитина перебуває під постійним впливом матеріальної і духовної культури свого народу, у таких умовах вона зможе найповніше розкрити свої природні обдарування. Обов'язок вчителів полягає у тому, щоб приваблювати, залучати дітей до таких видів мистецтва, які б найкраще впливали на високі почуття молоді: "були б такі прості в своїй красі, щоб викликати творчу активність дитини в справі виявлення свого настрою" [1. С.150-151].

Ознайомлення дітей з мистецтвом потрібно проводити на глибокому національному ґрунті, починаючи з виховання інтересу і любові до свого народу, до його традицій і звичаїв, до витворів рук людських, до краси цих виробів. Це сприятиме розширенню знань молоді про мистецтво рідного краю, загостренню патріотичних почуттів, спонукатиме їх до використання цього мистецтва в своїй декоративно-прикладній творчості.

Народне мистецтво - одна з органічних складових національної культури, в якій стійко зберігається етнічна специфіка. У різноманітних видах народного мистецтва втілені світоглядні ідеї та естетичні смаки народу, його повсякденний потяг до прекрасного. Народне мистецтво виражає духовну культуру народу, риси національного характеру. Тому спілкування дітей з народним мистецтвом необхідне для їх морального становлення. Воно розкриває уявлення про моральну ідеологію людини, нерозривно зв'язане з рідною землею, природою. Батьківщиною, воно дуже зрозуміле і близьке дітям.

Виховна функція праці виявляється у тому, що вона одночасно сприяє фізичному, розумовому, духовному розвитку дитини, тобто всебічному і гармонійному розвитку особи. За своєю природою дитина є творцем. Без творчості вона існувати не може. Творчість і праця перебувають у нерозривній єдності. Увесь час, починаючи зі свого свідомого життя, дитина працює: тут ми не маємо на увазі якусь тяжку фізичну працю, ні: спочатку діти лазять, носять одну річ з одного місця на друге, але це для маленької дитини теж праця. Звісно, праця дитини стає дедалі складнішою, бо дитина розвивається не тільки фізично, але й розумово. А думка звертає увагу на новий матеріал, на те, що з ним

можна робити.

Крім того, праця є проявом індивідуальності і таланту дитини, регулює соціальні стосунки. С.Русова писала, що праця "найкраще регулює відносини окремої дитини до усього колективу з погляду за-своєння конкретних обов'язків й зміцнення почуття відповідальності [1. С.101]. Дитина формує свої якості у процесі ділових та дружніх відно-шень, а відношення поліпшуються у результаті удосконалення кожної особистості. Краса відношень народжується у чіткій організації праці. Виконання єдиних вимог, чіткий режим праці, ретельний облік виробле-ного - це все народжує відношення взаємної вимогливості та колективної відповідальності, організованість та дисципліну, творчу спрямованість й дружню допомогу. Такою працею Софія Федорівна вважала "госпо-дарську працю", тобто порання в хаті, варіння страви, лагодження одягу. Вона стверджувала, що ділити працю між дітьми необхідно згідно з віком дитини.

С.Русова пише ще про одну виразну й важливу рису: українець виховувався на широкому просторі степу, серед його ясної краси, непо-рочної величної тиші. В своїх довгих мандрюваннях за часів козакування і чумакування, за часів самотньої хліборобської праці українець звик придивлятися до цього безкраю далекого обрію, звик прислухатися до мовчазної тиші, сповненої таємничих звуків, наче придушеного стогону з-під високих могил. Це все дає українцеві настрій філософський, релігійний. І таку його характерну рису треба враховувати, орієнтуючись на неї у вихованні дітей.

Тут необхідно звернути увагу на те, що релігія завжди посідала значне місце в житті українського народу, про що свідчить її теперішнє відродження і роль у духовних процесах, що відбуваються у нашому суспільстві. Церква протягом тисячі років свого існування в Україні виконувала роль центру християнського життя, формувала обличчя українського народу, його світогляд, характер та ідеї, зміст і форму релігійних творінь духовної і матеріальної культури. У релігії міститься найвище, ідеальне виявлення народної індивідуальності, тому про позитивні якості останньої можна судити якраз по рисах релігійного світогляду народу. Саме ядро народу, найглибші та найзаповітніші його сподівання і мрії, пояснення всіх нюансів світогляду міститься у релігії народу. "Ніщо так не шанує народ, як свою віру і те, що пов'язане з нею та нею освячено [1.С.178].

С.Русова надзвичайно тонко описує особливості розуміння ма-ленькими дітьми релігійних абсолютів, наголошуючи на тому, що ре-лігійне виховання маленької дитини потребує відповідальності, особ-

ливої уваги дорослих. Усяка релігія, водночас, включає в себе певні звичаї, обряди, а це вже переходить у національну етнографію. І як втілення творчої думки народу ці звичаї, обряди, свята мають своє визначне місце у вихованні дітей та молоді, але лише остільки, оскільки вони справді виявляють красу етичну або естетичну, оскільки вони безпосередньо близькі народному світогляду" [1.С.180].

В праці подані описи таких свят, як Маковія, Спаса, Всенощної на Великдень, Різдва. Дослідниця вважала, що "задля українських дітей бажано переводити в життя релігійне виховання в згоді з народними звичаями з родинними нахилами, з індивідуальними змаганнями самої дитини" [1.С.181]. Але ця релігія повинна бути народною, оскільки народна релігія містить в собі свободу, радість та любов для серця, глибокі внутрішні переживання. В українців релігія тісно пов'язана з культом природи, тим вона близька і дитячій душі, дає дитині можливість глибоко відчувати й переживати її невимовну красу.

Але релігійне виховання доцільно вважати справою насамперед сім'ї, Вплив сім'ї на формування особистості дитини не може замінити жодна ланка суспільного виховання. Бо саме в ній поєднуються всі умови для всебічного і гармонійного розвитку дитини. Роль сім'ї тому така важлива, що релігійне виховання повинне починатися у найранішому віці, коли до дитини ще ніхто - поза найближчими - не має доступу. Для успішного і правильного розвитку релігійності в дітях дуже важливе значення має і загальний дух сімейного життя. Батьківська турбота і любов, постійний приклад моральності та релігійності, є життєво важливими потребами дитини, які забезпечують її емоційну рівновагу, підтримують фізичне й душевне здоров'я.

Праці С.Русової дають підстави визначити такий принцип у побудові концепції національного виховання, як органічне поєднання народної педагогіки із сучасними дослідженнями в галузі вікової психології; відродження традицій, що надає відчуття причетності до національних основ, і водночас визначення орієнтирів на тепер і на майбутнє, що створює почуття перспективи. Поєднання традицій і перспективи у цілях і завданнях виховання - неодмінна умова почуття вічності нації, захищеності особистості як її представника. Над концепцією національного виховання Русова С. працювала багато років, це, власне, основна ідея і тема, що об'єднують більшу частину її досліджень.

До вибраних педагогічних творів Русової включено два розділи з теоретичної частини і повністю розділ "Практичні поради" з "Теорії і практики дошкільного виховання". Тут стисло і разом з тим надзвичайно виразно розкрито принципові засади виховання у дітей сенсорних

здібностей, уваги, уваги, пам'яті, подано конкретні поради щодо організації різних видів ігор, ознайомлення з предметами і явищами, методики оповідання. С.Русова наводить цілу низку літературних творів, народних ігор, музичного матеріалу, які вихователі можуть використати в роботі з дітьми. Основна частина творів відібрана зі скарбниці українського фольклору. Водночас тут подано чеські, словацькі казки, тобто фольклорні твори тих народів, серед яких жили українські діти, а значить, потрібно було змалечку привчати їх розуміти і поважати традиції, звичаї тієї країни, яка у скрутну хвилину пригорнула українську еміграцію і дала можливість зберігати свою культуру. Водночас, С.Русова вважала, що програма національного виховання не має обмежуватись джерелами тільки своєї літератури, вона має включати найкращі твори для дітей світової літератури. Це сприяє забезпеченню українським дітям високого, європейського рівня виховання і освіти.

Розроблені С.Русовою національні морально-естетичні цінності мають не тільки виховне, але й загальнокультурне значення. Органічна єдність морального та естетичного аспектів у житті і діяльності дітей забезпечує можливість їх цілісного духовного катарсису. Саме до цього ідеалу виховання була спрямована педагогічна думка С.Русової.

Ідея про катарсичний характер національного виховання особливо актуальна зараз, на етапі важкого подолання наслідків культурного і морально-прихологічного занепаду української нації. Як відомо, катарсисом називається процес і результат цілісного духовного перетворення особистості (очищення, ускладнення, піднесення) під впливом високих загальнолюдських і національних цінностей та ідеалів. Завдяки катарсису досягається стан внутрішньої гармонії, духовної рівноваги і в той же час спрямованості до того, що стоїть над повсякденним буттям, над можливостями і потребами "милої людини".

Виховне й культуротворче значення національних морально-естетичних цінностей треба оцінювати з огляду на те, що завдяки їм можливий спонтанний, безперервний духовний катарсис як окремої особи, так і всієї соціальної спільноти, тобто народу.

Сучасна педагогіка може й мусить бути катарсичною. Нормування у особи здатності і потреби у духовному катарсисі на ґрунті визнаних національних цінностей - стратегічний шлях реформування системи виховання в Україні. Педагогічна спадщина С.Русової дає надійний орієнтир у плані збереження методологічних засад цієї системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. -К.: Освіта,, 1996. -304с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ІСТОРІОСОФІЇ В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ- ІСТОРИКІВ НІЖИНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КН. БЕЗБОРОДЬКА (1875 - 1919)

Протягом останніх десятиріч XIX та першої чверті XX століття Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині став одним з провідних історичних центрів України. Вченими навчального закладу були написані десятки узагальнюючих праць, монографій та статей з проблем вітчизняної та загальної історії. Не залишили без уваги ніжинські професори і питань з історіографії та історіософії.

Вивчення проблем цього напрямку історичного дослідження викликає у фахівців подвійний інтерес. З одного боку, праці з історіографії дають можливість прослідкувати за еволюцією наукової думки, висвітлити основні принципи історичного аналізу, виділити закономірності розвитку історичної науки, розкрити причини наукового протистояння різних напрямів, з'ясувати історіософські та методологічні підходи окремих істориків та цілих шкіл. З іншого боку, в них яскраво проявляються погляди та наукові принципи їх авторів, з'ясовується теоретико-методологічне підґрунтя, на якому будувалися ці дослідження.

Якщо праці В.Бузескула, П.Виноградова, Р.Віппера, М.Карсева, І.Луцицького, Ф.Фортинського та цілого ряду інших провідних вчених з проблем західноєвропейської історіографії та філософії історії достатньо відомі широкому колу науковців і вони введені в науковий обіг, то спадщина ніжинських вчених з цих проблем ще майже не досліджена, хоча й заслуговує на ретельне вивчення.

Автор розробки не ставить за мету досягти бібліографічної повноти, а планує зупинитися лише на найбільш визначних працях, які посіли гідне місце в науковому доробку вітчизняної історичної науки кінця XIX - першої чверті XX ст.

Інтенсивне дослідження та викладання західноєвропейської історіографії в НІФІ князя Безбородька розпочалося у другій половині 90-х років XIX століття з появою в навчальному закладі цілої плеяди молодих талановитих вчених: О.І.Покровського, В.К.Піскорського, В.В.Новодворського, Б.Ф.Бурзі, Ф.В.Режабека, Є.М.Щепкіна та інших. З діяльністю цих професорів викладання та вивчення світової історії та історичної науки в інституті стало більш багатограним і різнобічним, значно збагатилася дослідницька робота.

У зв'язку з зазначеною проблемою слід перш за все звернути увагу

на наукову спадщину Євгена Миколайовича Щепкіна (1860 -1920), який був запрошений до Історико-філологічного інституту князя Безбородька у вересні 1897 року. До цього він пройшов гарну наукову школу в Московському університеті, де його наставниками були вчені із світовим ім'ям В.І.Герсьє, П.Г.Виноградов, В.О.Ключевський. Вирізняючись широкими науковими інтересами, історик займався розробкою різних розділів історії як Заходу, так і Росії. Найбільш ґрунтовними працями слід вважати "Зносини зі Сходом в середні віки", "Російсько-Австрійський союз під час Семилітньої війни", "Коротка історія про Лжедмитра", "Росія за Олександра I і нашестя 1812 р." та інші. Не залишив без уваги дослідник і історико-філософські та методологічні проблеми. Розвиток історичної науки на Заході вчений розпочав вивчати ще на початку 90-х років під час свого відрядження до країн Європи. В цей час він відвідав Швецію, Данію, Німеччину, Австрію та Італію. Після повернення зі стажування історик надрукував у різних наукових виданнях свої розробки: "Викладання історії в Англії", "Постановка викладання загальної історії у Віденському університеті", "Автобіографія Леопольда Ранке" та ряд інших.

Безсумнівний інтерес викликало у вчених дослідження, присвячене засновнику однієї з провідних історичних шкіл Німеччини Леопольду Ранке, яке не втратило свого наукового значення і в наш час. Воно було надруковане в трьох томах часопису "Русская мысль" за 1893-1894 роки.

Обрання цієї теми дослідження, на нашу думку, не було випадковим, оскільки Є.Щепкін в період його написання перебував під впливом історико-критичного методу, запровадженого Ранке, і вважався його послідовником. Будучи гарно обізнаним з біографією, працями та перспіскою видатного німецького вченого, Є.Щепкін одним із перших у вітчизняній історичній науці здійснив спробу дати повну і цілісну картину життя та наукової діяльності Л.Ранке з усіма її перемогами та поразками, злетами та падіннями. І слід відзначити, що автору вдалося на досить цікавому фактичному матеріалі змалювати життєвий та творчий шлях одного з провідних німецьких істориків ХІХ століття, висвітлити його наукову та викладацьку діяльність, розкрити особистість вченого, його стосунки з родиною, науковими та політичними діячами минулого століття, відобразити ставлення професора до історичних процесів та подій, на які був багатим його час. Звичайно, відносячись з величезною симпатією та повагою до Леопольда Ранке, Є.Щепкін у своєму дослідженні все ж намагався бути об'єктивним, тому не залишив без уваги і недоліки, які були притаманні науковим розробкам вченого. Безперечною заслугою дослідника є і те, що в своїй розробці він не збився на суто

біографічне або бібліографічне підґрунтя, а досить ґрунтовно зупинився на історичній концепції видатного історика та на його внеску в розвиток історичної думки ХІХ ст. Не залишив він без уваги і політичну та наукову атмосферу, яка панувала в 20-80 роках минулого століття не лише в Німеччині, а і в сусідніх з нею країнах. Цікавими, на нашу думку, є також факти, наведені автором, що стосуються наукових дискусій Л. Ранке з істориком Г. Лео та послідовниками Гегеля, його взаємовідносин з іншими видатними вченими того часу Савінії, Мінье, Мішле, Тьєррі, Тьєром, Маколеем. Ці дискусії дають можливість побачити процес формування історико-методологічних поглядів Л. Ранке, визначити його концептуальні підходи до предмета історії.

Перші випадки проти Леопольда Ранке, як зазначає Є. Щепкін, розпочалися ще в 20-х роках з боку Гейнріха Лео, а потім і його прибічників. Прочитавши працю молодого вченого "Історія романських та германських народів", рецензент звинуватив його в слабкій обізнаності в джерелах, незв'язному переліку дрібниць та надмірній релігійності. Вказуючи на ці звинувачення, Є. Щепкін вважає їх недостатньо обґрунтованими і вказує, що Ранке не копіював джерела, а опирався на них, роблячи узагальнення, виходячи з часткового, а в кожній дрібниці відмічав типове. Що ж до третього звинувачення, то воно справедливе, хоч Л. Ранке на відміну від крайностей матеріалістів, які пояснювали все випадком, і давніх теологів, які підпорядковували все фатуму, визнавав лише в рішучих подіях та поворотах історії безпосереднє втручання Провидіння.

Є. Щепкін намагається глибше розкрити особливості формування історичних поглядів Л. Ранке і тому вказує ще на одну групу противників, гегельянців, які звинувачували вченого в емпіризмі. Дійсно, Л. Ранке не визнавав основних положень Гегеля, а в подальших своїх працях виступав проти гегелівської формули всесвітньо-історичного розвитку, не допускав аналогій між розвитком суб'єктивного духу в індивідуальній людині і відвертістю об'єктивного духу в процесі історії. На думку Ранке, - пише Є. Щепкін, - тільки у вивченні фактичної історії суб'єктивний розум сприймає об'єктивне. Внаслідок чого він інколи занадто низько оцінював пробіски індивідуального ідеалізму, якщо вони значно випереджали хід історії, але за те в процесі світового життя цінував не лише послідовність явищ, але і їх своєрідну фізіономію" (1, с.69) .

Учні Гегеля вбачали в цьому пристрасть до непотрібних дрібниць, поклоніння факту і надовго пов'язали з ім'ям Ранке уявлення про історика, не здібного піднятися до загальних ідей та ворожого всілякій філософії історії, хоча слід зауважити, це, на нашу думку, не зовсім відповідає

дійсності. Висвітлення дискусійного матеріалу дає можливість відчуті і методологічні принципи самого дослідника, побачити, що захищає в поглядах Л. Ранке Є. Щепкін і що він відкидає. Особливо це помітно, коли історик з Ніжина розкриває еволюцію поглядів Л. Ранке і взагалі його відношення до Великої Французької революції кінця XVIII століття та революційних потрясінь в Європі в середині XIX століття.

Вчений звертає увагу на неспадлий, з його погляду, випуск Л. Ранке "Історико-Політичного Часовика", який почав виходити з 1831 року у зв'язку з політичним пожвавленням, викликаним липнською революцією у Франції. На його сторінках Л. Ранке намагався оцінити події 1789 року. Але в політичних статтях 30-х років, як зауважує Є. Щепкін, Л. Ранке ще досить матеріально розумів Французьку революцію і не визнавав за нею всесвітньо-історичного значення. Головну причину революції він вбачав в утраті Францією її панівного становища у Європі. І лише під проводом пошуку свободи французи від революції до революції, крок за кроком прийшли до військового деспотизму, який перевищував по досконалості організації, сили сусідніх держав. Таким чином, на думку Л. Ранке, Франція за Наполеона повернула собі втрачене панування. Крок за кроком Є. Щепкін визначає консерватизм німецького історика, показує, як він іде до цього, оцінюючи важливі події європейського значення. Так, Л. Ранке, розкриваючи ситуацію після 1848 р., після розгрому Франції і об'єднання Німеччини на ґрунті загального голосування, вважає за позитивний той факт, що імператор Вільгельм робить "крок вліво". Німецький рейхстаг, зазначає Є. Щепкін, напевне вбачався Л. Ранке тоді не рабським сколком з ліберального французького образу, а самобутнім твором німецького ґрунту, який виріс у боротьбі проти революційних ідей рівносильною зброєю. Такий погляд дійсно об'єднав національні контрасти французької революції і пруського освіченого консерватизму, а головне, на думку дослідника, улюблена ідея німецького історика про самобутню індивідуальність кожної держави була врятована. З юнацьких років Л. Ранке в сучасних йому подіях та в житті минулого постійно наштотувався на складні комбінації національних, релігійних, політичних та династичних контрастів: християнство й іслам, католицизм і протестантизм, Бурбони і Габсбурги, Французька революція і пруська традиція і т.д., які ще продовжували жити і боротись. Протягом п'ятидесятирічної наукової діяльності історика, на думку ніжинського дослідника, вдалося в ланцюзі історичних епопей зобразити поступове накладання цих ворожих сил і принципів. І Є. Щепкін розкриває цей процес, беручи до уваги ранні виступи вченого, коли він в 20-х роках вивчав за вивчення епохи і намагався схопити не тільки мотиви, створені

самими учасниками, але й визначити ті тенденції, які оволоділи ними, так і пізніших часів, коли вже Л. Ранке в 1885 році заявляв, "що вирішив для себе питання, чи є в революції загальний інтерес, який вимагав для себе безумовної участі, визначав розум, почуття, волю з силою необхідності, або ж ця подія, подібно багатьом іншим, мала в фактах свої спеціальні корні і витікала із сплетіння обставин, які могли б скластись і по-іншому? Я жваво розумів безкінцеве значення революції для світу і для кожної окремої людини, але, все-таки, змирився з протилежними їй прагненнями європейського світу, не охопленого рухом. Напружені заняття привели мене до розуміння революції, яке обіймало обидва ворожих принципи: це дало мені відомий душевний спокій перед подіями дня" (1, с. 74).

Великою заслугою німецького історика, вважав Є. Щепкін, є відкриття багатьох джерел та архівних документів, ще невідомих для науки, а також започаткування історичного семінарію, слухачами якого стали відомі в майбутньому дослідники Вайц, Гізебрехт, Зібель та багато інших.

Особливе місце в творчій біографії Л. Ранке, зазначає дослідник, займає "Всесвітня історія", яку він розпочав писати в останні роки життя. В цій праці "зійшлись дві хвили, які вели Ранке через все життя до однієї спільної мети. Вітхий Завіт дав йому в юності ідеї єдиного світового процесу, наполеонівська епоха нашттовхнула на вивчення політичних та національних контрастів в оточуючій дійсності. Знайомство з античними істориками та істориками епохи Відродження поставило Ранке на світську точку зору, прищепило йому вимоги форми і методу. Але якщо бажання розтлумачити історично оточуюче життя вело його від XIX ст. в глибину до реформації та середніх віків, то втілений релігійним вихованням пошук "наспіву", "билини світової історії" вело його від східних релігій і античного світу до християнства і Римської імперії, тут і зійшлись крайні ланки обох ланцюгів" (2, с. 51).

Підтримуючи критиків, Є. Щепкін відзначає слабкість деяких розділів книги, що торкаються давньої історії, відсутність нових даних з останніх розкопок в галузі "давностей", дещо застарілі знання з критики джерел для історії греко-римського світу, недостатнє знайомство з написами та ряд інших позицій. І все ж, не зважаючи на це, "Всесвітня історія", - за словами Щепкіна, - і обнародувана переписка показали зразу весь облік людства, написаний істориком: вони повинні укріпити за Ранке ім'я, якого він тільки і добивався, - ім'я історика не частковостей, а загального в історії" (2, с. 52).

Треба віддати належне Є. Щепкіну, що він не створив панегирик видатному німецькому вченому, а об'єктивно підійшов до визначення

його місця в історичній науці, показав його сильні і слабкі сторони.

Більше того, праця Є.Щепкіна не тільки розкрила складну і багатогранну постать одного з провідників німецької історичної науки XIX століття, а його оцінки залишилися співзвучними до оцінок сучасних дослідників, а й допомогла побачити ті методологічні принципи, якими керувався Л.Ранке, не повторювати його помилок в оцінці і узагальненні історичних явищ. З іншого боку, наукове дослідження Є.Щепкіна дало можливість побачити і самого ніжинського вченого, бо оцінка тих чи інших підходів Л.Ранке до осмислення історичних явищ, реакція на його відношення до конкретних історичних постатей, фактів говорили і про методологію нашого дослідника, давало можливість визначити, що він приймає в спадщині Л.Ранке, а що відкидає. Те, що основні положення праці Є.Щепкіна не втратили свого наукового значення і сьогодні, засвідчує правильність його методологічних позицій.

У кінці XIX - на початку XX ст. в російській історіографії формується своєрідна течія, до якої належать історики, які намагались позбутись впливу однієї якоїсь концепції і виступали за плюралізм, тобто об'єднання протилежних теорій. Прихильниками такого бачення вивчення історичного процесу були серед інших і ніжинці В.Піскорський та В.Новодворський.

Після переходу до Новоросійського університету Є.М.Щепкіна його місце на кафедрі загальної історії в НІФІ зайняв не менш талановитий вчений Володимир Костянтинович Піскорський (1867-1910), який пройшов школу Київського університету, був учнем відомого українського історика І.Луцицького і заслужив визнання в наукових колах за низку праць з середньовічної історії та історії Піренейського півострова, найбільш вагомими з яких були: "Франческо Ферручі та його час", "Нариси з історії Західної Європи", "Кріпосне право в Каталонії в середні віки", "Історія Іспанії та Португалії", "Кастільські кортеси в перехідну епоху від середніх віків до нового часу" та інші. Не обминув погляд вченого і проблем історіографії та методології історії, яким він присвятив розробки "В.Стебс і В.Балагер", "Критико-бібліографічні замітки з іспанської історіографії" та працю "Про предмет, метод та завдання науки загальної історії".

Перебуваючи у закордонному відрядженні і займаючись дослідженням історії кастільських кортесів та історією звільнення землеробських класів в середньовічній Іспанії, В.Піскорський не міг не зупинити свою увагу і на питаннях висвітлення цих проблем в європейській історіографії, і особливо в іспанській історичній науці. У своєму звіті, написаному у 1898 році, вчений зазначав, що не дивлячись на великий інтерес,

викликаний вивченням цих питань, вони залишаються майже не дослідженими в історичній літературі, а якщо їх і торкалися в своїх працях-такі історики, як Карденас, Пелла-і-Форгас і Бофаруль, то надто поверхово, на основі дуже бідного матеріалу і до того ж з дуже однобокої точки зору.

На думку Піскорського, із усіх країн латинського Заходу найменш дослідженою була історія Іспанії, хоча при цьому іспанська історична література вирізнялася великим багатством та різноманіттям. "Іспанці, навіть знаходять відомий вид морального задоволення, переносячись думкою від печальної сучасності до блискучого минулого; їм приємно відновити в пам'яті блискучі періоди національної слави і могутності, пов'язані з героїчними подіями" (3, с.27). Іспанські дослідники не залишали без уваги історію рідного міста і провінції, намагалися змалювати її в "самих живописних фарбах і до того ж від найдавніших часів і до сучасності, звертаючись до допомоги своєї багатой уяви, коли відчували недостачу в позитивних фактах" (3, с.27). Разом з тим, вчений відмічав, що головним досягненням іспанських істориків були вишуканість та стрункість викладу, але ці праці не служили справі серйозної наукової розробки історії Іспанії. До них В.Піскорський відносив твори Х.Каталіни Гарсія, М.Кольмейро, Данвіла-і-Колладо, Рада-і-Дельгадо та інших.

Поряд з такими істориками в Іспанії працювало немало вчених, добре знайомих з рухом і вимогами європейської історіографії, які усвідомлювали всю важливість вивчення суспільних і політичних закладів країни в їх історичному розвитку і присвятили свої праці історії іспанського права і закладів. "Але, на жаль,-пише дослідник, - лише в рідкісних випадках розробка вітчизняної історії в цьому напрямі приводить до позитивних результатів. І це наслідок того, що іспанські вчені віддають перевагу дослідженню загальних питань ніж вузьких, забуваючи, що ґрунтовне вивчення перших неможливе без попередньої розробки останніх. Рясність творів загального характеру і мізерна кількість монографій - ось одна з характерних особливостей сучасної іспанської історіографії" (3, с.28). В.Піскорський також звертав увагу на те, що з іспанської історії писалося багато праць, але наукове вивчення її слабо просувалося вперед. Серед головних причин цього явища дослідник відмічав недоліки університетської освіти, незначне знайомство з іноземними мовами, незадовільне видавництво пам'яток іспанської історії, відсутність безпристрасності і наукової незалежності іспанських істориків, які не завжди підкорялися вимогам історичної критики. Ще одним значним недоліком іспанських істориків було й те, що вони рідко

знайомилися з тим, що було зроблено в цьому напрямку їх попередниками, і тому з кожного питання одержувалась дивна різнобарвність думок, яка позбавляла іспанську історіографію характеру послідовності розвитку і робила неможливим встановлення у неї визначених поглядів, навіть з найважливіших питань іспанської історії. Тому цілком зрозуміло, що найбільш ґрунтовні праці з іспанської історії належать перу іноземних дослідників: Дозі, Дана, Мотля, Прескотта, Тікнора. Але далеко не із усім, що писалося і видавалося за кордоном з іспанської історії, були знайомі іспанські історики.

Дослідження В.Піскорського, безумовно, мало важливе значення не тільки для його часу, а й для сучасної історичної науки, оскільки іспанська історіографія, як і раніше, сучасною вітчизняною наукою вивчена ще досить слабо. Детальне знайомство з історіографією Іспанії дало можливість і самому В.Піскорському визначитись в об'єкті вивчення важливих питань іспанської історії, написати вагомі праці, які були високо оцінені іспанською науковою громадськістю. Ніжинський вчений був обраний членом Іспанської академії наук в Барселоні. І нинішні дослідники наукової спадщини В.Піскорського П.С.Сохань, І.С.Пічугіна відзначають видатне значення праць вченого у вивченні історії Іспанії.

Певне інформаційне навантаження несе й інша розробка В.Піскорського "В.Стебс та В.Балагер", яка була надрукована в "Сборнике Историко-филологического института князя Безбородка" у 1903 р. і присвячена пам'яті двох відомих істориків ХІХ століття.

Інтерес до наукової спадщини вченого не був випадковим. Саме в методології його досліджень В.Піскорський помітив те, чого не було у іспанських істориків, і що можна було використати і вітчизняним вченим.

Уільям Стебс, англійський історик, автор "Конституційної історії Англії", на думку В.Піскорського, був одним з корифеїв історичного знання в Англії. Уже в перших працях вченого простежувались характерні його особливості як історіографа, які визначалися і у його інтересі до історії закладів, тонкому аналізі джерел, і прагненні до встановлення точних хронологічних дат. І це було характерним для європейської науки в цілому. Саме потяг до джерелознавства надовго визначив подальший напрямок наукової діяльності Стебса. Беручи участь у виданні середньовічних рукописів, історик вніс дух строгого наукового методу у відношенні критики джерел і у відновленні текстів. Як послідовник методів та традицій німецької історіографії, Стебс намагався збудити у своїх слухачів критичне відношення до джерел англійської історії. У травні 1874 року в своїй прощальній лекції професор зосередив увагу своїх студентів на тому, що семінарські заняття вимагають відомої

організації, а він був противником організації в справі історичного викладання.

Найбільш визначною працею Стебса була "Конституційна історія Англії", яка охопила історію англійських закладів з епохи давніх германців, описаних Цезарем та Тацитом, до часу вступу на престол династії Тюдорів у 1485 році. Саме в ній у повній мірі розкрились методологічні принципи вченого. "У відношенні досконалості наукових прийомів, дотепності і обережності критики, широти поглядів на події і здібність до узагальнень, які знаходились у сусідстві з дріб'язкою критикою тексту, визначення взаємовідносин різних рукописів, покладених в основу його. Метланд порівнював Стебса з визначним німецьким істориком Моммзенном, застерігаючи при цьому, що поля дослідження у них були відмінні, а це інколи штовхало і до інших прийомів дослідження" (4, с.2). В.Піскорський, характеризуючи творчість Стебса, весь час звертає увагу на його методологію дослідження. Так, аналізуючи працю вченого "Конституційна історія Англії", ніжинський дослідник відмічає, що під час розкриття розвитку політичних закладів Англії, причини змін, які відбувалися в її конституційній історії, Стебс давав не сухий огляд законодавчих і адміністративних закладів Англії, а облікав їх у конкретні форми того середовища і часу, у яких ці явища відбувалися, давав жваву картину росту парламентаризму і ставив його в органічний зв'язок з загальними умовами народного життя, розвитком місцевого самоврядування. Праця Стебса, на думку В.Піскорського, проникнута філософським оптимізмом, вірою в краще майбутнє, в прогрес і свободу. Іншим надбанням праці було неупереджене ставлення до подій, осіб і закладів, які розглядались. Але, вказуючи на значні позитивні якості праці англійського вченого, В.Піскорський слідом за іншими дослідниками, зокрема Бемонтом, відмічав також і недоліки: не всі частини були складені з однаковою компетентністю і не завжди оригінальні (при викладі історії германських закладів відчувається вплив Вайця і Маурера); відчувалась певна необізнаність Стебса з джерелами англосакського періоду, а це не давало право намальовану картину визнати закінченою і оригінальною.

Крім цього, питання про походження феодалізму і парламентарного режиму не розроблене з повнотою і точністю, які досягнуті Метландом і Поллоком. І все ж Стебс, на погляд В.Піскорського, не знав собі рівних у розробці та вивченні джерел і епохи XII-XV ст. Але, на жаль, з середини 80-х років вчений присвятив себе служінню англіканської церкви і перестав викладати лекції і писати наукові праці.

Не зважаючи на деякі біографічні неточності, праця В.Піскорського

цікава і сьогодні перш за все з методологічного боку. В ній чітко визначена система методів, якими керувався Стебс і які б могли використати й інші вчені. Нам здається, що такі дослідження викликають інтерес і заслуговують на схвальну оцінку.

Друга частина розробки ніжинського вченого стосувалася не менш відомого іспанського історика Віктора Балагера, випускника юридичного факультету Барселонського університету, який увійшов в історію історичної науки з своїми працями: "Історія Каталонії" та "Історія трубадурів", що разом склали 15 томів. Перша праця вирізняється популярним викладанням і легендами для давнього періоду, не засвідчуючи в достатній мірі критичного відношення. В.Балагер був, на думку достатньо посвідченого в іспанській історіографії Піскорського, одним із найбільш видатних представників романтичного напрямку. Перебуваючи на боці прибічників конституційної монархії, він стояв на позиціях ліберальної монархічної партії і протягом своєї літературної і політичної діяльності відстоював право на самобутній духовний розвиток окремих частин Іспанії. Характеризуючи спадщину В.Балагера, В.Піскорський розкрив ще один підхід до висвітлення історичних явищ. В цілому, як бачимо, праця ніжинського вченого носить не тільки історіографічний, а й методологічний характер. І те, що нині перевидані однотомним виданням його твори, є свідченням певних кроків у відродженні української історіографії.

Але не зважаючи на важливість вище вказаних досліджень В.Піскорського, на нашу думку, провідне місце в його науковій творчості посідає праця "Про предмет, метод та завдання науки вітчизняної історії", яка з'явилася в "Учених записках Казанського університета" за 1907 рік. Перебуваючи на позитивіських основах, автор дослідження вже на перших сторінках ставить питання про те, що досягнення в галузі природничих наук змусило багатьох істориків замислитись над правильністю і доцільністю тих методів дослідження, які вони використовували до цього часу. Саме тоді виник рух, пов'язаний з іменами Конта і Спенсера, який відповідав потребам часу: створити з історії точну науку, науку про суспільство, соціологію. То ж даремно, на думку В.Піскорського, історики протестували проти цього, проголошуючи, що їх наука така ж стара, як і думка людська, що вона володіє перевіреними методами, що історія і соціологія хоча і стикаються одна з одною з предмету своїх досліджень, все ж значно відрізняється між собою як за метою, яку переслідують, так і за характером тих істин, які намагаються відкрити.

Порівнюючи розвиток соціології та історичної науки, В.Піскорський

приходить до висновку, що предметом історичної науки служить людське суспільство та індивідум в їх взаємозв'язку, що історичному вивченню належить як життя і розвиток народних мас так і діяльність окремих особистостей, наділених волею, сильним розумом, творчим генієм, як наприклад, Наполеон, Бісмарк, Колумб, Коперник, Гете і т.д. Бувши продуктом певних умов історичного розвитку, визначні люди служать, - на думку вченого, - в той же час і фактором подальшого розвитку, оскільки відповідають духовним і матеріальним вимогам свого часу. Таким чином, для нашого історичного пізнання, - зазначає дослідник, необхідно не лише "загальне", але і "часткове", але не в ізольованому вигляді, а в своєму причинному зв'язку, бо без встановлення причин, які б пов'язали історичні фактори в єдине струнке ціле, неможлива наука історія.

Визначаючи необхідне історичне вивчення індивідуального, В. Піскорський в той же час був далекий від думки, що історична наука повинна охопити необіймане, тобто всю масу одиничних конкретних фактів. Історик, на думку дослідника, повинен вибирати із всієї маси історичного матеріалу те, що визнає найбільш важливим, суттєвим або типовим. І відповідаючи на питання, що повинно служити критерієм відбору автор зазначає, що абсолютного критерію цінності історичних фактів не має. Відбір матеріалу залежить і від цілого ряду суб'єктивних причин, від світогляду, від переважаючих інтересів даної епохи, відповідно яким за одними історичними фактам, визнається більше, а за іншими - менше значення. З точки зору В.Піскорського, в залежності від того, "в який час і в якому середовищі живе історик, як пізнаючий суб'єкт, він, згідно формам своєї свідомості, переважно перед іншими вивчав факти то воєнних, то релігійних, то політичних, то соціальних сторін людського розвитку. Кожна епоха висуває особливі вимоги до історика, і в наш час, без сумніву, соціальний бік людського розвитку стоїть, так сказати, на чолі кута наукових інтересів історичного вивчення" (5, с.4).

В.Піскорський ставив під сумнів, а то й заперечував факт існування історичних законів, вказуючи, що, не дивлячись на закономірність суспільного розвитку, роль випадкового елемента і не підлягаючих рахунку впливів людської волі теж значна. Спроби пояснити всі історичні явища загальними законами розвитку не можуть бути визнані науковими, оскільки в них історичні явища ототожнюються з природними, які допускають автоматичну еволюцію, не залежно від волі людини. "Закон є узагальнення цілого ряду тотожних явищ; він виражається у властивості даного явища повторюватися нечисленну кількість разів. Але в історії тотожних явищ не буває, і в застосуванні до історичних явищ узагальнення проводяться для встановлення не законів, а причинної залежності і

типових форм суспільного розвитку" (5, с.5).

На думку В.Піскорського не лише опис, але і з'ясування генези історичних явищ служать завданнями історичної науки. Додержання принципів історизму було моральною вимогою часу. "Генетична наука, - пише В.Піскорський, - зображає нам, як виникло і розвивається данне явище, в якому відношенні стоїть один до одного майбутнє та сучасне. Але відправною точкою історичного вивчення є конкретний факт. Аналіз повинен випереджати синтез. Важливо перед усім встановити факт у його сучасному вигляді за допомогою історичної критики, описати його" (5, с.5).

Саме таким, на думку В.Піскорського, був предмет історичного вивчення. Але разом з тим, вчений поставив за мету з'ясувати і методи та прийоми історичного дослідження. Найдосконалішим методом наукового пізнання, як вважав він, був метод безпосереднього спостереження і досліду, але до історичних явищ він не придатний, оскільки не можливо безпосередньо спостерігати за ними і проводити з ними досліди. Тому існує метод історичний, менш досконалий, ніж натуралістичний, проте єдино можливий при вивченні явищ минулого, в основі якого лежить вивчення фактів у зв'язку з історичним середовищем залишених у вигляді мовних, письмових та речових пам'яток. Відштовхуючись від них, історик доходить до пізнання факту, що його зацікавив, шляхом цілого ряду логічних операцій, сукупність яких і складає сутність так званої історичної критики. Використання документів, які служать посередником між фактом та істориком, обумовлене відомими технічними правилами та застереженнями, що складають цілу спеціальну теорію. Ці вимоги, що відповідають принципу історизму, були сформовані В.Піскорським не тільки на основі свого досвіду, а й своїх попередників.

З точки зору В.Піскорського, щоб скласти повне і дійсне уявлення про дану історичну подію або явище, необхідно зібрати і дослідити якомога більше документального матеріалу, який можливо вивчити за умови ґрунтовної підготовки в області допоміжних наукових дисциплін. Перед тим, як робити певні висновки із документу, необхідно, - на думку дослідника, визначити його походження, справжність, ступінь достовірності.

Оскільки документи розподлені не рівномірно за епохами, і для давніх часів їх значно менше, то дослідники нерідко використовують метод зворотнього заключення, який полягає в тому, що, виходячи з фактів більш пізнього часу, як більш відомих, вони поступово сходять до давніших, які менш відомі. Проблема джерел заповнюється побічним

шляхом аналогій та спостережень над так званими переживаннями. Ретроспективний метод підняла на щит у ХХ ст. школа "Анналов". "Загальна історія, - зазначає В.Піскорський, - як синтетична форма історичної побудови, яку ототожнюють іноді з філософією історії, ставить перед істориком ще й свої особливі умови. З метою запобігти скученню маси конкретних фактів або механічного з'єднання ряду випадкових процесів, загальний історик повинен широко користуватися порівняльним методом вивчення, зупиняючись переважно на основних типах суспільного розвитку, на тих основах його, які загальні для усіх народів" (5, с.7). Звичайно, можливість більшого або меншого використання методу порівняння, як зазначає дослідник, і з цим важко не погодитись, стоїть у залежності від ступеню наукової розробки часткових питань, що мають історичне значення, бо приступати до порівняння явищ можна лише тоді, коли кожне явище вивчене окремо, у всій його індивідуальності, як продукт конкретних умов розвитку того чи іншого суспільства в певну епоху. В іншому випадку легко переоцінити значення одного фактору, або недооцінити значення іншого і кинутись у крайність при висвітленні всього ходу історичного процесу.

Жодна з теорій, як вважає В.Піскорський, не сприяла таким великим послугам історичній науці, як вчення про те, що не свідомість людини визнала їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість (тут відчувається вплив марксизму, під який потрапив дослідник після подій 1905 року), що у всяку епоху пануюча форма виробництва і обміну служить підставою для соціального, політичного і розумового (інтелектуального) розвитку.

Це змусило істориків звернутися до вивчення однієї з найважливіших сторін історичної еволюції, економічної, якою довго нехтували, але з якої, як найпростішої, слід розпочинати вивчення, щоб дійти поступово до пізнання більш складних явищ суспільного і політичного розвитку та духовної культури.

Визнаючи важливість економічних сил і потреб, які впливають на зміни в суспільному ладі, разом з тим вчений визначав і великий вплив моральних мотивів, вказуючи на те, що крім боротьби інтересів, існувала і існує боротьба ідей.

На думку дослідника, "історик повинен мати широкий філософський погляд на суспільні явища в їх минулому і сучасному. Він ніколи не повинен втрачати живого зв'язку з сучасністю, і немає історичної епохи більш знаменної, ніж та, яку переживаємо ми. Уся минула історія людства резюмована у сучасних нам людях, ідеях і закладах, більшість бажань, мрій та марень попередніх поколінь здійснилися лише в наш час, але ще

більше бажаємо ми, ще більш широкі завдання ставимо ми для майбутнього, ще менш, ніж вони, ми можемо дивуватися сучасному..." (5, с.9).

Таким чином, праці В.Піскорського носили не тільки історіографічний характер, бо торкались висвітлення окремих історичних явищ, а й методологічний, бо на конкретному матеріалі показували вірність тих чи інших методів дослідження, або їх хибність. Більше того, вчений у своєму теоретичному дослідженні зміг узагальнити різні підходи до вивчення історії, визначити не тільки її предмет, а й основні принципи вивчення того, що лежить в його основі, показати, у якому зв'язку повинні розглядатись факти і як вони повинні використовуватись для характеристики цілої епохи. Правий В.Піскорський, коли стверджував, що сам час, у який живе історик, накладає свій вплив на нього. Це ми бачимо і в працях ніжинського вченого, особливо в останній, яка писалась після бурхливих подій 1905 року, коли з'явилися нові надії на зміни суспільства. Так, в кінці своєї розвідки В.Піскорський висловив думки не характерні для його творчості. З точки зору дослідника, людство не приречено обертатися в зачаклованому колі традицій суспільних відносин, оскільки воно створило їх несправедливість. Під прапором науки вона вийде з цього кола і отримає широку можливість задоволення своїх законних потреб. Тоді, можливо, зникне одне із самих проклятих питань сучасності - "бути молотом чи наковальнею". "Запалений вірою в кінцеве торжество соціальної справедливості в людських відносинах, я впевнений, що воно обумовлено успіхами наукового знання і можливо більш широким розповсюдженням його в народних масах" (5, с. 10).

Досить цікаву працю з історіографії написав також **Бернгард Фрідріхович Бурзі** (1863-1909), що займався проблемами грецької філології, історії та давностей. У 1897 році в "Киевскіх университетских известиях" з'явилось його дослідження під назвою "Про нові праці з грецької історіографії". Для вітчизняної історичної науки кінця XIX-початку XX століття були характерними такі оглядові розробки, присвячені різним розділам історичної науки.

Дослідник зосередив свою увагу на розвитку історіографії з грецької історії за останні роки. Довгий час грецька історія Е.Курциуса вважалась найбільш поширеним керівництвом з даного предмету.

У 80-90 х рр. XIX ст., як зазначає автор, вийшло не менше п'яти праць з грецької історії, кожна з яких мала свої особливості. Першою вийшло дослідження Г. Бузольта в двох томах, що хронологічно охопило період від давніших часів до 480 р. до н.е. У 1897 році вийшов третій том, у якому на 600 сторінках висвітлено лише пентеконтастію, тобто

проміжок між закінченням Персидських війн і початком Пелопоннеської війни. Останній тим мав важливе значення й тому, що на цей період припадала бідність джерел, перший із головних істориків Геродот припинив свою історію на 479 р. до н.е., а другий - Фукидід розпочав тільки з Пелопоннеської війни. Уже той факт, що Бузольт об'ємну працю присвятив досить короткому періоду, свідчить про те, як детально і старанно він збирав матеріал і як уважно він підходив до всіх спірних думок і гіпотез новіших авторів. Саме в цьому, з точки зору Б.Бурзі, перевага цієї праці. Серед недоліків дослідження автор вважав те, що воно не складало єдиного цілого, в ній не видно було керівної ідеї, яку б захищав Бузольт до кінця.

Слід підкреслити, що Б.Бурзі, рецензуючи працю Г.Бузольта, перш за все звернув увагу істориків на те, як слід вивчати ті явища, які з якихось причин залишались не висвітленими, показав, що тільки наполегливість, терпимість і захопленість предметом дослідження, а також увага до того, що вже зроблено іншими, може дати вагомий результат.

Наступна праця, на якій зосередив увагу дослідник була книга А.Гольма, не така ґрунтовна як попередня, але в ній видно оригінальні самостійні погляди, написана ясным та гарним стилем. Книга Гольма вийшла у чотирьох томах і охопила грецьку історію від найдавніших часів і до римського періоду. Широкий охват меж, які автор охоплює в своїй праці, визначав різницю між цим твором та попереднім. Якщо Бузольт свою працю "Грецька історія до Кіронейської битви" закінчує роком, коли Греція втратила свою політичну самостійність і віддала гегемонію македоніанам, то Гольм навпаки намагається простежити за участю греків в македонську і навіть у римську епоху, не обмежуючись племенами, які жили в Греції, а й цікавиться грецькими колоніями в Італії, Сицилії та Азії. Іншою перевагою грецької історії Гольма, на думку Бурзі, було те, що він перший користувався в широкому розмірі і з великим успіхом для дослідження давньої історії монетами, що збереглися, витягуючи з них все те, що могли б сприяти поясненню більш загадкових питань в історії давнього світу.

"Звичайно - зазначив дослідник, - при оригінальному характері книги Гольма і при своєрідній характеристиці головних діячів грецької історії, не мислимо завжди погоджуватися з його поглядами, але в цілому можна сказати, що він не в похвалі, не в осудженні, не переступає кордонів можливого і завжди тримається відомої межі" (6, с.5).

Ще більше розширив своє завдання, ніж Гольм, Едуард Мейєр, який не виділяв грецьку історію із загального давнього світу. Б.Бурзі звернув увагу на другий том "Давньої історії" німецького вченого, в якому

висвітлювалась історія Заходу до заснування Перської держави. На відміну від попередніх та наступних праць Мейєр не ухилявся від тлумачень про найдавніший період, а навпаки, використовуючи археологічні дані і комбінуючи їх з грецьким народним способом, намагався проникнути в найбільш темні основи грецької історії.

Автор "Давньої історії", розмірковуючи про найдавніших жителів Греції, про їх культуру і релігію, про вплив інших народів на первісний час грецького життя мав своє власне, самостійне бачення зазначених явищ. Б.Бурзі в своїй праці погоджується з думкою критиків, що дослідження Мейєра дало важливий поштовх вперед як в загальному, так і в частковому. Єдиний недолік, який підмічає автор в "Давній історії", полягав у невідповідності програми, заданої в передумові книги, її змісту, оскільки німецький історик мав на меті дати не тільки грецьку історію, але і взагалі історію Заходу, проте на заснування Риму, Етрурії, Карфагену відвів лише 90 сторінок з 840.

Зовсім іншій меті служать праці Пьольмана "Історія античного комунізму та соціалізму" і Бслоха "Грецька історія", на які звернув увагу Б.Бурзі. Перша книга являє собою стислий виклад всієї грецької історії до взяття Коринфа Муммієм і має більш популярний, ніж науковий характер. Але разом з тим, не дивлячись на стислість викладу, автор, на думку дослідника, зумів надати своїй праці особливої оригінальності.

Пьольман весь час працював над одним питанням, а саме над пошуком основ сучасних соціологічних ідей в давньому світі. Про це свідчили його історія давнього комунізму та соціалізму, монографія про надзвичайну заселеність великих міст в давнину та ін. Тому помітною була в його новій праці особлива пристрась до опису політико-соціального положення Греції, але в цій особливості, яка складала відмінність вченого від інших, полягала і велика загроза. "Ми не знаємо,- пише Б.Бурзі,- наскільки ми вправі використовувати сучасні ідеї до давніх часів, ми можемо лише для кращого бачення минулих століть пояснити різні сволуції і політичні перевороти, порівнюючи їх з новою історією, але в той же час повинні застерігатися, щоб не внести таким чином у грецьку історію поняття зовсім не знайомі давнім народам, або по меншій мірі ними ще не усвідомленими. Як би там не було, але і його книга заслуговує нашої уваги в повній мірі" (6, с. 7).

Зовсім інший характер, як вважає Б.Бурзі, носила грецька історія Юлія Бслоха, що вийшла в двох томах і доводила виклад подій до Аристотеля та до завоювання Азії македонцями. Бслох майстерно викладав матеріал і ніколи не втомлював читачів одноманітністю мови. У цьому була перевага і книг Ернста Курціуса, які бере для порівняння

Б.Бурзі. Але на думку дослідника, ніде не було більших контрастів, ніж між цими двома творами Курціуса і Белоха. У Курціуса захоплення мистецтвом і всім побутом елініського народу, у Белоха - шанування греків в якості попередників наук, у Курціуса бачення у представниках грецької історії не звичних талановитих героїв, у Белоха приниження цих героїв до рівня звичайних джожих людей, наділених тими ж вадами, що і сучасні люди. В наслідок заперечень авторитетів, вказує Б.Бурзі, Белох дійшов до того, що не визнавав тих джерел, які повинні служити для нього важливою основою. Рецензент не погоджується з подібними методами дослідження і звертає увагу читачів на те, що якщо так відноситися до спадщини кращих істориків давнини, маючи на увазі Фулідіда, то втратиться твердий ґрунт під ногами, і кожний по-своєму буде будувати зовсім нову будівлю грецької історії, але навряд чи таку міцну, як передану нам давніми письменниками. Зазначимо, що Белох взагалі відзначався тим, що не відчував великої поваги до визначних особистостей давньої історії, тому, по можливості, намагався усунути і не визнавати всі оповідання, що стосувалися особистого характеру політичних діячів. Не погоджувався Б.Бурзі і з цілим рядом інших позицій, висунутих німецьким вченим, що стосувалися тих чи інших моментів давньогрецької історії. Підводячи підсумки своїх роздумів над працею Білоха, Б.Бурзі наводить слова одного з критиків цієї книги, з якими він сам солідаризується: "Ми повинні сказати, що вона цілковито проникнута духом свого часу. Все в ній сучасно нам: і вельми плідне введення економічної точки зору в розробку загальної грецької історії, і дух критики, який переходить у безпідставне заперечення, і, накінець, прагнення досягти кінцевого пункту на шляху, вже прокладеному іншими вченими". (6, с.12).

Погляд на грецьку історію буде неповним, зазначає Б.Бурзі, якщо не згадати ще про одного вченого, який, правда, ще не створив повної історії грецького побуту, але кожний, хто займався дослідженням історії, давнини, літератури та культури, не міг обійтися без його робіт. Це - Віламовіц-Мьоллендорфф, один із відомих автору -філологів, який на його думку, найбільш здібний написати з часом загальну історію афінської держави, і не лише зовнішню, але і внутрішню. Німецький вчений, наділений великими знаннями не лише всіх головних грецьких авторів, але і самих останніх письменників, вмів майстерно використовувати цей матеріал.

Що ж стосується грецької історії, то особливістю його погляду було те, що він намагався розібрати і возвести давні джерела до місцевих традицій. І йому дуже часто вдавалося розкрити походження того чи

іншого оповідання. Віламовіцу, як людині, властиві помилки, і він часто в оцінці письменників дотримувався суб'єктивної точки зору, віддавався своєму почуттю. Під час з'ясування якихось ідей, що переслідували його, він віддавався своїй фантазії, линув за межі, визначені розумом. Але не зважаючи на це, вчений першим вказав на необхідність визначення походження різних відомостей давніх письменників, щоб сприйняти або відхилити достовірність їх оповідань. Він підкреслював, що тільки тоді, коли дослідник дійде до самих основ походження даного оповідання, повідомленого, наприклад, Аристотелем, Фулідідом чи Геродотом, можливо оцінити його по заслугі, а це можна зробити лише тоді, коли уловиш характерні ознаки цього прихованого початкового джерела, по якому можливо його відділити від усіх інших скадів. Ще однією позитивною рисою Віламовіца, на думку Б.Бурзі, було те, що він намагався познайомитися з характерними ознаками того автора, про якого він трактував, не задовольнявся прочитанням лише одного твору даного письменника, а порівнював цей твір з іншими, проникав в душу самого автора. Німецький вчений вмів майстерно описувати життя давніх авторів, не зовнішню історію, а історію розвитку їх таланту і здібностей. " В цьому відношенні Віламовіц може служити кожному філологу прикладом і наставником", - (6, с. 16) зауважує дослідник. Безперечно, у своєму огляді Б.Бурзі звернув увагу далеко не на всі дослідження з давньогрецької історії, написані у 80-90-х роках минулого століття. В основному він зупинився на працях німецьких авторів, які в цей час відігравали провідне місце в дослідженні еллінізму.

Значення оглядової праці ніжинського вченого полягає не тільки в тому, що він познайомив вітчизняних дослідників давньої історії з новими джерелами зарубіжних колег і збагатив новими дослідженнями історіографію, а й в тому, що він дав можливість побачити різні методи вивчення матеріалу, показати позитивні і негативні їх сторони, застерегти від повторення помилок.

Відбір праць для аналізу у Б.Бурзі був не випадковим. У ньому відчувається своя логіка і методологічна мета. Праця Г.Бузольта дала можливість звернути увагу на необхідність уважного ставлення навіть до дрібних фактів історії, уміння вченого глибоко і всебічно розкривати короткі періоди історичного розвитку, дослідження А.Гольма показувало, як треба висвітлювати матеріал, коли вчений береться за осмислення історичної епохи, що його чекає на цьому шляху, яких помилок він може допуститись. Далі Б.Бурзі підключає працю Е.Мейєра, у якій конкретний історичний період розвитку одного народу розглядається у взаємозв'язку з іншими народами. Розширюється характер бачення, прив'язаність до

одного явища.

Б.Бурзі не тільки звертає увагу на різний характер підходів до висвітлення історії Греції, а й підкреслює, що вчений повинен добре знати все те, що зроблено попередниками, визначити найменш досліджене і віддати давнину поваги попереднику. Заслуговує на увагу його прийом зіставлення двох книг різних дослідників, зокрема Пьольмана і Белоха, що дало можливість визначити не тільки різну глибину викладів матеріалу при застосуванні однакових стильових прийомів, а й застергти вчених від помилок, які пов'язані з перенесенням сучасних для дослідника соціалогічних понять у зовсім іншу історичну епоху, не на користь досліднику й ігнорування давніх джерел, або ж однобічне їх використання.

Праця Б.Бурзі має повчальне і методологічне значення. Вона вводить молодих дослідників у світ науки і знайомить з різними шляхами та методами вивчення одного і того ж явища, зокрема, історії Греції. Але подібні підходи можуть застосовуватись і при вивченні будь-яких інших історичних періодів та фактів

Заслуговують на увагу також праці ще двох вчених, які з'явилися в Ніжинському історико-філологічному інституті після бурхливих подій 1905 року та деяких кадрових змін у професорському складі вузу.

Франц В'ячеславович Режабек (1856- 1920) - випускник Новоросійського університету, був запрошений до НІФІ у вересні 1906 року на кафедру загальної історії, професором якої він залишався до кінця життя. Його перу належить ряд ґрунтовних досліджень з давньої європейської історії: "Маркоманнські війни", "Історія Греції. Курс лекцій", "Лекції з Римської історії" та інші.

В своїй "Історії Греції", що була надрукована в Ніжині у 1918 році, вчений значну увагу приділив огляду давньогрецьких джерел та особливо історіографії грецької історії. Відмітивши те, що протягом середніх віків вивчення давньогрецької історії знаходились майже в занедбаному стані, Ф.Режабек головним чином зупинився на дослідженнях 2-ї половини XVIII - початку XX ст.

Праця Режабека перегукувалася з вище згаданою розвідкою Б.Бурзі, хоча вона була значно ширшою хронологічно, і оцінка ряду досліджень в "Історії Греції" подається у відповідності до поглядів та історико-методологічного підґрунтя, на якому стояв її автор.

Дослідник зауважував, що завдяки успіхам філології, а також впливу політичного життя в кінці XVIII ст. стали з'являтися зв'язні, більш наукові заклади грецької історії. Попереду йшла Англія, в якій за останню чверть століття вийшло три праці з історії Греції, найкраща з яких була написана

Мітфордом. Але вона була проникнута однобічним торійським духом, який не сприймав грецьку демократію і не засвідчувала достатнє критичне знайомство з джерелами.

Найбільше відповідала науковим вимогам, на думку дослідника, восьмитомна "Історія Греції" Терлуолля, яка з'явилася в 30-х роках XIX ст. Але і цю працю скоро затемнила "Історія Греції з найдавнішого періоду до кінця сучасного Олександру Великому покоління" складена Дж.Гротом. Не дивлячись на пробіли та недоліки, цей твір, з точки зору Ф.Режабека, зберігав свою цінність і для пізніших часів.

Хоча англійські історики плідно працювали на ґрунті дослідження давньогрецької історії, але першість у XIX столітті перейшла до німецької історичної науки, яка збереглася і в першій чверті XX ст. На час видання історії Грота, як зазначав вчений, у німецькій історичній літературі існував ряд робіт, в яких у вивчення античного світу вносились нові аспекти, встановлювалися нові точки зору і використовувалися нові критичні методи. Крім робіт Вінкельмана про античне мистецтво і Вольфа про історико-критичний метод та про гомерівський епос, деяке значення для наступної розробки грецької історії в Німеччині мали праці та критика Нібура, хоча, на думку Режабека, спроба відновити загальну грецьку історію цим вченим не мала особливої наукової ваги.

Найбільш вагомим результатом, з точки зору дослідника, німецькі історики I-ї пол. XIX ст. досягли монографічними дослідженнями. Такою, зокрема, була праця Бека про афінське державне господарство, основане, головним чином, на новому епіграфічному матеріалі. Як по матеріалу, так і за постановкою проблеми це дослідження значно випереджало загальний хід розвитку науки у відношенні до давньої Греції. Звернув увагу Ф.Режабек і на працю К.Мюллера, присвячену історії Мінієв та історії племені дорійців. Мюллер вивчав грецький світ під впливом пануючого в його час романтичного напрямку, для якого характерно з'ясування прихованих природних сил народу, що був предметом дослідження його характеру, духу. Все це впливало на визначення напрямку його історичного розвитку.

Для монографій першої половини XIX ст. належить і "Історія елінізму" Дройзена, що була видана у 1833-1843 рр. в 3-х томах.

Завдяки Дройзену, за пізньою схожою давньогрецької історії затвердилася назва "елінізму". Але в його праці, з точки зору Ф.Режабека, занадто багато місця займала зовнішня військово-політична історія і мало приділялося уваги самому цікавому боку елінізму епохи діодотів- її культурі.

Проявляючи зацікавленість переважно до класичної епохи Елади.

німецькі вчені 1-ї пол. XIX ст. розробляли і більш загальні теми, аналізуючи політичний і суспільний устрій, міждержавні відносини і союзи, вірування та заклади, мораль та звичаї і т. ін. Метою цих творів було не стільки поглибити, скільки об'єднати і систематизувати надбані знання і створити посібники. Одним з перших був "Підручник грецьких державних давностей" К.Германна, що з'явився у 1831 році, а також "Грецькі давності" Шеманна та "Керівництво грецьких державних давностей" Гільберта.

З кінця 50-х років німецька література почала збагачуватись і загальними капітальними працями з грецької історії, першою за часом з яких була "Грецька історія" Е.Курціуса, що вийшла в 1857-1867рр. Курціус представляв собою вченого-ідеаліста, наділеного естетичними якостями, до того ж, більше археолога, ніж історика. У своїй "Грецькій історії" він висував на перший план не політичні події і заклади, а звертав увагу на розумове та художнє життя греків, на літературу та мистецтво, давши майстерно загальну картину розвитку грецької культури. У критиці джерел Курціус, на думку Режабека, був слабкіший за Грота. В його поглядах було мало реалізму, і він був схильний до ідеалізації слів. Світогляд Курціуса на греків являв собою більш ранній романтичний напрям історіографії з домішком сентименталізму. Не зважаючи на це, "Історія Греції" Курціуса посіла гідне місце серед подібних творів.

В дев'яти томах видав "Історію давностей" Макс Дункер, який вперше пов'язав давньогрецьку історію з історією Сходу. Ця праця вирізнялася ґрунтовністю і цільністю викладу, легким та цікавим матеріалом, але занадто сильним суб'єктивізмом, пов'язаним з політичними поглядами дослідника. В цілому Дункер був схильний пояснювати хід подій не загальними причинами, а заслугами або помилками окремих осіб, через що роль особистості в історії занадто перебільшувалася. Як історик, Дункер належав до школи Леопольда Ранке, яка в загальному процесі історії, як констатував Режабек, звертала головну увагу на явища політичного порядку і провідну роль в політичній історії відводила видатним діячам, вождям, героям.

Приблизно з 80-х рр. XIX ст. у вивченні давньогрецької історії настає третій період, який мав характерні риси, обумовлені частково прогресивною еволюцією історичної науки, а частково, впливом на розвиток останніх явищ і відносин політичного і суспільного життя. Склад джерел грецької історії збагатився новим матеріалом, надбаним археологічними розкопками та папірусологією, накопичилась і була опублікована маса грецьких надписів, до обробки матеріалів стала систематично застосовуватися суворі критика. Ці явища яскраво відбилися в нових працях і

особливо в "Грецькій історії" Георга Бузольта. Бузольт, на думку Рєжабека, не вирізнявся широтою узагальнень, новизною поглядів та художньою формою викладу, але його праця стала прикладом працелюбності, вченості, доброякісності та об'єктивності, завдяки чому автору вдалося здійснити підсумок всього, що було зроблено до нього. В багатьох випадках Бузольт давав самостійні висновки, базовані на першоджерелах. І в цьому Ф. Рєжабек сходився з своїм колегою Б. Бурзі, оцінюючи працю німецького дослідника. Підводячи підсумок ніжинський вчений зазначав, що для всіх, хто фахово вивчав грецьку історію, робота Бузольта була і залишається в значній мірі корисним і незамінним посібником.

На рубежі століть, на думку Ф. Рєжабека, на розробку грецької історії значний вплив мали тогочасні соціальні та економічні відносини, прагнення, ідеї, інтереси та теорії. На місце індивідуалістичного напрямку, що відводив провідну роль в історії окремій особі, висунувся напрям колективістський, який на перший план висував вивчення суспільства. завдяки цьому, історична наука одержала характер соціологічної науки. Разом з тим в історію соціальних і економічних явищ увійшла ідея розвитку або еволюції, запозичена з природничої науки, яку обґрунтував Дарвін. У зв'язку з цим, почали з'ясовуватися аналогії в історичному процесі греків та європейських народів середньовіччя, нового і новішого часу.

До праць такого напрямку дослідник відносив роботи Белоха, Е. Мейєра, Пьольмана. В найбільшому дослідженні "Грецька історія" Белох, як зазначав Рєжабек, категорично заявляв, що краще усунутися від грецької історії тому, хто рушійною силою історичного розвитку вбачав окремих особистостей, "великих людей", а не народні маси, прагнення яких тільки відбивалося в цих людях. І це він довів у своєму дослідженні. На відміну від своїх попередників, Белох відводив важливе місце соціально-економічному життю, а також політичній історії, при цьому віддаючи належне культурній, особливо розумовій стороні, цінуючи греків перш за все за те, що вони дали в загальний прогрес і освіту. Саме це робило працю німецького історика, як вважав Ф. Рєжабек, дійсно загальногрецькою історією. До недоліків цього дослідження професор відносив крайній критицизм, занадто скептичне відношення до джерел, "модернізацію" грецького життя.

У цьому ж плані була написана і "Історія давнини" Е. Мейєра, яка в значній мірі розкриває грецьку історію від найдавніших часів до битви при Мантинсі (362р.). Подібно до Белоха, Мейєр багато уваги приділяв соціально-економічним явищам, схильний був "модернізувати" історію і т. д., але Мейєр відрізнявся широтою універсально-історичного погляду.

обширністю і різнобічністю знань, так як він був одночасно і орієнталістом, і елліністом, і лінгвістом, і істориком, добре володів знаннями з політекономії, крім того, Мейєр стояв вище за витримкою методу, за більш консервативним відношенням до джерел, за обережністю та обгрунтованістю висновків. Дотримуючись порівняльного методу, Мейєр звертався до історичних аналогій, підтягував давнину до нового часу. Вчений вперше відкрив "середні віки" в давньогрецькій історії. Розвиток давніх народів, що жили навколо Середземного моря, уявлявся досліднику цільним та закінченим. Мейєр виступав з спростуванням теорії Бюхера про панування в давнину натурального господарства. У дослідженні вченого поруч з нарисами господарського побуту греків значна кількість сторінок була присвячена релігійним поглядам та культурним явищам. Взагалі, на думку Ф.Режабека, "Історія давнини" Мейєра у вивченні грецької історії у порівнянні з іншими працями була кращою на той час.

Для з'ясування соціально-економічних відносин давнього світу, мабуть, найбільше зробив Пьольман. В одній із перших своїх праць німецький вчений дослідив питання про перенаселення античних міст у зв'язку з загальним розвитком міської культури. В двохтомній "Історії античного комунізму та соціалізму" знаходиться ґрунтовний виклад і критичний аналіз вчень, які існували у греків та римлян про державу і суспільство, особливо детально розглядалися політико-соціальні схеми та теорії Платона і Арістотеля. Крім цього, Пьольману належать "Нариси грецької історії та джерелознавства", які охоплювали в стислих рисах грецьку історію з найдавніших часів до підкорення Елади римлянами. Критично оглянувши найголовніші політичні події і звернувши увагу на соціальний бік життя, на боротьбу суспільних класів, Пьольман намагався по можливості більш чітко викласти політичні погляди і вчення греків у різні періоди їх історії. Проте в характеристиці соціально-економічних явищ помітне певне захоплення "модернізацією".

Розробка грецької історії у 80-х роках була на всьому ходу тому, на думку Ф.Режабека, ще "не скоро вона зможе досягти своєї межі. Археологічні розкопки, розбір єгипетських папірусів давали все нові й нові матеріали для роботи. Завершуючи своє дослідження, Ф.Режабек пише: "В даному вище огляді нової та новітньої літератури з предмету грецької історії взято до уваги лише найбільш значні праці, які характеризували прогресивний рух в розробці давньогрецької історії" (7, с.69). Але поруч з ними вчений стисло познайомив читачів із найбільш поширеними посібниками, які на його думку, відповідали науковим вимогам.

На перше місце серед них Ф.Режабек поставив важливу для озна-

йомлення з джерелами грецької історії і новітньою її розробкою працю В.Бузескула "Введення в Історію Греції". Перша частина "Вступу" була присвячена огляду джерел, особливо літературно-історіографічних, друга- новим і новітнім творам по вивченню грецької історії. Такого ґрунтового посібника, з точки зору дослідника, з грецької історії не створено в жодній західній історичній літературі.

З відділу грецької давнини заслуговують на згадку "Нариси грецької давнини" академіка В.Латишева, в яких ґрунтовно викладені давності державні і військові Спарти та Афіні і давності релігійні та сценічні. "Нариси державних та правових грецької давнини" Бузольта та історичні читання француза Поля Гіро, під назвою "Приватне і суспільне життя Греків", в яких викладено не лише державний і суспільний лад греків, а й їх міжнародні відносини, релігія та мистецтво.

З грецькою культурою знайомить праця німецьких вчених Баумгартена, Поланда і Вагнера "Елінська культура", хоча автори під культурою розуміли не лише релігію та різні види мистецтва, літератури, а також і суспільний, і політичний лад. Заслуговує на увагу "Історія античної культури" Ф.Зелінського, як всебічний виклад грецького культурного життя і його проявів: побуту сімейного, суспільного, державного, міжелінських та міжнародних відносин, науки, мистецтва, релігії, філософії за періодами: архейський, елінський, аттичний та еліністичний.

Серед посібників з загальної історії Греції увагу Ф.Режабек привернула не велика за об'ємом, але багата за змістом праця Р.Ю.Віппера "Лекції з Історії Греції". Розглядаючи розвиток соціально-економічних відносин, викладених у праці, автор у відповідних місцях давав також оцінку найважливішим історіографічним джерелам (Геродота, Фукідіда, Арістотеля), до того ж він виказував і різкий, але оригінальний скептицизм до свідочств про давню епоху Греції. Для широкого кола читачів Ф.Режабек рекомендував два курси лекцій професора М.Карєєва "Монархії Давнього Сходу і греко-римського світу" та "Місто-держава античного світу", в яких автор намагався з'ясувати у загальних рисах еволюцію двох типових форм політичного і соціального ладу античних суспільств: монархій та автономної міської общини.

Іншою працею, в якій Ф.Режабек зосередив свою увагу до проблем історіографії, було дослідження "Про розробку деяких відділів Візантійської історії", надруковане в 1905 році. Ця робота носить достатньо спеціалізовану фахову спрямованість, оскільки її автор взяв за об'єкт дослідження лише праці, що стосувалися двох проблем, які цікавили його, а саме: візантійська військова будова та історія взаємовідносин Візантії та Західної імперії. Велика обізнаність вченого з історіографією даних

проблем і історіографією візантійської імперії в цілому дала змогу сучасним дослідникам краще з'ясувати в цих напрямках історичної науки науковий доробок, який був у їх попередників.

Уже з перших слів Режабека стала зрозумілою мета, яку він поставив перед своєю роботою - дати короткий загальний нарис новітніх робіт для того часу, що мали предметом дослідження візантійську військову побудову. І тут він проявив не тільки знання літератури, а й особисте бачення розвитку явища.

Історію військового будівництва вчений аналогічно до історії Візантії поділяв на три періоди: перший, перехідний, від римського устрою до візантійського (V-VI ст. - намічаються деякі риси візантійських військових порядків та відносин); другий, охоплюючий VII-XII ст., за який складалася і розвивалася фемна система, що складала сутність власне візантійської військової будови; третій період, відповідавший останнім двом з половиною століттям існування Візантії, вважається часом занепаду її військового устрою.

Наукові дослідження, присвячені військовому устрою Візантії, до часу написання даної розробки, за визначенням автора, майже виключно стосувалися перших двох періодів. З числа робіт, що мали за мету з'ясувати військові порядки імперії за перший період, можна вважати найбільшу працю Ф.Моммзена "**Das romische Hilitarwesen seit Diocletian**", в якій вчений змалював на основі законодавчих та інших джерел військову організацію імперії за період від Діоклетіана та Константина Великого до Юстиніана Великого включно, розкриваючи в систематизованій послідовності спочатку стан прикордонних військ та зміни, які в них відбувалися, потім положення і значення союзників (федератів), склад військ нової формації (лейбгвардійські, палатні, комітатські), характер приватних дружин (буцеларіїв) тощо.

Але не маючи достатньо значних підготовчих досліджень, як зазначає Ф.Режабек, яких вимагало завдання. Моммзен, за його ж словами, бажав написати не книгу, а тільки статтю, яка б могла привернути увагу до цих проблем інших вчених. Він бажав в цілому намітити лише проблему для молодших вчених і освітити шлях, по якому вони для досягнення будуть іти, розкриваючи її, а ніж самому всебічно і ґрунтовно вивчити і викласти обрану тему. І це звернення не залишилося не поміченим. Вже через рік французький історик Лекривен у своїх "Нарисах до Візантійської історії", присвятив місце приватним солдатам в римській імперії останніх часів, до того ж не зійшовся з Моммзеном у думці про тотожність федератів та буцеларіїв. Подібну ж думку про відмінність цих військових формувань, не знаючи праці французького

вченого, висловив і учень Моммзена К.Беньямін у дисертації "**De Justiniani aetate quaestiones militares**".

Питання про федератів та буцеларіїв розглядалося останнім більш ґрунтовно, ніж Лекривеном. З працею Беньяміна в значній частині змісту співпадала стаття Зеєка "**Das deutsche Gefolgswesen auf rom Boden**", яка була написана з іншої точки зору: появу приватних солдатів в Римській імперії автор пояснював впливом германських дружинних відносин. найбільш раннім наслідком такого впливу вважав імператорських охоронців - протекторів. Дещо в переробленому вигляді ця частина дослідження була передрукована в енциклопедичному словнику Паулі-Віссови. Виводячи римських буцеларіїв від германських дружинників, автор також розійшовся в погляді з Моммзеном, який причину появи приватних дружин в Римській імперії пов'язував із загальним розладом наприкінці IV і в V ст. і послабленням центральної влади.

Між тим, як Лекривен, Беніамін та Зеєк головну увагу приділили військам, то К.Мангольд в статті "**Legionen des Orients auf Grund der Notitia dignitatum**" мав за мету дати уяву про стан легіонів на початку V ст. На думку Ф.Режабека, деякі з пояснень автора заслуговують на увагу, але в цілому в статті мало нового в порівнянні з тим, що вже було дано раніше Моммзеном.

Пояснення і висновки Моммзена і Беніаміна по відношенню до складу римських військових сил прийняв француз Ш.Діль в своїх великих монографіях: "**L'Afrique byzantine**" та "**Justinien et la civilisation Byzantine au VI siecle**". Слідуючи за своїми попередниками, в питанні про склад і організацію війська, Діль проявляє самостійність у викладі системи захисту імперії за рахунок прикордонних укріплень.

Для з'ясування окремих деталей військового устрою першого періоду важливі, з точки зору Ф.Режабека, деякі дослідження професора Ю.А.Кулаковського, які мали за мету вирішення спеціальних питань, викликаних військовим устроєм Візантії.

"Перераховані вище праці - зазначав Ф.Режабек,- проливають без сумніву, багато світла на історію військового устрою Візантії в V-VI століттях, але ця історія не може вважатися розробленою цілком і всебічно. Якщо виключити статтю Моммзена, який сам не надавав своїй праці ґрунтовного значення, то названі роботи зупинилися на одних спеціальних питаннях, залишивши осторонь інші, або торкалися їх побіжно і загального ж цільного уявлення про розвиток військового устрою Візантії за весь період V-VI століть ці праці ще не дають" (8, с.6).

Розробка історії військового устрою Візантії за другий період, як констатував дослідник, направлена була переважно на з'ясування питання

про походження фемної системи і її внутрішню організацію.

Деяке місце відводив цьому питанню Фіклей в своїй праці "Історія Візантійської імперії", який за свідченням Костянтина Порфирородного, відносив утворення фем до часів імператора Іраклія. Важливе місце у справі розвитку фемного устрою Фіклей відводив слов'янським поселенням в межах Візантії.

Значно більше уваги приділяв питанню про походження фем і їх внутрішньому устрою Рамбо в своїй монографії "Імперія греків в X столітті". Використовуючи свідоцтво Костянтина Порфирородного, а також інші джерела, Рамбо зазначає, що перші зародки фемного устрою знаходяться в адміністративно-військових реформах Юстиніана I. В той же час вчений визнавав правильність думки Костянтина Порфирородного, за якою поділ імперії на феми розпочався ще з часу Іраклія. Дослідження Рамбо, на думку Режабека, зберегло свою вагу, хоча в деяких частинах вимагає виправлень та доповнень.

Подібно до Рамбо, до останніх століть римської імперії відносить зародження фемного устрою також Скабаланович, торкаючись у своїй книзі "Візантійська держава і церква в XI столітті" питань грецької державності. Поряд з цілою низкою проблем з візантійської історії вчений намагався з'ясувати не тільки походження фемної системи, але й дослідити її характерні риси - об'єднання військової і адміністративної влади в одних руках. Саме цю особливість-об'єднання військової служби з певною земельною власністю, що характеризує фемний устрій, Скабаланович ставить у генетичний зв'язок з римською системою наділу землею прикордонних солдатів, при цьому своєрідно комбінуючи погляд В.Г.Васильєвського на походження військових візантійських наділів від римських прикордонних таборових земель з поглядом академіка Ф.І. Успенського, який не визнавав римського походження цих наділів, виводячи їх з порядку общинного слов'янського землеволодіння. Рамбо і Скабаланович у питанні про виникнення фемної системи обмежилися лише загальними думками, не вдаючись до детального вивчення джерел. Спеціальне ж дослідження з цього питання здійснив англієць Бері в другому томі своєї "Історії пізнього періоду римської імперії". Вчений на підставі свідоцтв Феофана та патріарха Никифора констатував існування певної кількості фем вже в VII ст. і Леву III Ісавру приписував удосконалення фемної системи. Вирішення питання про походження фем значно просунулося вперед, з точки зору Режабека, завдяки дослідженню Ш.Діля "L'origine des themes dans L'empire byzantin". Діль за різними свідченнями визначав перед усім існування на кінець VI ст. і в VII ст. дев'яти військових округ, які і треба вважати початком фемної системи.

Положення Діля прийняв і поглибив Гельцер в своїй спеціальній праці "**Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung**". Погоджуючись з Ділем в оцінці реформ і заходів Юстиніана, Гельцер перші за часом феми вбачав в африканських та італійських екзархатах. Продовжуючи Філлея, німецький дослідник остаточну ліквідацію громадянського самостійного управління і підпорядкування його стратигам, як начальникам фем, приписував Леву III Ісавру. Відомостям арабських письменників Гельцер віддавав рішучу перевагу перед свідотствами Костянтина Порфирородного. В оцінці свідчень Хордадберга з Гельцером значно розходився Ф.І.Успенський в своєму дослідженні "Військовий устрій візантійської імперії". Вчений вказував на помилковість і схематичність свідотв Хордадбера, віддаючи перевагу свідченням візантійського хроніста, на основі яких висвітлив візантійський військовий устрій з деяких нових суттєвих точок зору. Корінним чином розходиться російський вчений з іншими дослідниками в тлумаченні початкового змісту терміну "фема", розуміючи її як цивільну адміністративну округу. На основі свідотв Феофана Успенський робить висновок, що феми в VII ст. досягають своєї повної організації, тоді як на думку інших вчених вони в VII ст. лише починають з'являтися. Деякі положення, на думку Режабека, висунуті Успенським, можуть підлягати сумніву і викликати заперечення, бо свідотва джерел інколи допускають інше тлумачення, але розширення автором постановки питання про феми заслуговують на увагу.

До числа робіт, присвячених цьому питанню, належить також ряд досліджень професора Ю.А.Кулаковського. В статті "До питання про феми візантійської імперії", вчений виказав думку, що фемний устрій є наслідком поступового розвитку і поширення старої римської системи прикордонних військ, що стала загальною за часів імператора Іраклія. В іншій статті дослідник з'ясовує зміст терміну "фема" і приходиться до висновку, що в значенні "військовий загін" він вживається в мові візантійських письменників значно раніше, ніж в значенні "область, яка знаходиться під владою стратига". Таким чином Кулаковський вирішив сумнів Рамбо і підтвердив думку Бері і Діля, довівши помилковість тверджень Успенського.

Поруч з працями, присвяченими вивченню фемного устрою, було декілька досліджень, що стосувалися деяких спеціальних відділів візантійського військового устрою в другий період історії.

Грунтовна праця В.Г.Васильєвського "Варяго-руська і варяго-англійська дружина в Константинополі XI-XII ст." мала за мету з'ясувати питання, який елемент - руський чи скандінавський треба розуміти під

варягами і варяго-русами. Питання вченим вирішилося на користь варягів, виходців із Русі.

Після розробок Діля, Гельцера, Рамбо, Скабалановича, як зазначав Режабек, навряд чи буде легко внести ще щось нове у вивчення питання про час походження фем, про поділ Візантії на феми і про зміни в їх кількості. З цього порядку випадала епоха Комнінів про яку не було написано спеціальних досліджень. Дещо по-іншому, на думку дослідника, склалася справа з питаннями, що стосувалися розвитку внутрішньої організації фем. Вимагало подальшого дослідження питання про поєднання військової служби з землеволодінням і військовими наділами і т.д. Історія ж військових порядків та закладів Візантії в третій період являла собою, за визначенням автора розробки, чисте поле.

Підводячи підсумок всьому вище сказаному, Ф.Режабек пише: "Зроблений огляд новітньої літератури з історії військового устрою Візантії у різні періоди не претендує на безумовну повноту, але, напевне, в ньому згруповані всі важливі праці, з яких можна скласти певне уявлення, що і як до цього часу зроблено для цієї історії" (8, с. 17).

Але дослідник не обмежився лише оглядом історіографії, з проблем військового устрою, а й частково зупинився на висвітленні взаємовідносин Візантії із Західною імперією в історичній науці. Викладу взаємних політичних і економічних відносин імперій відводилося місце як у загальних, так і в монографічних історичних дослідженнях. Так наприклад, Ф.Режабек називає роботи Брайса, Сімсона, Бері, Мюльбахера, Кьопке, Дюмлера, Шлюмберже, в яких не залишилася без уваги і роль імператорського титулу, як каменю протиріч для спроб західної та візантійської імперії досягти міцного миру. Проте, одні вчені, як констатує автор, задовольнялися об'єктивним викладом фактів, інші вдавалися до роздумів з метою пояснити небажання візантійської дипломатії визнати законність "титула західних імператорів; одні використовували майже виключно західні джерела, інші рахувалися не лише з західними, а й із візантійськими, хоч в недостатній мірі і в належній оцінці".

Для історії взаємних відносин Візантії і Заходу в ранні століття Середньовіччя, як вважав Ф.Режабек, найбільше зробив Гаске, який присвятив вже свою дисертацію питанню про перенесення імператорського титулу із сходу на захід. Гаске вирішив питання про визнання візантійським двором імператорського титулу Карла Великого в позитивному значенні. Інша праця вченого "Візантійська імперія і франкська монархія", яка стала наче б то підсумком результатів попередніх досліджень, може вважатися, на думку ніжинського професора, найбільш повним і ґрунтовним викладом візантійсько-західноєвропейських

відносин в VI-IX століттях. Цілком правильно, як зазначає Режабек, в методологічному значенні Гаске намагався пояснити спочатку значення терміну "базилевс" в офіційній візантійській мові і встановити його відмінність від терміну "рекс", але при цьому висловив не зовсім переконливу думку, що до першого у візантійській дипломатії вже в VI ст. було більше поваги, ніж до другого. З точки зору Режабека, в VI ст. ці терміни ще змішувалися і використовувалися в приблизно однаковому значенні.

Невелика робота Альф.Остерманна "Карл Великий і Візантійська імперія", на думку дослідника, була добросовісним, основаним головним чином на латинських джерелах, викладом фактів, у яких відбилися відношення Карла Великого до Візантії і показана боротьба за панування в південній Італії та на північному побережжі Адріатичного моря. Зупинив свій погляд Режабек і на дисертації Містакідіса "*Byzantinisch-deutsche Beziehungen zur Zeit der Ottonen*", яка була присвячена відносинам більш пізнього періоду, коли питання про визнання і не визнання титулу західних імператорів ускладнювалося шлюбними союзами або проєктами таких союзів між західним і візантійським домами.

Визнаючи, що не вивчені ще всі свідоцтва про значення імператорського титулу у взаємних відносинах Візантії і Заходу, не переглянувши ще всі нові праці, що стосувалися цих відносин, автор зазначав, сподіваючись, "що перегляд всього питання про значення імператорського титулу в зносинах Візантії з Заходом не буде безплідною роботою, а внесе в існуючі вже по цьому питанню думки деякі зміни і пояснить розвиток відповідних питанню фактів в загальному їх багатовіковому зв'язку, дозволить правильніше судити про історичну роль вищої політичної ідеї, успадкованої середніми віками від римської імперії" (8, с.36). З цим самовизначенням значення свого доробку, важко не погодитися з Режабеком, хіба що слід доповнити його тим, що історіографічні розробки вченого допоможуть краще розібратися в цих складних питаннях візантійської історії сучасним дослідникам і поповнять матеріал для проблемної історіографії.

Праця Ф.Режабека має і ширше значення. Її не можна лише розглядати як історіографічне джерело. Два ніжинських вчених, В.Бурзі і Ф.Режабек, присвятили свої дослідження майже одному предмету дослідження. Проте, які різні підходи вони використовують, оцінюючи праці різних вчених. Якщо Б.Бурзі звертав увагу на сам процес аналізу історичних явищ, то Ф.Режабек, оглядаючи пильним оком те, що зроблено у вивченні історії давньої Греції за довгий проміжок часу, розкрив не

тільки особистий характер досліджень, а й пов'язував їх з існуючими школами та напрямками. Широкий охоп матеріалу давав досліднику можливість побачити, як змінювались інтереси істориків, що виходило на перший план, а що залишалося поза увагою. А це сприяло виділенню основних етапів у вивченні давньогрецької історії.

Більше того, аналіз багатьох досліджень з однієї і тієї ж проблеми давав можливість ніжинському вченому не тільки всебічно розглянути її, показати збіг і відмінність різних точок зору, а й довести цим самим, на чиему боці правда, хто із дослідників помилявся, або пішов не по тому шляху, який би привів до істини. Крім цього, Ф.Режабску таким чином вдалося виявити і прогалини, які існували у вивченні того чи іншого історичного періоду, звернути увагу вчених на доцільність проведення додаткових спостережень над джерелами.

Таким чином, праця Ф.Режабека є не тільки зразком об'єктивного і ґрунтовного дослідження того, що зроблено за досить значний період вивчення грецької історії, а й допомагає побачити джерельну панораму, виявити багатогранність методів і шляхів вивчення історичного матеріалу.

Наукова спадщина вчених-істориків Ніжинської вищої школи значно ширша і багатша, ніж про це сказано у нашому дослідженні. Але і те, що відібрано нами, засвідчує про багатоплановість наукових інтересів ніжинців, їх глибоку обізнаність з світовою історіографією. Аналіз наукового доробку професорів у єдності і зіставленні дає можливість визначити і ті методологічні принципи, якими керувалися вчені Ніжина.

Є.Щепкін, аналізуючи спадщину Л.Ранге з позицій історико-критичного методу, введеного в науку німецьким вченим, чітко сформулював і свої методологічні принципи, які були пов'язані з тим, що будь-яке конкретне явище слід розглядати на широкому історичному фоні. Якщо ж це була конкретна історична особа, індивідуум, то необхідно виявити й всебічно розкрити її стосунки і зв'язки з іншими діячами. Більше того, висвітлити суспільно-політичну та наукову атмосферу, в якій досліджувана особа знаходилась, осмислити сутність тих дискусій, які вона вела з своїми опонентами, якщо такі виявлені, бо все це давало можливість прослідкувати за самим процесом формування світоглядної основи, на якій стояла досліджувана особа.

Ця думка була глибше розкрита Є.Щепкіним пізніше в книзі "Вопросы методологии истории" (1905). Вчений стверджував, що на діючу особу впливає навколишнє духовне середовище. І тут спостерігається взаємозалежність, взаємовплив суспільства і об'єкта. І, як відмітив сучасний науковець С.Стельмах, "це є предметом дослідження соціальної

або народної психології" (9).

Крім цього в процесі вивчення спадщини Л. Ранге професор Є. Щепкін прийшов ще до одного важливого висновку, який глибоко розкриває у згадуваній вище праці: "Історик з однаковою увагою вивчає факти зовнішні - прояви волі особи в її діяльності у відповідь на вплив духовного і матеріального середовища - і факти внутрішні - явища духовного життя історичної особи, тобто його характер, волю як прояв сукупності особливостей, бажання, мотиви і мету волі, які визначають його рішення" (10, С. 10).

Професор Є. Щепкін підкреслював, що сам процес досліджуваної проблеми повинен проходити на осмисленні джерел, а не на їх копіюванні. При цьому дослідник повинен робити узагальнення, виявляти в кожній дрібниці типове. Але трактування фактів не повинно йти на догоду заздалегідь виробленій теоретичній концепції. По відношенню до джерел Є. Щепкін висловив пізніше дуже цікаву думку: якщо для розкриття того чи іншого історичного явища не вистачає відповідних фактів, дослідник "доповнює їх сприйняттями від багатьох тотожних, схожих або аналогічних подій" і тоді "виходить цілісна побудова і відновлення події, тобто комплекс закономірно зв'язаних між собою переживань. Саме цей закономірних зв'язків сприйнятих від явищ, аналогічних з досліджуваною подією, історик отримує у вигляді психологічних узагальнень і законів, якими він зв'язує уривки свідості про подію і єдине ціле" (10, С. 29). Тобто, за Є. Щепкіним виходить, що дослідник, маючи тільки основні факти, може "психологічно зрозумілими" зв'язками з'єднати їх у єдине ціле.

Є. Щепкін не сприйняв надмірної релігійності Л. Ранге, яка впливала на оцінку історичних явищ, бо німецький історик визначав втручання Провидіння в значущі події і повороти історії, не погоджувався з ним і в оцінці окремих конкретних явищ, зокрема не розумів ним всесвітньо-історичного значення французької революції 1789 року. А це трапилось лише тому, що Л. Ранге сприймав її досить матеріально.

Аналіз "Всесвітньої історії" Л. Ранге дав можливість Є. Щепкіну виявити в дослідженні дуже цікаву методологічну особливість, сформовану під впливом різних факторів, і побачити світовий розвиток суспільства у всьому його багатстві і розмаїтті.

Як і Є. Щепкін, В. Піскорський також розкрив себе і як історик, глибокий знавець західноєвропейської історії, так і історіограф. Критикуючи іспанських істориків за те, що вони зосереджували увагу більше на розкритті загальних питань, при цьому звертаючись до багатой своєї уяви при недостатці позитивних фактів, В. Піскорський наголошував

на необхідність ґрунтовного вивчення вузьких питань, які допомагають потім розкрити особливості розвитку історичних явищ.

Осмыслити історичні процеси можна лише тоді, коли дослідник враховує досягнення своїх попередників, добре вивчає джерельну базу, збирає якомога більше документального матеріалу, звертаючись і до допоміжних наукових дисциплін. На прикладі іспанських вчених В.Піскорський показав, що при їх відсутності зникає наукова послідовність, концептуальність. А без цього ніжинський вчений не мислив собі написання ґрунтовних праць. Він також вказував на те, що у дослідника повинна бути безпристрастність і наукова незалежність.

У наукових доробках зарубіжних вчених В.Піскорському імпонували, перш за все, тонкий аналіз джерел, прагнення встановити точний хронологічні дати, суворий науковий метод по їх відношенню, а також відновленню текстів, критичне ставлення до джерел, неупереджене - до подій, осіб, закладів, широта поглядів вчених на події і їх уміння зробити узагальнення, визначити взаємовідносини між різними рукописними текстами, подати не сухі факти, а ввести їх у живі, конкретні форми відповідного середовища і часу, в яких відбувалися досліджувані явища. Все це В.Піскорський намагався не тільки використати при написанні своїх праць, а й закріпити в науці як методологічні принципи, над якими він розмірковував у теоретичних дослідженнях.

В.Піскорський неодноразово підкреслював, що процес історичного пізнання повинен проходити у причинному взаємозв'язку загального і часткового. Вивчення ж індивідуального повинно носити цілеспрямований характер, який веде до пізнання суттєвого, а потім і до розкриття явища. Тому історик не повинен потонути в цих одиночних фактах. Факт, вважав В.Піскорський, повинен бути відправною точкою для вивчення явища. І цей факт необхідно встановити у його первісному вигляді, визначити ступінь його достовірності.

Щоб накопичені індивідуальні факти не заважали розкриттю загальних процесів, вчений пропонував історикам використовувати порівняльний метод, який сприяє визначенню спільного і відмінного, дає можливість всебічно розкрити явище.

Осмысляючи методологічні принципи В.Піскорського, приходимо до висновку, що вчений творчо підходив до використання того, що пропонували позитивісти і історичні романтики, неокантіанти, представники школи "Анналов", марксисты. Він сприймав усе позитивне, нове, що сприяло достовірному, глибокому і всебічному вивченню історичного явища. А це вело до формування своєї індивідуального методологічної системи, якою керувався вчений і яку могли взяти за основу й інші

дослідники.

Проглядаються методологічні принципи і у вчених, які вивчали давню історію Греції і Риму, Б.Ф.Бурзі та Ф.В.Режабека. Обидва добре знали латинь, давньогрецьку та декілька європейських мов. А тому вільно могли знайомитись з багатьма джерелами, що торкались зацікавленої проблеми. Визначались при цьому і методологічні принципи. Як і В.Піскорський, професор Б.Бурзі звертав увагу на необхідність всебічного вивчення фактів, джерел, думок. Саме це дає можливість з'ясувати, які питання висвітлювались найменше і що заслуговує на увагу. Дослідник не має права з якихось суб'єктивних причин відкидати те чи інше джерело знань. Особливо турбувало Б.Бурзі те, що деякі дослідники життя давнього світу оцінювали з сучасних їм ідеологічних позицій, вводили нові поняття (комунізм, соціалізм тощо) в історію, зокрема Греції. Звичайно, вчений може використовувати порівняльний метод, але тільки для з'ясування еволюції розвитку.

Імпонувало Б.Бурзі і намагання деяких дослідників докопатися до початкового джерела у різного роду оповіданнях, що стосувалися давньої грецької історії, з'ясувати, хто був першим автором твору, порівняти його варіанти, або ж різні твори одного і того автора, проникнути в його душу.

Критичне відношення до деяких джерел з давньої історії Греції спостерігаємо і у професора Ф.Режабека. Це дало можливість визначити і деякі методологічні засади вченого. Він, зокрема, звертав увагу на роль філологічної науки у подальшому вивченні давньої історії. І на його думку саме досягнення з філології і сприяло просуванню вперед вивчення історії Греції.

Ф.Режабек звертав увагу на всебічне вивчення явища, а не на одну із його сторін, бо тільки у взаємозв'язку можна чіткіше визначити цінність окремого. Ніжинський вчений був проти ідеалізації явищ, що спостерігалось в працях німецьких вчених Е.Курціуса та М.Дункера.

Ф.Режабек, аналізуючи праці вчених про історію Греції, відмітив одну важливу особливість, характерну для рубежу XIX і XX століть: вплив тогочасних соціальних, економічних відносин, різних ідей, думок, теорій тощо на розробку грецької історії. А це вело інколи до "модернізації" життя греків. Більше того, політичні погляди дослідників часто заважали давати правильну оцінку деяким явищам, що було помітним, наприклад, в працях Мітфорда та М.Дункера, де відчувався сильний політичний суб'єктивізм.

На рубежі епох помітний був також інтерес вчених не до особи, а до колективу, народних мас. Мали також вплив і досягнення в інших наукових галузях, зокрема у природознавстві теорії Дарвіна.

Аналіз доробку ніжинських вчених дав можливість визначити методологічні основи, на яких вони стояли, а осмислення історіографічних явищ сприяло баченню тих принципів, які були використані в цих чи інших працях, і які відкидались, піддавались критиці. А все це разом формувало цілу методологічну систему ніжинських дослідників на вивчення історичних явищ.

Література:

1. Щепкин Е.Н. Автобиография Л.Ранке //Русская мысль. -1894. -№1.
2. Там же. - № 2.
3. Пискорский В.К. Отчет о заграничной командировке //ЖМНП. - 1889. - № 2.
4. Пискорский В.К. В.Стэбс и В.Балагер //Зборник историко-филологического общества при Нежинском институте кн. Безбородько. -1903. - Т. 4.
5. Пискорский В.К. О предмете, методе и задании науки всеобщей истории //Ученые записки Казанского университета. -1907. - Кн. 1.
6. Бурзи Б.Ф. О новейших трудах по греческой историографии // Киевские университетские известия. - 1897. - № 12.
7. Режабек Ф.В. История Греции. -Нежин, 1918.
8. Режабек Ф.В. О разработке некоторых подделок византийской истории //Записки Новороссийского университета. - Одесса, 1905. Т. 100.
9. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні ХІХ - початку ХХ ст. - К., 1997.
10. Щепкин Е.Н. Вопросы методологии истории. - Одесса, 1905.

Д.В.Колоней

ПЕРВЫЕ СТРАНИЦЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Открытие в Харькове университета в 1805 году стало большим событием культурной жизни города и всего региона. Функционировавшие в нем музыкальные классы можно рассматривать как новую ступень в развитии музыкального образования. Молодежь получила возможность серьезно изучать вокальную и инструментальную музыку, сопровождая это музыкально-теоретическими занятиями. В вокальном классе певческие традиции воспитывались на материале не только духовной, но и светской музыки. Очевидно, это связано с приходом в

университет прекрасного музыканта, ученика Й.Гайдна, Ивана Витковского (1.- С.120).

Был в университете и танцевальный класс, где играли приглашенные музыканты (2.- С.476).

Музыкальные классы университета имели неплохую материальную базу. За 10 лет существования было сделано приобретений почти на 2400 руб. Это были музыкальные инструменты, которые предназначались для казеннокоштных студентов, а также ноты. На содержание в порядке инструментов и починку их ежегодно отпускалось по 250 руб. Были открыты различные вспомогательные кабинеты, в том числе и не предусмотренные уставом, предназначенные для занятий рисованием и живописью, музыкой, фехтованием (2.- С.417).

И Витковский постоянно заботился о расширении состава воспитанников музыкальных классов. И результаты были ощутимыми. Если на открытии университета в январе 1805 г. среди оркестрантов не было ни одного студента, то уже весной того же года по заявке учителя музыки было привезено из Лейпцига 10 скрипок, 2 альты, 1 виолончель, 4 гобоя, 4 флейты, 2 кларнета, и в 1806 г.на экзамене 14 студентов продемонстрировали хорошие навыки по музыке, а трое освоили сразу несколько специальностей. С каждым годом увеличивалось число занимающихся музыкой. Так, в 1825-1826 гг. музыкой занималось 58 чел., а в 1828 г. - 81 чел (1.- С.89-90).

По инициативе И.Витковского проводились симфонические концерты. К открытию Харьковского университета проф. И.Тимковским и И.Витковским была написана и исполнена 17 января 1805 года оратория, посвященная основателю этого учебного заведения В.Каразину. Значительным фактом стала постановка в 1814 г силами университета оратории в честь освобождения Отечества от наполеоновских полчищ. Настоящим событием было исполнение в 1810 г. ораторий Гайдна в Харькове "Времена года" и "Сотворение мира".

В периодической печати торжественные собрания университета и выпускные акты в различных учебных заведениях освещались подробно и регулярно.

Приведем некоторые из них. "30 августа 1822 г. по поводу Тезоименитства Императора в университете - торжественное собрание. Оно открыто увертюрою сочинения Винтера, затем произнес речь ординарный проф. Рейш на немецком языке о происхождении русского народа, за которой следовал концертант, играный студентами университета, потом произнес речь Робуш о военных науках, за кою был таюже концерт на кларнете" (3). На празднике в 1820 г. звучали "увертюра, духовный

концерт и концерт" (4). В июле 1820 г. окончательный акт экзаменов в здании университета "был открыт симфонисю" (5). 5 января 1817 г. на торжественном собрании звучала "симфония, после каждой речи - музыка. Собрание окончилось концертом" (6). Такая форма собраний - чередование музыки и речей - способствовала улучшению восприятия как одного, так и другого. В таких собраниях-концертах часто студенты выступали наравне с преподавателями.

В музыкальных классах университета преподавали незаурядные личности, одаренные, многогранно образованные люди. И. Витковский играл на скрипке, сочинял, обладал организаторскими способностями (преподавал с основания университета по 1830 г. с перерывом в 6 лет); И. Лозинский - прекрасный виолончелист, кларнетист и композитор, увлекался проблемами скрипичной игры, создал школу игры на скрипке (преподавал с 1815 по 1837 г.); магистр химии проф. О. Шуман играл на виолончели, автор первой харьковской оперы "Увеселительный замок" (1811 г.); доктор философии Г. Гесс де Кальве музицировал на фортепиано, проводил теоретические исследования, ему принадлежит фундаментальный труд "Теория музыки" (1818 г.), который долгое время использовался как учебник; первый ректор университета И. Рижский в своей работе по филологии "введение в круг словесности" уделил внимание и чисто музыковедческим проблемам акустики и лада. Такой универсализм - отличительная черта многих образованных людей данного времени.

Возрастал интерес к музицированию, появлялась необходимость в обеспечении нотами. В 1812 г. открывается первый в Харькове магазин, в котором продавались ноты и инструменты. Владельцем магазина был И. Витковский. В газетных объявлениях сообщалось об ассортименте и ценах, которые были на 10% ниже чем в Москве и Петербурге: "...красного дерева наилучшей обработки с полной клавиатурой пианофорте 460 руб. Есть дешевле и дороже. Пара кларнетов настоящих саксонских - 85 руб. "Из нот можно было приобрести самые различные: переложения опер, квинтеты, дуэты, "Школы" для всех инструментов и теоретические книги о музыке разных композиторов" (7,8). Объявления о продаже встречаются часто (9,10,11).

Кроме университета в первые десятилетия XIX века другие учебные заведения Харькова также проводили серьезные музыкальные занятия, но в более скромных масштабах. Большую роль играла Губернская гимназия, открытая 3 сентября 1805 года, где учились и пению, и инструментальной музыке. В дело музыкального образования свой весомый вклад вносил и Институт благородных девиц, основанный в

1812 г., а также частные пансионы и музыкальные школы.

Вся эта развитая сеть учебных заведений подготавливала необходимую почву для дальнейшего развития музыкального профессионального образования в Харькове.

Литература:

1. Миклашевський Й.М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII - першої половини XIX ст.-К.:Наукова думка,1967.-160 с.
2. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета.- Харьков:Тип. Зильберберга,1886.-1204 с.
3. Харьковские известия.-1822.-9 сент.
4. Харьковские известия.-1820.-4 сент.
5. Харьковские известия.-1820.-10 июля.
6. Харьковские известия.-1817.-5 янв.
7. Харьковский еженедельник.-1812.-Известия к №8.-С.74.
8. Харьковский еженедельник.-Т812.-Известия к №9.-С.82.
9. Харьковские известия.-1817.-30 марта.
10. Харьковские известия.-1817.-26 окт.
11. Харьковские губернские ведомости.-1840.-20 янв.

О.В.Овчарук

ХОРОВИЙ РУХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Початок ХХ століття став важливим кроком на шляху поступового розвитку музичної культури та освіти Лівобережної України. Поширення ідеї національної свідомості, зростання руху за національне самовизначення - це ті процеси, які окреслили найважливіші тенденції цього періоду. Характерним явищем музичного життя стало піднесення хорового виконавства, а також створення різноманітних за складом хорових гуртків та аматорських колективів.

"Прапор хорового мистецтва в Україні не схилявся ніколи. Наша Батьківщина була завжди скарбницею хорових співаків і хорового співу"¹, - писав О.Кошиць. Але в цей період хорова музика набуває ще й важливу суспільну функцію. Вона допомогала прогресивній громадськості протидіяти політичному курсові урядової верхівки, консолідації демократичних сил суспільства, лишалася важливим каналом спіл-

кування з найширшими масами трудівників та патріотично-виховним засобом у сфері шкільництва. Крім того вона відігравала велику культурно-просвітительську роль. Звуки рідної пісні, палкі слова, звернуті до народу, впливали на свідомість людей, пробуджували національні почуття.

Ці процеси стали можливими завдяки багатовіковим традиціям хорового співу українського народу. Надзвичайно важливо, що народ співав без супроводу музичних інструментів. Акапельний спів привчав співаків прислухатися до звучання голосів інших хористів, уточнював слух, розвивав культуру виконання. І тому не дивним стає те, що хоровий спів українців надзвичайно вражав своєю красою не тільки кожного мандрівника, а також і знавців цієї справи. Так німецький поет Фрідріх Боденштедт в передмові до своєї збірки перекладів українських народних пісень на німецьку мову писав: "У ніякій країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців... Справді, народ, що міг співати такі пісні і любитися ними, не міг стояти на низькому ступні освіти"².

Традиції хорового музикування передавались не тільки через побутовий спів. Чільне місце в цьому процесі займали навчальні заклади різних типів - монастирські, парафіальні, церковноприходські, дяківські, народні школи. Рівень музичної освіти не завжди в них був однаковий і багато в чому залежав від особистості вчителя, його освіченості, ентузіазму, вміння працювати з дитячою аудиторією. Та все ж таки треба відзначити, що співи й музика були обов'язковими для вивчення предметами, де діти мали можливість отримати знання з музичної грамоти, навички хорового співу, набували вокально-слухового досвіду, знайомились з кращими зразками духовної та світської музики.

Розгортання хорового руху в Україні на початку ХХ століття тісно пов'язано з ім'ям палкого патріота національної музики - М.В.Лисенком. Ще навчаючись в університеті, майбутній славетний композитор усім серцем сприйняв декларацію, проголошену на таємних студентських сходинах: "...український народ становить окрему національність, багату всіма даними для культурного розвитку і участі на повний голос у слов'янському концерті, що чесний свідомий українець мусить віддати всі свої духовні сили для підняття в народі самосвідомості і розвитку"³. Тоді ж він усвідомив, що саме через пісню можна найбільш ефективно розвивати в народі природне почуття патріотизму, національної свідомості, згуртовувати на боротьбу за проголошені ідеали, всупереч заборонам і гніту самодержавства.

Концерти Лисенкового хору наприкінці ХІХ-початку ХХ ст. на-

бирають широкого розголосу по всій Україні, відіграють важливу суспільно-громадську роль. В Києві у 1890-1907 роках відбулося близько 60 концертів та 50 музичних вечорів. У репертуарі хору чільне місце посідали українські народні пісні (історичні, обрядові, сімейні, побутові) та власні твори Лисенка. Цей колектив досяг високого рівня виконавської майстерності і, безперечно, став визначним явищем у музичному житті України.

На початку ХХ сторіччя розпочалась діяльність М.Д.Леонтовича, що своєю творчістю склав цілу епоху в розвитку української хорової культури. Захоплення Миколи Дмитровича народною піснею і співом сприяло тому, що де б він не з'являвся, там одразу ж виникали хори, музичні гуртки, оркестри. Так було в усіх містах де працював Леонтович: Чудові, Тиврові, Вішніці. Та найяскравішою сторінкою його діяльності стала робота в залізничній школі на станції Гришино на Донбасі, де вінноитор працював викладачем музики з 1904 року.

Колектив репертуару активну концертну діяльність. Основу репертуару складали українські народні пісні в обробках М.Лисенка, М.Леонтовича, А.Коцишинського. Часто практикувалися виступи солістів у супроводі інструментального ансамблю. Виступи хору в різних куточках Катеринославської губернії, зокрема, на станціях Чапліно, Авдіївка, Кринична, Межова завжди приносили слухачам велике задоволення. "Скрізь нас зустрічали дуже добре, успіх був великий. Миколу Дмитровича викликали, дякували... Співали ми безкоштовно. Микола Дмитрович любив свій хор, піклувався про кожного співака. Ми також любили його, ніколи не підводили свого Батька", - згадувала одна з хористок⁴.

Помітний слід у розгортанні хорового руху України відіграла музична діяльність К.Г.Стеценка. Створені ним хорові осередки в Білій Церкві, Тиврові, Веприку, Києві були тими вогниками мистецького життя, і разом з тим, музичного виховання, які впливали на розвиток всієї української музичної культури.

Разом з Другою мандрівною капелюю, яка була створена у роки української революції з метою поширення українського мистецтва, Кирило Григорович об'їздив багато міст і сіл України. Характерно, що під час цих подорожей, композитор багато уваги приділяв дитячій аудиторії, питанням художнього виховання дітей. Велике значення цієї роботи підкреслювалося у листах-подяках педагогічних колективів: "Ми щасливі і горді тим, що могли слухати Ваші чудові співи, могли вітати Вас в стінах нашої школи. Ми працюємо на ґрунті поширення української культури й освіти, і Ви своїми співами зразу посунули наших вихованців на великий крок вперед в справі розуміння й краси української пісні",

писали у 1920 році керівники й викладачі школи - клубу №1 міста Одеси⁵.

Початок ХХ сторіччя в Україні позначений також виникненням сільських хорів, організованих ентузіастами-диригентами. Ці яскраві в своїй результативності вияви творчої ініціативи в умовах самодержавного режиму, безумовно, мали характер винятку. Але ця прогресивна діяльність людей, які присвячували своє життя ідеї служіння народові, допомагала не тільки активізації його духовного життя, а й сприяла національно-культурному самовизначенню, надавала можливість отримати загальну музичну освіту як дорослим так і дітям. Важливу роль у пропаганді народних пісень та хорового співу відігравали селянські хорові гуртки, які провадили активну концертну діяльність - це хор села Мельня Чернігівської губернії, яким керував Г.Давидовський, згодом відомий диригент і автор багатьох хорових творів. Хор під керівництвом Д.Ревуцького у селі Іржавець Полтавської губернії. Визначною можна вважати діяльність хору села Охматів на Київщині, організованого П.Демуцьким.

Людина широкого демократичного світогляду, віддана справі національного народного мистецтва, Демуцький, що закінчив Київський університет як медик, створив на селі хор, оригінальний за репертуаром та характером виконання. Склад хору був від дітей 8-10 років до 60-річних дідів. У репертуарі переважали українські народні пісні, обробки Лисенка, самого Демуцького, твори на слова Шевченка. На щорічні концерти хору приїжджало багато людей не лише з навколишніх міст, а й з усієї України. З правдивим триумфом відбувся перший виступ хору у Києві 4 лютого 1901 року. Виявом популярності цього колективу стали його неодноразові концертні подорожі по Україні. Виступи проходили з великим успіхом в Одесі, Умані, Таращі, Жашкові тощо.

Таким чином, поширення на початку ХХ століття на терені Лівобережної України хорових гуртків, аматорських колективів та сільських хорів стало тією демократичною формою музикування, яке надавало можливість для співу широким верствам населення. Важливим було те, що виконавцями могли стати, незалежно від віку як дорослі, так і діти. Також не ставав перешкодою для участі в хорі і рівень музичної підготовки. Багаточисельні репетиції, практичні заняття та виступи з хором були неоціненним засобом музичної освіти для багатьох учасників хорових гуртків. За своєю художньою вартістю не всі хорові осередки зайняли видатне місце у розвитку музичної культури України, але в цілому, хоровий рух став визначним явищем означеного періоду.

Література та документи.

1. Про українську пісню и музику. -К.: Муз.Україна, 1993. -С47.
2. Січинський Д. Чужинці про Україну. -К.: Дніпро, 1991. -С.215.
3. Старицкий М. Воспоминания. //Киевская старина - 1903 -Декабрь.
4. Гордійчук М. Микола Леонтович. -К.: Музична Україна, 1974.- С.20.
5. ЦДА літератури і мистецтва України. Фонд 175, оп 1, од. зб.32

В.В.Шапоренко

МЕЦЕНАТИ З ЧЕРНІГІВЩИНИ: ГАЛАГАНИ І ТАРНОВСЬКІ

Умови розвитку української культури ХІХ - початку ХХ століття створювали певну потребу в меценатстві, тобто в її захисті, покровительстві з боку багатих, впливових людей, наданні ними коштів для здійснення різних заходів, друківаних видань, музеїв, зрештою, на матеріальну допомогу митцям. Родові поміщицькі маєтки нерідко ставали центрами тяжіння для творчих талановитих людей, які знаходили там і допомогу, і притулок. Приватні художні колекції, зібрані поміщиками, сприяли розвитку культури на Чернігівщині. Відомі чернігівські меценати Г.П.Галаган та В.В.Тарновський своєю благодійною діяльністю здобули повагу всього українства.

Про вітчизняне колекціонування, зокрема, приватні зібрання минулих століть, науковцями написано вже немало. Певною мірою згадується серед них і Чернігівщина, оскільки тоді вона була значним культурним осередком України. Ще за часів Катерини ІІ тут "...мало не в одну мить виникли великі статки з найбагатшими садибами, вибудованими славетним Растреллі, із суворо художнім умсблованням, до того ж стіни прикрашались справжніми Ватто, Буше, Рубенсами і навіть Тіціанами". У ХІХ столітті на її землях нараховувалось багато мистецьких зібрань в маєтках, від яких зараз здебільшого нічого не залишилось. Тільки архівні документи та скупі рядки музейних паперів стверджують: вони мали значну історичну та художню цінність. Найбагатшими серед приватних художніх колекцій поміщиків Чернігівщини були мистецькі зібрання Г.П.Галагана та В.В.Тарновського.

Галагани - старовинний дворянський рід, перші представники якого були вихідцями з українського козацтва. Нащадки їхні -дворяни, землевласники Полтавщини та Чернігівщини, здобували різнобічну освіту в Кенігсберзі та Лейпцігу, займали різні досить поважні державні

посади, жили у Києві та Петербурзі, часто подорожували за кордон - до Німеччини, Франції, Італії. Отримавши за свою багаторічну службу велику кількість маєтків у Полтавській губернії, вони тут же розбудували свої родові гнізда, спочатку в Прилуках, пізніше в Сокиринцях, Дігтярях. Будучи пов'язані родинними стосунками з представниками інших українських дворянських сімейств, багато з яких походили з козачо-старшинської верхівки (Тупталами, Дунініми-Борковськими, Милорадовичами, Дараганами, Скоропадськими, Гудовичами, Кочубеями, Маркевичами), Галагани таким чином розширювали кордони своїх земельних угідь, примножували багатства садиб. Великі кошти давали змогу прикрашати маєтки численними предметами художньої обстановки, що відповідала духові часу.²

Перші предмети майбутнього великого художнього зібрання з'явилися в прилуцькому будинку полковника Гната Галагана.³ Це були галери шведської казни, яку Гнат захопив разом із загоном шведів та доставив у Ставку Петра I під час російсько-шведської кампанії 1708 року; шабля та золота табакерка, подаровані Петром, а також зброя та парадне кінське оздоблення - трофеї численних воєнних походів Гната та його сина Григорія, їх доповнювали перші фамільні портрети Гната і Олени Галаганів, їх сина Григорія.

Після того, як Григорій Гнатович оселився в Сокиринцях (імовірно, з 1763 року, після того, як дістав відставку), ці речі були перевезені до нового помешкання, де постійно поповнювались. Серед них - срібний посуд Дуніних-Борковських (після шлюбу Григорія Гнатовича з Оленою Михайлівною Дуніною-Борковською), живописні твори та гравюри європейських майстрів, родинні портрети, багато з яких було створено кріпосними художниками господарів маєтку.

У 1820-і половині 1830х рр. на землях Галаганів починається будівництво палаців, спочатку в Сокиринцях (1825-1829), власником якого став Павло Григорович, а потім у Дігтярях (1825-1832) у його брата Петра. Мистецькі колекції, які до того часу зберігались у предковому домі, зведеному Григорієм Гнатовичем, було розміщено у новому Сокиринському палаці. Родина Галаганів переїхала у новий дім 1829 року. В будинку налічувалось 60 кімнат. Саме тут було розміщено художню колекцію. Живописні твори були розвішані у великій залі та вітальні, малюнки гуашью "Виверження Везувія" та серія гравюр з творів Рафаеля містились у білярдній. В кабінеті серед книг та документів було розташовано зібрання зброї, срібла та орденів. Тут була й славнозвісна петровська шабля, перначі. Серед експонатів виділялися рідкісні екземпляри Севра, Сакса, Гарднера та Миклашевського. Стіни бібліотеки прикрашали

портрети Богдана Хмельницького, гетьманів, видатних українських діячів XVIII століття, родинна галерея. Інтер'єр палацу створювали чудові меблі стилю Людовіка XVI, а також дивани та гральні столики роботи кріпацьких майстрів. Зали були прикрашені кришталевими та кам'яними люстрами, дзеркалами, серед окремих предметів виділявся роаяль дуже багатой та тонкої роботи. В Сокиринцях був навіть церковний орган, на якому любив грати граф Комаровський, чоловік Марії Павлівни Галаган.⁴

Власник садиби в Дігтярях теж був людиною, не позбавленою художнього смаку, тому і тут можна було побачити твори західного та вітчизняного мистецтва, серед яких і портрети пензля С. та Ф. Землюкових, портретні та пейзажні роботи А. Мокрицького, ікони, гравюри, скульптури, різні речі декоративного оздоблення будинку. Після смерті Петра Григоровича та його дружини новий власник Дігтярів - Григорій Павлович (племінник Петра Григоровича) подарував у 1876 році будинок і садибу Полтавському земству, а мистецькі твори, імовірно, перевіз до сокиринського маєтку. Тільки таким чином пояснюється наявність "двійників" серед фамільних галаганівських портретів Гната та Олени, Григорія Гнатовича та Івана Григоровича, Катерини Василівни та Марії Павлівни, Павла та Петра Григоровичів, Павла Григоровича (Павлуся).

У цілеспрямованому поповненні колекції художніми творами допомагав наставник Григорія Павловича Федір Васильович Чижов.⁵ Саме йому Г.П. Галаган був зобов'язаний знайомством з багатьма живописцями-пансіонерами Петербурзької Академії мистецтв та Товариства заохочування художників під час перебування у 1842-1843 рр. в Італії. За його доброю порадою "...придбати і тим самим покласти початок колекції..."⁶ творів російських та українських художників тут були куплені роботи І. Айвазовського, В. Сєребрякова, В. Тиранова, В. Штернберга, П. Орлова та інших. Таку ж допомогу Галагану надавав і В. І. Григорович.⁷ Його ім'я неодноразово згадувалось серед гостей та друзів на прийомах Галаганів під час їх перебування у Римі. Знаючи багатьох художників, що працювали на той час в Італії, він міг бути консультантом Г.П. Галагана у добиранні першокласних творів європейського та російського мистецтва для поповнення сокиринського зібрання. Пізніше, коли Галагани вже повернулись на батьківщину, Григорович, знаючи колекціонерську пристрасть Г.П. Галагана, рекомендував йому в ряді випадків вихованців Петербурзької Академії мистецтв, які їхали для творчої роботи в Україну. Можливо, що він же допомагав Галаганам і у влаштуванні навчання їхніх кріпаків у Петербурзі.

Пізніше мистецька колекція поповнювалась за рахунок придбання художніх творів не тільки під час поїздок за кордон, а і під час проживання

Петербурзі, Києві. Цьому сприяли знайомство сімейства з такими митцями, як О.Іванов, Л.Жемчужников, Л.Лагоріо, К.Трутовський, І.Соколов, О.Волосков, Г.Васько, І.Шаповаленко, П.Забіла, багато з яких були гостинно прийняті в Сокиринцях, дарували та виконували свої твори на замовлення Галаганів. Поміщиків та митців об'єднувала любов до рідного краю. В с. Сокиринцях гостювали Лев Феліксівич Лагоріо, Тарас Григорович Шевченко, сюди приїздив працювати Олексій Якович Волосков, який створив тут декілька місцевих краєвидів, що залишилися в колекції Галаганів ("Готичний місток в Сокиринському парку", "Садиба Галаганів в Лебединцях" та "Церква в Сокиринцях"). Л.Жемчужников, який часто працював тут під час свого перебування на Чернігівщині, залишив у маєтку Галаганів свою відому картину "Кобзар на шляху".⁸

У Сокиринській колекції зберігались також і графічні твори самих господарів: Григорія Павловича та його сина Павла Григоровича (Павлуса).⁹

Та Сокиринський палац був не єдиним місцем зберігання художніх цінностей. Старовинні гравюри та силуети, меблі та живописні твори, художня порцеляна та кристаль були невід'ємною складовою частиною інтер'єрів галаганівських маєтків у Великих Пісках, Згурівці, Лебединцях, Тинині, "Покорщині" та ін.

Художня колекція Галаганів створювалась у 1740-1900 роки, її упорядкуванням займалися кілька поколінь родини Галаганів.

Галерея родинних портретів, що становить основу колекції, складається з творів, які мають художнє та історико-іконографічне значення і являють собою оригінали та копійні твори українських, російських та західноєвропейських майстрів XVIII-XIX століть (І.Я.Вишнякова, К.С.Павлова, Ф.Беккера, Г.Гольпейна та ін.). Основну увагу привертають портрети, що виконані місцевими іконописцями (Гната Івановича та Олени Антонівни Галаганів 1740х, Юхима Федоровича Дарагана 1750-х, Григорія Гнатовича Галагана 1740-х та 1760-х років, всі невідомих художників), самодіяльними та кріпосними майстрами (портрети Миколи Андрійовича та Уляни Олександрівни Маркевичів, Марії Павлівни та Петра Григоровича Галаганів, що виконані у 1830 році Кононом Федоровичем Юшкевичем-Стаховським; портрети роботи Степана та Федора Землюкових), а також зразки українських народних картин ("Бандурист біля корчми", "Се діло треба розжувати" та ін.) Під час перебування в Італії у 1840х роках Григорій Павлович Галаган поповнював художню колекцію, даючи замовлення на виконання картин ("Неаполітанська затока" Йогану Рауху, "Околиця Риму" В.І Штернбергу, "Неаполітанка" С.Шаповаленку) або копій з оригіналів Рафаеля, Домені

кіно, Маратті, Рассоферрато та ін. видатних майстрів. В колекцію увійшли оригінальні твори італійських ("Суд Соломона" невідомого художника XVII століття, "Коронування Есфіри" Мікеле Ск'явоне), голландських ("Концерт" Хендрика Тербрюггена, "Натюрморт" Теодора Каспара Смітса, "Лис у пташнику" Андерса. "Натюрморт-Vanitas", "Давида Вейлі. "Риби на березі моря" невідомого художника XVII століття), фламандських ("Венера та Амур", "Апелгорія з немовлям" невідомих майстрів XVII століття), французьких (бюст Марії-Антуанетти Фелікса Леконта, "Савояр" невідомого скульптора XIX століття, "Пейзаж" невідомого художника XVIII століття), німецьких ("Сцена у корчмі" Ф.Швеера, "Військовий табір" невідомого художника XVIII століття) та російських ("Палац Кирила Григоровича Розумовського у Батурині" Л.Ф.Лагоріо, "Ранок у лісі" та "Рілля" М.К.Клодта, студи голови старого та жіночий портрет невідомих художників XIX століття, кілька пейзажів О.Я.Волоскова, викопаних на Чернігівщині у 1840-1850-х рр.) митців XVII-XIX століть. Разом з колекцією художнього скла, фарфору та фаянсу російських та європейських заводів XVIII-XIX століття, різьблених та інкрустованих меблів та інших предметів, художня колекція Галагана включала в себе більше тисячі творів живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва.¹⁰

Наприкінці XIX-на початку XX ст. це зібрання потрапляє в поле зору дослідників української історії образотворчого мистецтва та архітектури. Про колекцію пишуть О.М.Лазаревський, Г.К.Лукомський, О.І.Степович. Відомості про окремі експонати знаходимо в листуванні та щоденникових записах таких діячів культури, як А.Мокрицький, Л.Жемчужников, І.Аксаков, з якими Галагани були в дружніх стосунках, у сімейному листуванні самих господарів Сокиринців, в чернігівській та київській періодичній пресі. Копії деяких портретів цієї збірки були в колекції українських старожитностей В.В.Тарновського, експонувались на виставці до XIV археологічного з'їзду в Чернігові (1908). фотознімки оригіналів портретів - на Петербурзькій виставці "Ломоносов та Єлизаветинський час" (1911).¹¹

Після революції 1917 року мистецьке зібрання залишилось в Сокиринцях. Великий поміщицький палац селяни під час революційних лихоліть не віддали на розграбування, тому більшість художніх цінностей у ньому збереглась. Та деякі речі таки зникли назавжди. Імовірно, розійшлись по руках чи були бездумно знищені. З усього того, що вдалось врятувати, тут же, в будинку, в 1919 році, завдячуючи ініціативі земського діяча І.Капустянського, було створено окремий музей. Восени того ж року Полтавський Губкомис з дозволу власника садиби К.М.Ламсдорф-

Галагана мав намір забрати все, що мало музейне значення. Із Сокиринців до Полтавської образотворчої галереї, але йому стала на заваді відсутність зв'язку Полтави з Прилуками й іншими повітами. Тому вивіз стався лише в 1927 році, і не до Полтави, а до Прилук, у краєзнавчий музей. Сюди були перевезені всі галаганівські колекції: живопис (в тому числі міні-п'єтури), графіка, скульптура, порцеляна, кришталь, срібло, нумізMATика, годинники, епохи Єлизавети II та Олександра I, старовинні меблі, зброя, вертепні ящики, архів, книги та збірка фотографій. Прилуцький краєзнавчий музей проводив збирацьку, хранительську, експозиційно-виставочну діяльність до початку війни у 1941 році. У довоєнні роки, завдяки досить активній пошуковій роботі представників музею вдалося віднайти і поповнити галаганівську збірку творами мистецтва, що були виявлені у різних приватних осіб на Прилуччині і які зберігались в них певний час за різних обставин.¹²

Під час німецько-фашистської окупації Прилук ці експонати, як і інші цінності музею, залишились в місті, але були захищені і збережені завдяки зусиллям місцевого вчителя С.В. Качуко. Та це, на жаль, не вберегло колекцію від зневаги і руйнування вже в повоєнні роки. Йшов час, змінювалось ставлення державних можновладців до музейних раритетів минулих століть. Тому, визнана як "поміщицький мотлох", колекція разом з такими ж збірками Прилуччини певний час лежала на горіщі та в коридорах Будинку культури, поки в 1952 році працівники Чернігівського історичного музею, виявивши умови зберігання колекції непридатними, не звернулись до Комітету у справах культпросвітроботи з проханням про передачу творів мистецтва до Чернігова. Треба було не допустити їх остаточної загибелі, невідкладно реставрувати. У 1953 році понад тисячу експонатів та книг, художніх рам від картин, Галаганівський архів з Прилук надійшли до Чернігова. Окремі твори цієї ж колекції знаходяться у Державному музеї Тараса Григоровича Шевченка, Державному музеї українського образотворчого мистецтва, Київському музеї російського мистецтва. Галаганівський архів тепер зберігається у Києві.

У 1983 році частину художньої галереї, насамперед живописні та графічні твори, скульптура стали основою новоствореного Чернігівського художнього музею. Зараз відомо близько 200 експонатів з колишнього Галаганівського зібрання у фондах музею. Деякі твори невідомих майстрів потребують уточнення.¹³

Необхідно зазначити, що місце мистецького зібрання Галаганів в українській художній культурі XIX ст. не було винятковим.¹⁴ Це була лише ланка в ланцюгу значної кількості різних колекцій, що виникли в зв'язку з типовими для цієї доби зацікавленням власною історією та культурою,

мистецтвом, яке стало неодмінною складовою частиною життєвого укладу садиб. Разом з багатьма іншими збірками вона обумовила розвиток такого явища культури, як приватне колекціонування. Та все ж таки є одна особливість, що вирізняє це зібрання з багатьох інших. Попри всі випробування часу воно залишилось більш-менш збереженим. Робота з наукового вивчення, атрибуції та реставрації її експонатів триває і сьогодні.

Славетними меценатами були і власники добре відомої у культурному в світі Качанівки - Тарновські. У розвиток культури Росії і України XIX ст. значний внесок зробили представники трьох поколінь цієї родини. Перший з них, Григорій Степанович Тарновський (1778-1853, у своєму маєтку в с.Качанівка (з 1824 р..) зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею, в якій були твори таких зарубіжних художників, як Д.Тенірс, Л.Ван-Дейк, Б.Деннер, з вітчизняних - І.Айвазовського, М.Воробйова, В.Штернберга та ін. Плсмінник Григорія Степановича, Василь Васильович Тарновський-старший (1810-1866), якому перейшла Качанівка у 1853 році, продовжив збирання художньої колекції. Його син, Василь Васильович Тарновський-молодший (1837-1899), цілковито присвятив своє життя культурно-просвітницькій та збирацькій діяльності. В основу своєї роботи Тарновський-молодший поклав колекціонування історичних реліквій українського народу. розпочате його батьком. Особистість В.В.Тарновського-молодшого є найбільш яскравою із представників трьох поколінь Тарновських. Це був значний громадський діяч, відомий колекціонер, досвідчений знавець мистецтва. Саме за часів Тарновського-молодшого Качанівка досягла апогею свого розквіту. В цей час значно розширюється територія садиби, зводяться нові споруди, перебудовуються служби, композиційного завершення набуває парк. Тоді ж в Качанівці формуються традиції, що дозволяють говорити про неї як про своєрідний духовно-естетичний та літературно-мистецький осередок.

За часів В.В.Тарновського-молодшого тут черпали сили для творчого натхнення такі відомі українські і російські діячі культури і мистецтва, як І.Рєпін, брати Маковські, М.Костомаров, Д.Яворницький, М.Максимович, П.Куліш, О.Лазаревський та ін. Творчість цих художників, письменників, учених, які були добрими знайомими господарів Качанівки та їх гостей, позначена благодіючим впливом культурного життя садиби. Тут зароджувались творчі задуми і створювались шедеври мистецтва, пов'язані з іменами визначних майстрів XIX ст. Качанівський період їх життя можна вважати переломним моментом історії українського мистецтва, коли воно рішуче заявило про себе видатними творами живопису, скульптури, літератури на життєдайному українському ґрунті.¹⁵

У своїх спогадах відомий історик, археолог Д.Яворницький відтворив портрет і характер господаря Качанівки. Він писав: "Тарновський норов мав упертий, гарячий, запальний... Всередині його зашились дві пристрасті. Перша - це парк. З парку він хотів зробити в Качанівці земний рай. Друга пристрасть - це зібрання різної старовини, а найбільше старовини козацьких часів"¹⁶

Колекціонерській діяльності Тарновський присвятив усе своє свідоме життя. Всі свої кошти він вклав у пошуки і придбання пам'ятників української історії та культури, предметів козацького побуту, зброї. Ця колекція, яка сильно постраждала під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., розпорошена по сховищах багатьох музеїв країни, досі привертає увагу вчених, мистецтвознавців завдяки унікальності того, що з великою любов'ю і значними матеріальними витратами протягом майже сорока років збирав по крихтам В.В.Тарновський-молодший.

Тарновський надзвичайно захоплювався збирацькою роботою, не жалів на цю справу ні коштів, ні здоров'я, ні часу. Протягом двох років за його рахунок велись розкопки на Княжій горі під Каневом; колекція поповнювалась все новими і новими знахідками. Тарновський відвідував всі аукціони, де продавались предмети, що мали історичну цінність, скуповував сімейні архіви часів Б.Хмельницького і Полтавської битви, розшукував в старовинних козацьких садибах і церквах портрети відомих історичних осіб, а якщо оригінал було неможливо придбати, замовляв копію хорошому художнику. Саме збирацька діяльність зробила Качанівку та її господаря відомими всьому освіченому товариству в Росії та Україні. Його колекція налічувала більше семи тисяч експонатів і мала серйозне наукове значення.

Особливої уваги заслуговує титанічна праця Тарновського у справі збирання всього, що стосувалося Т.Г.Шевченка, аби найповніше зберегти для нащадків пам'ять про Кобзаря. Величезними зусиллями В.В.Тарновському-молодшому вдалося зібрати унікальну колекцію, що дало підставу відомому українському історикові В.Сарбєю назвати його творцем шевченкіани.¹⁷ З гідною подиву любов'ю та ретельністю було зібрано понад тисячу одиниць предметів - все це фактично склало основу Державного музею Т.Г.Шевченка у Києві.¹⁸

Тарновський був не просто збирачем. Він усіляко турбувався про Тараса Григоровича, допомагав поширювати його твори, на прохання поета піклувався про передачу "Кобзаря" до недільних шкіл Києва та Чернігова. Т.Г.Шевченко відповідав Тарновським вдячністю і любов'ю на їхнє турботливе до нього ставлення. Ось свідчення тому, зафіксоване в одному з листів: "Любий мій Василь Васильович! Якби не трапились

Ви або я до Вас не заїхав, то довелось б мені і в Москві захряснути на безгрішні. А тепер, спасибі Вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге неначе в своїй господі... Нехай Вам Бог помага на все добре! Щирій Ваш Шевченко".¹⁹ Цей лист написано Шевченком 28 вересня 1859 року Тарновському, у якого вдома в Качанівці поет гостював у серпні того ж року. В.В.Тарновський-молодший, тоді ще студент історико-філологічного факультету Київського університету, виявив максимум гостинності. В пам'ять про своє перебування в Качанівці Шевченко посадив дубок, залишив у сімейному альбомі Тарновських автограф і подарував Василю Васильовичу кілька своїх офортів.²⁰

Але це були вже не перші мистецькі твори Шевченка, які потрапили до Тарновського. Василь Васильович ще в роки заслання поета почав колекціонувати все, пов'язане з його життям і творчістю. Цілий ряд Шевченкових листів і малюнків передала Тарновському його тітка Надія Василівна, добра знайома поета.²¹ Основу ж колекції Тарновського склала серія малюнків-акварелей пейзажів Кара-Тау і Новопетровського укріплення, які Шевченко у 1837 році надіслав із заслання своїм друзям з проханням продати їх і тим самим поправити його вкрай нужденне становище.²² Сім куплених тоді Тарновським акварелей збереглися до нашого часу і нині є власністю Державного музею Т.Г.Шевченка у Києві.

Тарновському пощастило зібрати унікальну Шевченківську колекцію. Вона нараховувала 758 експонатів, серед яких 18 оригіналів листів поета різним особам; близько трьох десятків автографів творів, в тому числі заборонених до друку ("Не спалося - а ніч, як море", "Нсофіти", "Марія" та ін.), а також знаменитий "Щоденник"; понад два десятки особистих документів поета; понад 80 листів і записів різних осіб про похорони Шевченка; особисті речі Шевченка - мольберт, муштабель, палітра, живописне та гравірувальне приладдя, табуретка, баклажка, сорочка тощо; оригінал маски, знятої з обличчя Шевченка після його смерті; перстень з його волоссям; речі, пов'язані з перевезенням тіла поета з Петербурга до Канева; понад 200 малюнків, гравюр, літографій, фотографій, бюстів, барельєфів з різних портретів Шевченка та на сюжети його творів. У М.О.Микешина Тарновський придбав модель першого проекту пам'ятника Б.Хмельницькому для Києва, виконану в бронзі. Однею з центральних постатей складної композиції монумента мав стати образ Кобзаря з портретними рисами Шевченка. Деякі оригінальні живописні та літературні твори Шевченка Тарновський придбав у родини Лазаревських (в т.ч. "Щоденник", перстень з пасмом волосся Шевченка та ін.). Кілька офортів перейшли до Тарновського від вдови П.Куліша, від письменника Д.Мордовцева. Значний внесок у

колекцію зробив художник Г.Н.Честахівський, який подарував Тарновському особисті речі і живописне приладдя Шевченка.²³

Тарновський також зібрав велику бібліотеку творів Шевченка і праць про нього, надрукованих як окремими виданнями, так і в різних журналах, газетах тощо, загальним числом 248 одиниць.²⁴

Та найбільшою і мабуть найціннішою частиною Шевченківської колекції Тарновського була образотворча спадщина Тараса Григоровича. Вона вперше яскраво розкрила ту сторону Шевченкового генія, про яку навіть шанувальники пам'яті поета, не говорячи вже про широку аудиторію, знали, як правило, лише з випадкових спостережень або просто з біографічних згадок. Один з найкращих знавців шевченкіани, зібраної Тарновським, Б.Д.Грінченко зазначав, що в цій єдиній у своєму роді колекції образотворча спадщина Шевченка являє виняткову цінність, близько 400 мистецьких творів, серед яких 285 рисунків і картин, два альбоми з півсотнею акварелей, 38 гравюр та ін. давали "матеріал обширний і дорогоцінний для висновків про Шевченка-художника".²⁵

Ще один добрий знавець колекції Тарновського, В.Горленко писав: "...по гравюрах Шевченка, які так цінуються любителями і які є такими рідкісними, пан Тарновський досягнув зібрання, що його не має жодний з найвідоміших колекціонерів гравюр у Росії... Тільки збирачі офортів, які припускають найменше число відбитків, зрозуміють цілком, що значить зібрати 38 робіт одного митця, тобто, в даному разі, майже всю працю його в цій галузі мистецтва".²⁶ Слід додати, що колекція Шевченкових офортів, яку зібрав Тарновський, дала змогу належно оцінити роль Тараса Григоровича у розвитку образотворчого мистецтва як сміливого новатора, який, власне, заклав основи вітчизняної гравюри.²⁷ До того ж Тарновський доклав зусилля до популяризації мистецтва Левченка-гравера, надрукувавши 100 примірників альбома з фотографіями Шевченкових офортів і розіславши це видання зацікавленим особам.²⁸

Тарновський взагалі прагнув до того, щоб про зібране ним культурне багатство дізналось якнайбільше людей. У 1890 році він надав у розпорядження редакції "Київської старовини" два належні йому альбоми малюнків Шевченка для зняття копій, і з того часу фотолітографії цих творів живопису стали з'являтися в журналі.²⁹ А в 1893 році Тарновський підготував і видав каталог найголовніших експонатів Шевченківської колекції, які на той час склали 758 одиниць. У рецензії, надрукованій у "Київській старовині", зазначалося: "Багато потрібно було мати любові до предмета, багато праці й енергії вжити для того, щоб скласти це описане в каталозі зібрання, яке настільки численне, що саме по собі являє деяким чином цілий шевченківський музей".³⁰

Розголос про діяльність Тарновського швидко поширився вже серед його сучасників. Вони з щирим захопленням відгукувались про зібрану Тарновським колекцію, з великою повагою ставились до “цієї дивовижної людини”, як називав Тарновського український письменник, мистецтвознавець і фольклорист В.Горленко.³¹ Саме він, розповідаючи про своє враження від колекції Тарновського, сказав, що в нього “очі розбіглися, бо раніше він ніде не бачив такого зібрання шевченківських речей в одних руках”³².

Т.Г.Шевченко для Тарновського був своєрідним культом. Він дорожив кожною дрібницею, що мала відношення до особистості поета і його біографії: “Для нього було дорогоцінним усе, де стояло ім’я Шевченка, навіть просте оголошення про панихиду в пам’ять Шевченка, все мало велику цінність... Хто хоч раз бачив Тарновського за роботою в його кабінеті, той ніколи не забуде і зворушено буде згадувати цього тяжко хворого літнього чоловіка, цілковито заглибленого в роботу, який розбирав і сортував свої “скарби” - вирізки з газет і журналів, що стосувались пам’яті Шевченка.”³³ Після смерті поета Тарновський взяв на себе ініціативу впорядкування могили Шевченка у Каневі, встановлення на ній чавунного пам’ятника-хреста замість дерев’яного, збудування огорожі і меморіальної хати.³⁴

Тарновського завжди засмучувало те, що над іменем Шевченка у Києві була заборона, він довго клопотався про її відміну, аж поки київський генерал-губернатор А.І.Ігнат’єв не дозволив публічного відзначання дня пам’яті поета. Тарновський регулярно відвідував Шевченківські вечори, що відбувалися в Київському літературно-артистичному товаристві. В останні роки свого життя Тарновський майже щорічно здійснював паломництво в Канів, на могилу поета. Тарновський був також одним з активних ініціаторів спорудження в Києві пам’ятника Шевченкові. Зрештою, гідне вшанування пам’яті великого поета стало чи не найголовнішим змістом життя Тарновського на схилі віку.³⁵

Та не тільки Шевченкіаною обмежувався Тарновський у своїх пошуках збирача-колекціонера. Паралельно він збирав історичні реліквії України (ця колекція налічувала понад дві тисячі одиниць). Саме про цей бік своєї діяльності В.В.Тарновський розповідав: “Ще в молоді роки... я поставив собі за мету зібрати по можливості повну колекцію предметів, що характеризують старовинний побут моєї батьківщини, Малоросії”.³⁶

За часом, до якого належать предмети історичної колекції Тарновського, їх можна розділити на три групи:

- 1) доісторичний період;
- 2) великокняжий;

3) козацький.³⁷

Збирання предметів доісторичних часів і княжого періоду історії України спочатку не було сплановано Тарновським і викликано майже випадково. Тарновський зацікавився стародавніми предметами, які у великій кількості знаходили селяни біля Княжої гори, що поблизу Канева, на Черкащині. Він запросив одного з спеціалістів, фахівця-археолога М. Біляшівського, щоб провести правильні, систематичні розкопки Княжої гори. Саме тут, за літописними свідченнями, колись стояло місто Родня, зруйноване кочівниками у XI ст.³⁸ Розкопки дали багатий і різноманітний історичний матеріал: було знайдено багато стародавніх предметів побуту найдавніших часів та періоду Київської Русі, землеробські знаряддя, прикраси, монети та ін. Всі ці знахідки поповнили історичну колекцію Тарновського.

Найцінніші експонати у збірці старовини Тарновського стосувались історії українського козацтва. В колекції було зібрано близько тисячі таких експонатів. У складі козацької колекції - іконостаси, аналої, різноманітний церковний посуд. Ікони, палаші, хрести, хоругви, церковне убрання, плашаниці, надгробні пам'ятники і хрести (кам'яні, які стояли на козацьких могилах, в т.ч. кам'яний хрест із запорізького кладовища Чортомлинської Січі). Вважає багатством і різноманітністю колекція зброї: старі луки, колчани, стріли, піки, шаблі, рушниця, пістолі, сідла, кінська зброя, клейноти - знаки влади гетьманів і полковників: булави, перначі, військові знамена, печатки. У відділі домашнього начиння зацікавлений спостерігач знайде срібні кубки, чарки, ложки, казанки, підноси, старовинні предмети із фаянсу, глини, скла та дерева, а також кресала, бандури, дерев'яні скрипки, цехові знаки, чоловічий та жіночий старовинний одяг, пояси, прикраси: дукачі, сережки, намисто, аграфі, старовинні вишиванки та ін.

Б. Д. Грінченко писав, що "Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його речі здебільшого вельми гарні, то ця колекція його є величезним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, схотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути цього музею і знайдуть там надзвичайно багатий матеріал задля своєї потреби".³⁹

Важливу частину колекції Тарновського становили мальовані олійними фарбами оригінали і копії портретів діячів історичного минулого (XVII-XVIII ст.) України: Костянтина Острозького, Петра Могилы, Василя Кочубея, Семена Палія, Івана Гонти, Максима Залізняка, всіх українських гетьманів та ін.⁴⁰ Портрети історичних осіб представлені тут в оригіналах і копіях. Особливий інтерес викликають оригінали:

портрети Бороховича, Дуніна-Борковського, М.Ілляшенка, Іллі та Якова Новицьких, дружини Семена Палія, Сави Туптала, Івана Черниша, Леонтія, Павла і Юхимія Полуботка. У колекції Тарновського також є копії з достовірних сімейних портретів: Галаганів, Міклашевських, Забели, Горленко, Кочубсів, Безбородько, Скоропадських та ін. В копіях з гравюр і малюнків (переважно з “Літопису Велички”) зображені гетьмани та інші історичні особи.⁴¹

Були у колекції Тарновського і автографи вищеназваних та інших історичних осіб. Історичних діячів України XVI-XIX ст., а також королівські і царські жалувані грамоти і маніфести, гетьманські накази та універсали, полковницькі декрети, різні офіційні та приватні документи. Для глибокого вивчення історії української і російської культури велике значення мають зібрані в колекції Тарновського рукописи-автографи М.В.Гоголя, М.І.Глінки, М.О.Максимовича, П.О.Куліша, М.І.Костомарова, Л.І.Глібова, А.П.Свиридницького, П.М.Чеснахівського, В.М.Білозерського та інших діячів. Загалом відділ рукописів колекції Тарновського включав понад 5 тисяч документів.⁴² Збірка рукописів не має характеру архіву, а являє собою колекцію автографів історичних осіб. До цього зібрання прилягає також бібліотека старовинних книг (Острозької, Київської, Чернігівської, Львівської, Полтавської типографій).

В своїй колекціонерській діяльності Тарновський уважно прислухався до голосу знавців історії, культурних цінностей і музейної старовини: О.М.Лазаревського, П.О.Куліша, В.П.Горленка, Д.І.Яворницького, М.Ф.Біляшівського, М.І.Костомарова, І.Ю.Рєпіна, художників-братів К. та В.Маковських.

Вирішальний вплив на колекціонерську діяльність останнього періоду життя Тарновського мав видатний історик України О.М.Лазаревський.⁴³ Він сам поповнював колекцію рідкісними рукописами, гравюрами, старовинними портретами, спонукав Тарновського до збирання рідкісних книжкових видань.

На кінець життя у Тарновського накопичилось тисячі одиниць зберігання. Частину колекції Тарновський тимчасово тримав у Києві, частину - в Качанівці. І вона завжди була відкрита для тих, хто щиро цікавився сивою давниною України. Наприклад, коли М.Старицький ставив у Києві оперу М.Лисенка “Різдвяна ніч” і йому необхідний був антураж до колоритної постаті Пацюка, він звернувся до Тарновського. Той охоче позичив запорізьке вбрання, зброю, сідло, килими, посуд і все, щоб відповідно прибрати хату Пацюка. 23 листопада 1878 року в залі Київської Думи було влаштовано виставку з колекції Тарновського

на користь рисувальної школи Мурашка. На міжнародній виставці історичних костюмів (Петербург, 1903 р.) український відділ було представлено експонатами з музею Тарновського; відділ, як відзначали газети, викликав великий інтерес публіки. Старожитності Тарновського також стали у пригоді І.Ю.Рєпіну, коли він писав твори з козацького життя ("Запорозжці", "Вечорниці", "Гетьман" та ін.).⁴⁴

Сучасники високо оцінювали значення колекції Тарновського: "Музей малоросійських історичних старожитностей Тарновського - це не пуста забава збирача рідкісних речей. Не - глибоко національна справа, виконана Тарновським перед Україною"⁴⁵

Щоб максимально поповнити свою колекцію, Тарновський не шкодував ні часу, ні коштів, хоч це й вичерпало його достатки, і під кінець життя він був змушений розлучитись з улюбленою Качанівкою, яку довлось через скруту продати (її новим власником став відомий український мільйонер П.І.Харитоненко).

Остаточно переселившись до Києва і перевізши сюди свою колекцію, Тарновський став піклуватись, щоб після його смерті вона не перейшла до приватних рук, а була б під надійною охороною, доступна для огляду найширшого кола людей. На збірку він дивився не як на родове майно, а вважав, що це загальнонаціональний набуток. За порадою Лазаревського, Тарновський заповідав свою колекцію Чернігівському губернському земству: "Колекцію мою малоросійських старожитностей, котра складається з оригінальних портретів і копій древніх картин, зброї, стародруків, архіву, бібліотеки книг, які стосуються Малоросії, й інших старовинних речей, а також зібрання речей, книг, паперів і всього, що стосується пам'яті поета Шевченка, я заповідаю у власність Чернігівському губернському земству без права відчуження і переміщення їх з міста Чернігова з тим, аби музей називався моїм ім'ям".⁴⁶

Отже, свою колекцію Тарновський заповідав Чернігівському губернському земству. Але серед земських діячів було чимало реакціонерів або просто недалекоглядних людей. Коли справа дійшла до безпосереднього виконання заповіту Тарновського, 26 земських гласних виступили проти ухвали губернських земських зборів прийняти колекцію Тарновського й утворити на її основі музей імені її власника. Свій протест вони мотивували обмеженістю коштів земства.⁴⁷

Чернігівські губернські власті також всіляко гальмували відкриття публічного музею імені Тарновського, вбачаючи в ньому "небезпечні" ідеї "малоросійського сепаратизму". З приводу цього автор статті про музей у журналі "Исторический вестник" справедливо зауважував: "Нібито любити рідний край і піклуватися про охорону місцевості

старовини України, яка відіграла в минулому незалежну історичну роль, є сепаратизм і ворожість до Росії".⁴⁸ Однак, завдяки наполегливості прогресивних кіл, у 1902 році музей було відкрито, хоча площа приміщення не давала можливості виставити для огляду колекцію повністю.⁴⁹

Такою була в Росії доля однієї з найбагатших музейних колекцій з історії та культури українського народу. Про поліпшення умов збереження і поповнення її, про популяризацію її багатства піклувалися діячі української культури: письменники Б. Д. Грінченко (упорядник колекції і автор її друкованого каталога) і М. М. Коцюбинський, історики О. М. Лазаревський і В. Л. Модзалевський, археолог М. Ф. Біляшівський, художник О. Г. Сластіон та ін. Але все ж цей єдиний на всю країну культурний заклад не був відомий широким колам громадськості. Ситуація поліпшилась після революції. Держава взяла музей під свою охорону. Незважаючи на бурхливі події початку ХХ ст., колекцію вдалося врятувати від загибелі і розкрадання. На її базі значною мірою і сьогодні існує Чернігівський історичний музей ім. В. З. Тарновського. Ці ж фонди стали основою для відкриття у 1940 році Державного музею Т. Г. Шевченка у Києві. Рукописні та інші матеріали з колекції Тарновського, зокрема пов'язані з іменем Левченка, нині зберігаються в архівосховищах Академії наук України, насамперед у відділі рукописів інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

На жаль, фонди Чернігівського історичного музею, в т. ч. і колекція Тарновського, значно постраждали у роки Великої Вітчизняної війни. Під час війни у будинок музею влучила бомба. Після пожежі багато експонатів загубились, частина знайдених експонатів і їх фрагментів була повернута музею, доля інших невідома. У 1983 році художня частина колекції Тарновського (історичні портрети, гравюри та ін.) була передана до щойно відкритого Чернігівського художнього музею. Прикро, але від великої і різноманітної колекції Тарновського у чернігівських музеях тепер залишилось небагато.⁵⁰

В наш час відродження національних цінностей і здобутків добрим словом подяки слід згадати тих самовідданих ентузіастів, зусиллями яких врятовано від забуття і загибелі багато неоціненних і неповторних пам'яток історії і культури минулого України. Серед імен таких людей ім'я Тарновського повинно стояти у першому ряді: його заслуги в українській культурі не менші, ніж заслуги в російській культурі відомого мецената, засновника славнозвісної Третьяковської картинної галереї П. М. Третьякова.

На жаль, сьогодні імена Г. П. Галагана і В. В. Тарновського, які немало зробили для збереження історичної та культурної спадщини України,

мало відомі широкому колу українців, хоча вони заслуговують на добру пам'ять і вдячність потомків. Користуючись і в наш час культурно-мистецьким набутком цих відомих меценатів Чернігівщини, ми маємо достойно їх шанувати.

Література:

1. Твори українського мистецтва, що гинуть. // Київська старовина. - Т. XXVI. - С. 26
2. Курач С. Колекція творів мистецтва Галагана. // Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С. 60
3. Галаганівський фамільний архів. // Київська старовина. - 1883. - №11. - С. 425
4. Архів Чернігівського художнього музею, №200. Н. Єрмеленко. В Сокиринцях у Галаганів. 1994, 7 с., 2. - С. 3. Далі АЧХМ.
5. Чижев Федір Васильович (1811-1877), дрібнопомісний дворянин, ад'юнкт-професор Петербурзького університету. Математик, Історик мистецтва, художній критик. Пізніше - громадський діяч, за переконанням слав'янофіл. Вихователь Г. П. Галагана під час навчання у Петербурзькому університеті. Грав помітну роль в його подальшому житті, а також у житті сина Григорія Павловича - Павла Григоровича. - Див.: Матеріали до біографії Г. П. Галагана. // Київська старовина. - 1898. - №7-9. - С. 193
6. Центральний державний архів України. Ф. 1475, оп. 1, спр. 672, арк. 71
7. Григорович Іван Васильович /1785-1865/, художній критик, видавець "Журналу красних мистецтв" (СПб., 1823-1825), конференц-секретар Петербурзької Академії мистецтв (1829-1859), де з 1830 року викладав теорію мистецтва. Секретар Товариства заохочування художників, почесний вільний товариш Академії мистецтв, почесний член Московського художнього товариства.
8. АЧХМ, №200. Н. Єрмеленко. В Сокиринцях у Галаганів. 1994, 7 с., 2. - С. 3-4.
9. Вчителем малювання Григорія Павловича був художник Аполлон Мокрицький. Павлусь також навчався малюванню і кресленню, мав змогу "доволі порядно малювати". До того ж, Григорій Павлович, подорожуючи з сім'єю за кордон, мав змогу розвивати свій і сина художній смак, відвідуючи найбільші музеї. - Див. Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С. 63.
10. Деркач Т. В. Довідка до енциклопедії "Мистецтво України". - Київ. - 1989. - С. 22-23

- 11 Курач С.М. Колекція творів мистецтва Галагана.// Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С.62
- 12 Там же.
13. ЧХМ, №200. Н.І.Єрмоленко. Наукова довідка: "Дворянські садиби Північного Лівобережжя". 1993. -58 с. - С.3
14. Курач С.М. Колекція творів мистецтва Галагана.//Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С.63.
15. Міщенко Р.В. В.В.Тарновський (молодший) - меценат, колекціонер, ліберально-громадський діяч II половини XIX ст. // Література та культура Полісся. Вип. 4. - Ніжин. - 1994. - С.151-152
16. Там же. - С.152
17. Сарбей В. Музейна і архівна шевченкіана В.В.Тарновського.// Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. -Київ. - 1969. - С.139
18. Матвеев А. Роде красний і пресвітлий. Тарновські: життя і діяльність.// Київ. - 1994. - №10. - С.162
19. Сарбей В. Музейна і архівна шевченкіана В.В.Тарновського.// Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. -Київ. - 1969. - С.134
20. Тарновський В.В. Дрібниці з життя Шевченка.//Спогади про Т.Шевченка. - Київ. - 1982. - С.114-115
21. Там же. С.112
22. Сарбей В. Музейна і архівна шевченкіана В.В.Тарновського. Вказ. джерело. - С.134
23. АЧХМ, №246. Т.Б.Деркач. Доповідь про Шевченківську колекцію В.В.Тарновського (рукопис), 1985, 14 с., 1. - С.4
24. Див.: Каталог музея украинских древностей Тарновского. -Т.П. Составил Б.Д.Гринченко. - Чернигов. - 1900. - С.153-229
25. Там же. - С.169-197
26. Горленко В. Альбом офортів Шевченка.// Київська старовина. - 1891. - №6. - С.484
27. Кирилук Е.П., Шабліовський Е.С., Шубравський В.Е. Т.Г.Шевченко. Біографія. - Київ. -1964. -С.566.
28. Горленко В. Альбом офортів Шевченка. - С.483.
29. К рисункам Шевченко.// Киевская старина. -1890. - №2. -С.356-358.
30. Н.Ш. -в (рец.). Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции Тарновского. - Вып. 1, Шевченко, 1893.// Киевская старина. - 1893. - №6. - С.533.
31. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченко в собраниях В.В.Тар-

новського.// Киевская старина. - 1886. - №2. - С.403

32. Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів. - Київ. - 1966. - С.101-102.

33. Пам'яті В.В.Тарновського, С.М.Лазаревського, М.В.Шугурова.// Київська старовина. - 1902. -№7-9. - С.289.

34. Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814-1863. - Київ. - 1963. - С.120-121.

35. Пам'яті В.В.Тарновського, О.М.Лазаревського, М.В.Шугурова.// Київська старовина. -1902. - №7-9. - С. 290.

36. Сарбей В.Г. До 130-річчя з дня народження В.В.Тарновського.// Український історичний журнал. -1967. - №4. - С. 120.

37. Горленко В. Пам'яті В.В.Тарновського.//Історичний вісник. - 1899. - №8. - С.631.

38. Там же.

39. Сарбей В.Г. До 130-річчя з дня народження В.В.Тарновського.// Український історичний журнал. - 1967. - №4. - С. 120.

40. Сарбей В.Г. Багато любові, праці, енергії... Про мистецьку спадщину В.В.Тарновського-молодшого.// Україна. - 1988. -№22.

41. Горленко В. Пам'яті В.В.Тарновського.// Історичний вісник. - 1899. - №8. - С.632.

42. Каталог музею українских древностей Тарновского, Т.ІІ, стор.ІХ-Х, - С.6-150.

43. Сарбей В. Багато любові, праці, енергії... Про мистецьку спадщину В.В.Тарновського-молодшого. // Вказ. джерело.

44. Матвеев А. Роде красний і пресвітлий. Тарновські: життя і діяльність.// Київ. - 1994. - №10. - С.164.

45. Пам'яті В.В.Тарновського, А.М.Лазаревського, Н.Б.Шугурова.// Киевская старина. - 1902. - №7-9. - С.290.

46. Уманець С. Український музей Тарновського в Чернігові.// Історичний вісник. -1900. - Т.121. - С.616.

47. Там же, - С.617.

48. Там же, - С.614.

49. Уманець С. Український музей Тарновського у Чернігові. // Історичний вісник. -1900. - т.121. - С.616 .

50. Неділя А. Скарбниця української культури (до 100-річчя Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського).//Деснянська правда. - 1996. - 22 жовтня.

КОЛЕКЦІЯ В.В. ТАРНОВСЬКОГО ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ І ХУДОЖНЕ ЗНАЧЕННЯ

У XIX столітті на Чернігівщині було досить поширене приватне колекціонування. Одне з найбагатших зібрань того часу з винятковими по цінності мистецькими творами, пов'язаними до того ж з історією України XVII-XVIII ст., знаходилось у відомого колекціонера В.В. Тарновського-молодшого.¹ На його основі згідно з заповітом власника було створено музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського у Чернігові.

На жаль, славна українська родина Тарновських сьогодні незаслужено призабута. Про її громадську і культурну діяльність досі немає більш-менш солідної історичної розвідки. Але у свій час В.В. Тарновський-молодший (1837-1899) був широко відомий як досвідчений знавець мистецтва і збирач української історичної старовини. Він вклав всі свої кошти у колекціонування пам'ятників української історії та культури. Ця колекція досі привертає увагу вчених та мистецтвознавців завдяки унікальності та винятковому історичному значенню того, що з великою любов'ю та зацікавленістю Тарновський збирав протягом сорока років свого життя.

Колекція В.В. Тарновського, яка зберігалась у Качанівці, була широко відома у колі освічених людей Росії, вона привертала увагу вчених, дослідників, художників або просто цінителів старовини. Колекція включала у себе зібрання портретів визначних історичних діячів і національних героїв України, народні картини на історичні та побутові сюжети, а також зброю та предмети побуту українських козаків, які здебільшого являли собою високохудожні твори народного декоративно-ужиткового мистецтва. Сюди також входили матеріали археологічних досліджень, які були проведені на кошти В.В. Тарновського під керівництвом відомого археолога М.Ф. Біляшівського. Особливе місце займали матеріали, пов'язані з життям і творчістю славетного поета і художника України Т.Г. Шевченка, збиранням яких Тарновський займався протягом всього свого свідомого життя.²

За матеріалами колекції Тарновського друкувались серйозні наукові праці, про нові надходження періодично повідомляли журнали, систематизація окремих зібрань, а потім і всієї колекції в цілому знайшли відображення у кількох виданих каталогах. Вивчення колекції Тарновського було важливо не тільки для сучасників Василя Васильовича, воно актуально і в наш час.

Як створювалась колекція

Всі предмети колекції Тарновського (окрім Шевченкіани) можна розділити на три періоди: доісторичний, великокняжий і козацький. В.В.Тарновський спочатку не планував збирати предмети доісторичних часів та великокняжого періоду, не відбулось майже через випадковість. Молодий учений, етнограф, дослідник історичного минулого України М.Ф.Біляшівський запропонував Тарновському взяти на себе фінансування розкопок на Княжій горі - одному з берегових пагорбів Дніпра біля Канева, де місцеві селяни довгий час знаходили стародавні предмети, в т.ч. із дорогоцінних металів. Систематичні розкопки, які почались у 1891 році, дали багатий і різноманітний матеріал. Було знайдено близько 1,5 тисячі предметів побуту, зброя, землеробське знаряддя, прикраси, монети, які свідчили про соціальний та культурний рівень людей, що колись жили тут. Були знайдені і антропологічні дані. Предмети, знайдені під час розкопок і приведені в строгий порядок М.Ф.Біляшівським, склали окрему археологічну групу колекції, яка викликала інтерес дослідників безперечною належністю до певного місця та часу.³

"Тарновський не був спеціалістом, вченим, ерудитом, -одним з тих, хто і з незначними коштами збирає чудові колекції завдяки лише глибоким знанням, художньому смаку і напелегливості у пошуках. Але він палко любив свою справу, не жалів на це коштів, мав чуття, яке дозволяло йому іноді і при недостатніх даних правильно відчувати історичне значення і цінність речі. Ця любов до справи, великодушні, широкі затрати на "ідеальний" предмет змушує забути про недоліки в колекції та недостатність систематизації. Усе ж збирач створив фонд матеріалів і документів, що мають велике значення для науки і мистецтва. Завдяки колекціонерській діяльності Тарновського багато речей, приречених на загибель і забуття, було врятовано."⁴

Якщо говорити про вартість зібрання В.В.Тарновського, наскільки вартість може бути визначена для речей унікальних, то "сучасники вважали, що колекція Тарновського коштує не менше 300 тисяч карбованців, і з часом її вартість зростає."⁵ Але духовна вартість колекції безцінна. Всі речі, зібрані Тарновським, були унікальні. Упоратись з таким багатством було непросто, навіть такій високоосвіченій людині", як В.В.Тарновський. Описували і доглядали ці збірки М.Максимович, П.Куліш, М.Костомаров, О.Лазаревський, Г.Барвінок, Г.Честахівський, В.Грінченко, М.Біляшівський, Д.Яворницький. Ці видатні діячі культури добре знали справжню ціну колекції Тарновського. В.Грінченко, упорядник каталогу качанівських збірок, писав: "...колекція його є величезним національним скарбом"⁶

Шевченківська колекція

Т.Г.Шевченко був добрим знайомим родини Тарновських, і Василь Васильович познайомився з ним ще в ранньому дитинстві. Одне із найбільш відомих живописних полотен Шевченка, "Катерина", було подароване автором Г.С.Тарновському у 1843 році, і з того часу картина займала почесне місце у кабінеті господаря Качанівки. Але одними із перших значних придбань Тарновського-молодшого були сім акварелей Шевченка, виконані художником у Кара-Тауській експедиції і надіслані із Н.Новгорода в Петербург на продаж. З приводу їх придбання Тарновський-молодший, тоді ще студент Київського університету, звернувся до батька з листом від 15 листопада 1857 року: "Днями отримав листа від П.Куліша, в якому він писав, що Шевченко прислав свої малюнки, щоб розіграти в лотерею або продати. Вони коштують 250 карбованців сріблом, так що дорого купити все, але Г.П.Галаган і С.О.Галаганова беруть частину їх і дають по 80 карбованців. Якщо Ви можете, то купіть для мене частину. Це буде разом з дорогоцінним придбанням і допомога Тарасові?"

Цілий ряд Шевченкових рукописів і малюнків передала Василю Васильовичу його тітка Надія Василівна Тарновська, яку з Шевченком пов'язувала давня дружба. Гостюючи у В.В.Тарновського-старшого у 1845 році, Тарас Григорович багато писав, малював і дарував своїй "кумасі", Надії Василівні. Після арешту Шевченка, прагнучи зберегти дорогі подарунки поета, Надія Василівна склала папери у скриню і закопала в саду. Пізніше скриню відкопали, і Надія Василівна передала її на зберігання родичці, яка після смерті М.В.Тарновської у 1891 році, на жаль, не змогла знайти у себе ні малюнків, ні рукописів Шевченка, тому ці речі в колекцію не потрапили.⁸

21 серпня 1859 року Т.Г.Шевченко особисто подарував Тарновському-молодшому кілька листів офортів. Того ж дня Шевченко зробив запис у Качанівському альбомі:

*І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.*

1859 року, 21 серпня, Качанівка Т.Г.Шевченко.⁹

Все це лягло в основу Шевченківської колекції Тарновського, яка за каталогом 1893 року складала 758 експонатів. Серед них - 18 оригіналів листів поета різним особам (в т.ч. 8 листів Тарновським), близько 30 автографів творів, в тому числі заборонених у той час до друку: "Не спалося - а ніч, як море", "Неофіти", "Марія" та ін., а також знаменитий "Щоденник", більше двадцяти особистих документів Шевченка, близько

80 листів та записок різних осіб про похорон поета, особисті речі Шевченка - мольберт, муштабель, палітра, живописне та гравірувальне приладдя, габурет, баклажка, сорочка та ін. Була також тут і маска, знята з обличчя Шевченка після його смерті, і перстень з його волоссям, який раніше належав М.М.Лазарєвському, і речі, пов'язані з перевезенням тіла поета з Петербурга до Канева. Крім того, Тарновський придбав близько 200 малюнків, гравюр, літографій, фотографій, бюстів, барельєфів і різних портретів Шевченка і на сюжети його творів. Тарновський зібрав також велику бібліотечку виданих творів Шевченка та про Шевченка, загальна кількість яких складала 248 одиниць.¹⁰

Найбільшою і найціннішою частиною колекції Тарновського слід визнати образотворчу спадщину Т.Г.Шевченка. Завдяки цьому зібранню стало можливим більш повне дослідження творчого генію Шевченка як художника, про якого навіть шанувальники пам'яті поета, не говорячи вже про широку публіку, знали лише з випадкових знахідок чи згадок біографів. Один з найбільш серйозних дослідників-шевченкознавців, який займався вивченням колекції Тарновського, Б.Д.Грінченко, відзначав, що в цій єдиній у своєму роді колекції образотворча спадщина Шевченка являє собою виняткову цінність: близько 400 художніх творів, серед них -285 малюнків і картин, два альбоми з півсотнею акварелей, 38 гравюр та ін. давали численний та різноманітний матеріал для затвердження Т.Г.Шевченка як видатного художника.¹¹

Відомий в кінці минулого століття мистецтвознавець В.Ш.Горленко, чудово знаючи колекцію Тарновського, писав: "Одне із найбільш цінного та цікавого у всій колекції - це альбоми малюнків, а серед них справжній скарб - два альбоми і окрема збірка малюнків Шевченка. Альбом 1843 року - академічний, із класу Брюллова, другий 1844 - альбом поїздки Шевченка як художника при Археографічній комісії. Тут види Суботова, церкви Богдана Хмельницького (тоді ще існуючої), Чигирин, монастирів - Мотронинського, Густинського; Переяслав та інші нариси; ескіз до "Катерини" і портрет батька Шевченка. Окремі малюнки виконані сепією - із експедиції до Ново-Петрівського укріплення. Тут види самого укріплення, види в степу, берега моря і т.д. Тут також є портрет самого Шевченка, виконаний олівцем, - його зроблено під час перебування Шевченка в Качанівці. Він зображений молодим, яким і був тоді, очі сповнені мрій. Кращого портрета його я не бачив..." (з листа В.Горленка Ф.Г.Лебединцеву від 4 вересня 1885 року, Ш, 3814).¹²

Відвідавши Тарновського навесні 1888 року, В.П.Горленко писав О.М.Лазарєвському у листі від 5 квітня 1888 року: "В одних руках я ніде не бачив такого зібрання Шевченківських речей"¹³

В.П.Горленко неодноразово виступав у пресі зі статтями, в яких давав високу оцінку художній творчості Т.Г.Шевченка, а також висловлював вдячність надзвичайним зусиллям людини, завдяки якій стало можливо серйозно говорити про геній Шевченка-художника: "По гравюрах Шевченка, які так цінуються любителями і які є такими рідкісними, п.Тарновський досягнув зібрання, що його не має жодний з найвідоміших колекціонерів гравюр у Росії. Тільки збирачі офортів, які припускають найменше число відбитків, зрозуміють цілком, що значить зібрати 38 робіт одного митця, тобто, в даному разі, майже всю його працю в цій галузі мистецтва"¹⁴.

Колекція Шевченкових офортів, яку зібрав Тарновський, дала змогу належно оцінити роль Тараса Григоровича у розвитку українського образотворчого мистецтва як сміливого новатора, який, власне, заклав основи вітчизняної гравюри.¹⁵ До того ж Тарновський доклав зусилля до популяризації мистецтва Шевченка-гравєра, надрукувавши 100 примірників альбома з фотографіями Шевченкових офортів і розіславши це видання зацікавленим особам.¹⁶

Тарновський завжди прагнув до того, щоб про зібране ним культурне багатство знало якнайбільше людей. У 1890 році він надав у розпорядження редакції "Київської старовини" два належні йому альбоми малюнків Шевченка для зняття копій, і з того часу фотографії цих творів живопису стали час від часу з'являться у журналі, доповнені відповідними статтями.¹⁷ Фактичний редактор "Київської старовини" О.М.Лазаревський друкував й інші матеріали з колекції Тарновського. А в 1893 році Тарновський підготував і видав каталог найголовніших експонатів Шевченківської колекції, які на той час склали 758 одиниць. У рецензії на каталог, надрукованій у "Київській старовині", зазначалося:

"Багато потрібно було мати любові до предмета, багато праці й енергії вжити для того, щоб скласти це описане в каталозі зібрання, яке настільки численне, що саме по собі являє деяким чином цілий шевченківський музей".¹⁸

За час останнього перебування Т.Г.Шевченка у Києві його кілька разів фотографував художник І.В.Гудовський, який мав власну фотографію на Хрещатику. Про те, як фотографії Шевченка потрапили до колекції Тарновського, невідомо. Але є цікавий лист матері Тарновського Л.В.Тарновської, який датований приблизно травнем 1860 року: "Посилаю тобі, друг мій Вася, портрет і біографію Шевченка, замість красного яєчка (на Пасху). Цей портрет не рівня твоєму, ми самі його водили і усадили, тому він і вийшов так добре..." (ЧІМ - Ам -17-23/86).¹⁹

Отже, з цього уривка можна зробити висновок, що Тарновські були

діяльними ініціаторами увічнення образу Кобзаря в фотопортретах, вони звертались з цією метою до художників-фотографів, які близько знали поета. І дійсно, фотографії, виконані Гудовським у Києві і Левицьким в Петербурзі, глибоко і багатогранно характеризують зовнішність Кобзаря.²⁰

Якщо додати до цього, що Тарновський у себе в Качанівці культивував будь-яку згадку про Т.Г.Шевченка і намагався його матеріалізувати, то перед нами розкриється діяльність не просто колекціонера, а талановитого, цілеспрямованого і оригінального музеєзнавця, який створив цілий комплекс різнопланових матеріалів про одну видатну людину, - матеріалів, які мали не тільки наукове, а і емоційне значення.²¹ За спогадами самого Тарновського, які були опубліковані у "Київській старовині", Шевченко²², гостюючи у Качанівці, посадив на прохання господаря молодий дубок. Це відбулось 20 серпня 1959 року. Шевченко, посадивши дубок, побажав: "Дай Боже, щоб нам довелось коли-небудь посидіть в тіні його гілля".²³ Тарновський особисто доглядав деревце, поливав у засушливі часи, обрізав сухе гілля. Це дерево збереглося у глибині парку, недалеко від того місця, де стояв могутній, багатовіковий дуб - улюблениць Т.Г.Шевченка, який часто відвідував Качанівку в 1840х. І цей дуб також був оточений дбайливою увагою Тарновського. Ці дерева були не просто живими експонатами колекції Тарновського. Старий дуб збирав під тінню своєї могутньої крони веселе товариство, і не один раз, мабуть, звучало під ним тепле слово про Кобзаря. Тарновський вважав, що молодий дубок має з часом замінити свого старого товариша.²⁴ Недалеко від дубів був похований добрий друг Шевченка - Г.Н.Честахівський (1893), а над ним насипана висока козацька могила. Неповдалі від цих місць були посаджені хороводи хвойних дерев, що виділялись на фоні білих берез густими темними вінками. Таким чином, Тарновський створив цілий меморіальний комплекс, присвячений Шевченку. Сучасники стверджували, що Тарновський мріяв і Шевченка перезахоронити в своєму парку.²⁵

Важко уявити, з яким болем у серці Тарновський розлучався з цими місцями, коли він змушений був продати улюблену Качанівку і скромно оселитись у Києві.

Зібрання української старовини

Шевченківська колекція була не єдиною пристрастю Тарновського. Паралельно він збирав історичні реліквії України. Його діяльність була широко відома серед сучасників, які з захопленням відгукувались про це, за словами В.П.Горленка, "дивовижну людину"²⁶, про його колекцію

рідкісних старовинних речей.

Про стан колекції достатньо говорять два тома "Каталога":

1. Каталог українських древностей коллекции В.В.Тарновского с приложением 16 таблиц фототипических снимков. - Киев, 1698

2. Д.Гринченко. Каталог музея українських древностей В.В.Тарновского, т.ІІ, издание Черниговского губернского земства. - Чернигов, 1903.

Перший том вийшов ще за життя В.В.Тарновського, в його упорядкуванні брали участь М.Ф.Біляшівський (опис предметів доісторичного та великокняжого періодів) і О.М.Лазаревський (сприяв упорядкуванню та друкуванню каталога). Перший каталог включає 2991 предмет. Другий том каталога вийшов через п'ять років, уже після смерті В.В.Тарновського. Особливою заслугою упорядника ІІ тома каталога Б. Д.Грінченка є велика праця у класифікації рукописів колекції, які представлені у кількості більше 1000 одиниць, не беручи до уваги різних паперів, автографів, вчених, художників, композиторів та ін. Всього в ІІ томі каталога зареєстровано 3343 предмета (тобто, разом з І томом -6334 предмета). Разом з колекцією Тарновський передав музею і свою шафу з книгами, що стосувались історії України, стародруки.

Особливий інтерес представляють предмети загального значення, описані в каталозі під рубрикою "Козацький період". Це одне із найбільш повних, якщо не найбільш повне з усіх зібрань історичних предметів, які існували у Росії на той час. Один тільки перелік груп зберігання примусить битися серце будь-якого дослідника чи музеєзнавця:²⁷

залишки старовинного зодчества: церковний посуд; іконостаси, аналої та ін.; церковні меблі; ікони малоросійського письма; панагії; хоругви; плащаниці, церковне убрання, церковне шиття; надгробні пам'ятники і хрести;

зброя: луки, колчани, стріли, піки, шаблі, пушки, рушниці, пістолети, снаряди для стрільби;

сідла, кінська зброя, воєнне приладдя, клейноди;

посуд: металічний, фаянсовий, глиняний, скляний;

предмети домашнього вжитку;

чоловічий та жіночий одяг;

чоловічі та жіночі прикраси;

шиття на полотні: окрайки від простирادل, наволоки, підризників та

ін.²⁸

Якщо названі предмети укомплектувати за сучасними правилами музейного зберігання, вони будуть становити унікальний за різноманітністю і багатством матеріал для вивчення, наприклад, золотого шиття і

ткацтва, шовкоткацтва і ручного шиття шовком на Україні XVII-XVIII ст. Ювелірне мистецтво подане гравірованими і різними по рогу та металу порохівницями, рушницями, оздобленими чеканкою та інкрустацією, предметами побуту козацького вжитку - кубками, стопами, чарками із срібла та золота, церковним посудом та великою кількістю інших предметів, поширених на Україні у XVI-XVIII ст. Чавунне та бронзове лиття показане художньо відлитими пушками, деякі - із зазначенням року, місця виготовлення та імені автора, майстра. Багато експонатів, особливо клейноди, предмети одягу, зброя, кубки мають відношення до певних історичних осіб та подій.²⁹

Український старовинний портрет

Живопис колекції Тарновського віднесений до козацького відділу каталога, але про нього слід говорити окремо, тому що ця група, без сумніву, є однією з найбільш цінних з наукової та художньої точки зору. Портрети історичних осіб в оригіналах та копіях, картини, гравюри, малюнки, а також плани, карти і фотографії увійшли в II том каталога (загальна кількість 1539):

акварелі і малюнки	1-28
друковані репродукції і фотографічні знімки	20-39
малюнків, картин, карти, плани будинків, поселень і територій	
види місцевостей і населених пунктів та ін.	40-334
пейзажі	335-361
портрети малоросійські	362-707
картини історичні	708-847
картини побутові	848-1226
зображення церковних предметів	1227-1379
ілюстрації	1380-1504
альбоми з різними малюнками	1505-1530
(за винятком 20 груп. Шевченківського відділу). ³⁰	

Особливою цілеспрямованістю колекції зумовлена відсутність в каталогах картин, видатних за своїм значенням, але таких, які, на думку збирача, не мають відношення до його теми. Це насамперед твори західноєвропейських майстрів, а також картини Брюллова, Іванова, Айвазовського, Лагоріо, Штернберга, Маковських, Рєпіна та інших знаменитих і менш відомих художників, що відвідували Качанівку і залишили там свої твори, про яких немає згадки ні в одному виданому каталозі.³¹

Відомо, наприклад, що в ітер'єрах Качанівського палацу було "багато

чудової бронзи і прекрасних картин, що свідчили про того ж Григорія Степановича, - від якого вони перейшли до спадкоємців і яких лише частина залишилась у Качанівці, - як про великого знавця і любителя мистецтва. Під час своїх подорожей до Європи і Петербурга він збирав картини таких художників, як Д.Тенірс, Л.Ван-Дейк, Б.Деннер, а з вітчизняних - Воробйова, Штернберга, Брюллова, Іванова, Михайлова, Кипренського, Айвазовського та ін. Було також багато визначних копій, написаних дуже хорошими художниками; ці копії являли собою великий художній інтерес".³²

В описі картин кабінета господаря Качанівки, який зберігається в архіві В.В.Тарновського у Чернігівському історичному музеї (ЧІМ - Ал - 504), французською мовою, згадуються оригінальні твори Мікеланджело, Веронезе, Аннібале, Каррачі, Лебрен та ін.³³

На жаль, всі ці твори видатних художників не входили до спеціальної колекції і не зафіксовані як цілісне зібрання, а тому в пізніші часи були розпорошені по різних музеях, а деякі втрачені. І завдання дослідників полягає в тому, щоб і цю колекцію зібрати воедино, хоч не фізично, то в описовому вигляді, а також, проаналізувати її, розкрити характер її комплектації, художні та естетичні інтереси Тарновських.

Сучасники В.В.Тарновського вважали, що його колекція сприяла кращому розумінню творчого духу українського народу, і тим самим Тарновський має право на визнання земляків і суспільства.³⁴ З цим повинні погодитись і ми, його нащадки.

Література:

1 Деркач Т.В., Курач С.М. З історії формування мистецької збірки Чернігівського історичного музею. // Скарбниця української культури. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. - Чернігів. - 1996. - С.21

2 Сарбей В. Музейна та архівна шевченкіана Тарновського. // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. -К. 1969. - С.135

3 Київська старовина. - 1882. - Т.XXXVI. - С.61

4. Пам'яті В.В.Тарновського. // Історичний вісник. -1899. - №8. - С.633-634

5. Пам'яті В.В.Тарновського. // Київська старовина. - 1099. - №7, - С.131-132

6. Демченко Т.П.. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших. Вип.2. - Чернігів. - 1997. - С.16.

7. Архів Чернігівського художнього музею, №245. Т.В.Деркач. Тези доповіді: "Т.Г.Шевченко і родина Тарновських", 1965, 83 с., 11. - С.8
8. АЧХМ, №251. Т.В.Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого /рукопис/, 1983, 19 с., 2. - С.6
9. Тарновський В.В. Дрібниці з життя Шевченка.// Спогади про Т.Шевченка. - Київ. - 1969. - С.114.
10. Н.Ш-в (рец.). Каталог предметов малорусской старины и редкой коллекции Тарновского. - Вып. I, Шевченко, 1893. - // Киевская старина. - 1893. - №. - С.535
11. Каталог музея украинских древностей Тарновского, Т. II, Составил Б.Д.Гринченко. - Чернигов. - 1900. - С.169-197.
12. Деркач Т.В.. Доповідь про Шевченківську колекцію Тарновського. - Чернігів. - 1989. - С.10
13. Там же, С.12
14. Горленко В. Альбом офортів Шевченка.// Київська старовина. 1891. - №6. - С.484.
15. Кирилук Е.П., Шаблювський Е.С., Шубравський В.Е. Т.Г.Шевченко. Біографія. - Київ. - 1964. - С.566.
16. Горленко В. Альбом офортів Шевченка.// Київська старовина. - 1891. - С.483.
17. К рисункам Шевченко. // Киевская старина. - 1890. - №2. - С.356-358.
18. Н.Ш-в (рец.). Каталог предметов малорусской старины и редкой коллекции Тарновского. - Вып. I, Шевченко, 1893.// Киевская старина. - 1893. - №6. - С.533.
19. АЧХМ, №251. Т.В.Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.12.
20. Там же, С.12.
21. Там же, С.13
22. Київська старовина. -1897. - Кн.2. - С.31-35.
23. В.В.Тарновський. Дрібниці з життя Шевченка. //Спогади про Шевченка. - Київ. -1982. - С.114.
24. АЧХМ, №251. Т.В.Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.14
25. Тарновський В.В. Дрібниці з життя Шевченка.// Спогади про Т.Шевченка. - Київ. - 1982. - С.113-115
26. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченко в собрании В.В.Тарновского.// Киевская старина. - 1886. - №2. - С.403.
27. АЧХМ, №251. Т.В.Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого. (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.16.
28. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. -

Київ. - 1898. - С.10-69.

29. АЧХМ, №251. Т.В. Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.17.

30. Гринченко Б.Д. Каталог музею українських древностей В.В.Тарновського. - Т.П. - Чернігов. - 1903.

31. АЧХМ, №251. Т.В. Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.19.

32. Тарновский М.Б. Качановка. Бывшее имение Тарновских, ныне Олив.// Столица и усадьба. - 1915. -№40-41. - С.8.

33. АЧХМ, №251. Т.В. Деркач. Колекція В.В.Тарновського-молодшого (рукопис), 1983, 19 с., 2. - С.19.

34. Студьонова Л.В. Літературні джерела про колекцію Тарновського до 1917 року.// Скарбниця української культури. - Чернігів. - 1996. - С.17.

Т.П. Демченко, В.І.Онищенко

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ І.ШРАГА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

У серпні цього року виповниться 150 років від дня народження нашого земляка - юриста та громадського діяча Іллі Людвиговича Шрага. Поважна дата змушує задуматися над тим, яку роль відіграла ця людина в українському національно-визвольному русі, узагальнити зміст чималої кількості споминів, автори яких теж розмірковували над цим, зрештою, приступити до вироблення усталеного погляду на місце Шрага в пантеоні борців за українську державність. Відтак необхідно визначити час, коли він вступив на цей шлях, намітити головні віхи його громадської діяльності, принаймні в дореволюційний період. Сам Шраг стверджував: "Тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене"¹. Автори даної розвідки припускають, що це "наближення", хай і в не зовсім чітко окреслених формах, відбулося набагато раніше. Важливою віхою став 1875 р., коли Шрагу дозволили "перебути в Києві" протягом трьох місяців для захисту дисертації. В цей час відбулося його зближення з членом Київської Громади, відомим вченим О.Кістяківським. Останній, зафіксувавши цей факт у щоденнику, так оцінював Шрага: "Це ділова людина. Дай Бог, щоби він став чесним діячем"². Отже, вже в середині 70-х років Шраг потрапив у поле зору київських громадівців.

Чернігівська Громада, як відомо, утворилася в 1893 р. Досить швидко Шраг посів у ній чільне місце. О.Лотоцький, який відвідав Чернігів

1894 р., свідчить: “Осередковою постаттю місцевого українства був Шраг. Це була взагалі найбільш популярна особа в Чернігові та далеко за його околицями в губернії ...”³

Коли у 1897 р. в Києві заснувалася Всеукраїнська безпартійна загальна демократична організація, чернігівські громадівці пристали до неї. Шраг поступово здобуває собі авторитет одного з “найактивніших партійних робітників” загальноукраїнського масштабу. Провідні діячі Київської Громади у вітальній адресі, надісланій з нагоди 25-річчя громадської діяльності Шрага, особливо наголосили, що вона “перейшла місцеві межі Чернігівщини, обіймає собою інтереси усієї України-Руси.”⁴ Це не просто ювілейні слова. Значна кількість вітальних телеграм та листів, котрі надійшли до Шрага після обрання його депутатом Першої Державної Думи та створення в ній Українського клубу (парламентської фракції), наочно демонструють ступінь його популярності не лише в Наддніпрянщині, але й в Австрійській Україні.

Ідейна та особиста близькість до лідерів громадівського руху цілком закономірно привела Шрага до членства в Українській демократичній партії, яка остаточно оформилась у 1904 р. На основі аналізу його особистих документів можна твердити, що він цілком поділяв її платформу. Ймовірно, що найбільше імпонувала Шрагові ідея федеративного устрою Росії з “повним проведенням в усіх галузях управління децентралізації” та автономії України. Розкол в партії - від неї відійшла група радикалів - майже не позначився на чернігівському осередку УДР, він залишався цілсімним. В 1905 р. конфлікт було подолано, обидві гілки знову об’єдналися в Українську демократично-радикальну партію, виробивши програму, сутність якої М.Шаповал визначив так: “Наші радикальні демократи - це щось подібне до російських лівих кадетів”⁵. Помірковані та виважені погляди Шрага дозволили йому стати членом і російської кадетської партії, за її списками балотуватися до Думи. З цього приводу В.Дорошенко писав: “Як офіційальні українські кандидати пройшли в Думу такі визначні українські діячі як І.Шраг, В.Шемет, П.Чижевський, М.Біляшівський, здебільшого як спільні кандидати УДРП і кадетів”⁶. Добре відома, але мало досліджена співпраця Шрага з Союзом автономістів.

Після розпуску I та II Дум, занепаду партійного життя, зокрема, це стосувалося й УДРП, Шраг не склав руки. Є.Чикаленко занотував у щоденнику: “Найвпливовіший член нашої партії І.Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернігова, то завжди напосідався на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтелігенція майже вся організована в партії, тільки ми, старші українці, живемо без всякої організації”⁷. З цих розмов і постало Товариство українських поступовців,

а відтак громадська та партійна діяльність І.Шрага продовжувалася в його рамках.

Досить переконливим аргументом на користь твердження, що Ілля Людвигович був одним з провідних діячів українського руху, є численні листи, які зберігаються в його особистих фондах у Чернігівському обласному архіві та Чернігівському історичному музеї. Серед багатьох інших знаходимо листи від М.Грушевського, О.Кониського, Є.Чикаленка, О.Лотоцького, Д.Дорошенка, С.Єфремова, О.Шульгина, Ф.Магушевського, В.Науменка, А.Вязлова, В.Шемета - активних учасників та керівників громадського руху, потім лідерів демократичної та радикальної партій, ТУП'у, зрештою, партії соціалістів-федералістів та керівників Центральної Ради. Аналіз змісту листів показує, що цих людей із Шрагом пов'язували не лише спільні справи, але й дружні стосунки.

Таким чином, є всі підстави твердити, що за своїми політичними переконаннями Шраг був лібералом, демократом та автономістом. Його партійні симпатії були віддані організації старих громадівців та партіям, що утворилися на її основі, а над усім цим неподільно панувала його безмежна любов до України та прагнення служити заради її добра.

Література:

1. Шраг І.Л. Автобіографія //Наше минуле.-1919.-№1-2.-С.138.
2. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885).-К.,1994.-Т.І.-С.44.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого //Праці Українського наукового інституту.-Варшава, 1932.-Т. VI.-Ч.І.-С.140.
4. Чернігівський історичний музей.-Архів Шрага. Ал 59-247 і 250/603. - Арк.58.
5. Шаповал С. Соціологія українського відродження.-К.,1994.-С.37.
6. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи.-Відень,1917.-С.61.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1907- 1917).-Львів,1931.-С.36.

І.М.Акименко

ГРОМАДСЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.І.ПЕТРУНКЕВИЧА (КІН. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.)

Ім'я громадського і політичного діяча Івана Ілліча Петрункевича сьогодні ще маловідоме для широкого загалу громадськості. Постать цієї людини цікава, неординарна, але по-справжньому не вивчена. Належно не оцінена і його роль у ліберально-демократичному русі України та Росії II половини ХІХ століття - початку ХХ століття. Не претендуючи на повне

висвітлення проблеми, в даному повідомленні зроблено спробу дати короткий огляд життя та діяльності цієї неординарної людини.

Народився І.І.Петрункевич у 1843 р. у с.Пліски Борзнянського повіту Чернігівської губернії в родині великого землевласника Іллі Петрункевича. Батько його був людиною освіченою, з прогресивними поглядами. Особливо багато уваги Ілля Петрункевич приділяв покращенню становища селян, що мало певний вплив на формування суспільно-політичних поглядів сина.

Здобувши юридичну освіту у Петербурзькому університеті, І.Петрункевич повертається у 1866 р. на Чернігівщину. Тут він активно включається у громадське і політичне життя. В 70-х роках XIX ст. Іван Ілліч бере активну участь у земському русі на Чернігівщині. Почавши кар'єру земським службовцем в Борзнянському повіті, він у 1878 р. разом із своїм однодумцем О.Ліндфорсом робить першу спробу зближення представників ліберального земства з революційно-народницькою інтелігенцією. Згодом І.Петрункевич переїжджає до Чернігова, де очолює групу лівих земців. Саме тоді до них належали багато відомих на той час громадських діячів: О.Русов, І.Шраг, О.Савич, О.Ліндфорс та інші.

Коло питань, якими займалися опозиціонери Чернігівського земства, було досить широким. Сам І.Петрункевич більше цікавився станом народних шкіл у повітах губернії та медичним обслуговуванням населення. Перебуваючи на посаді губернського гласного, він у 1879 р. разом з О.Ліндфорсом розробив проект перетворення Чернігівського ремісничого класу на чотирьохкласне ремісниче училище. Проект, обнародований на одному з земських зібрань, дістав одноголосну підтримку. Особисто Іван Ілліч відвідував сільські школи, багато допомагав їм, фактично утримуючи за власний рахунок. На кошти земців було також влаштовано вчительські курси, розроблена, а згодом схвалена земцями програма для народних шкіл, запроваджена у Ніжинському, Сосницькому повітах Чернігівської губернії.

Займався І.Петрункевич і аграрними питаннями. У 1878-1879 рр. за його участю було розроблено ряд проектів щодо поліпшення становища селянства. Ним було внесено також декілька пропозицій про обмеження викупних операцій.

Проте, головним питанням, яке найбільше хвилювало Т.Петрункевича, була проблема демократизації суспільного життя. Зрештою це стало головною метою діяльності очоленого ним земського опозиційного руху.

У березні 1879 р. він пише статтю "Насущные задачи земства", де викладає програму опозиційних земців. У квітні 1879 р. І.Петрункевич

його політичну діяльність був висланий адміністративним порядком у Костромську губернію. Через два роки переведений до Смоленська, а у 1883 р. перебував під наглядом поліції у Тверській губернії, де продовжує займатися громадськими справами.

У 1883-1890-х рр. бере участь у земських "бесідах", активно працює над розробкою стратегії і тактики земського ліберального руху.

Наприкінці 1890-го р. він разом з родиною переїжджає до Москви, де і розгортає свою політичну діяльність. За його ініціативою було організовано ліберальний гурток, який у 1895-1896 рр. робить спроби налагодити за кордоном видання опозиційної літератури. З цією метою були встановлені тісні контакти з "Фондом Вольностей русской прессы". З 1898 р. І.Петрункевич стає членом редколегії журналу "Право", навколо якого об'єдналися ліберальні адвокати та інтелігенція багатьох губерній Російської імперії. Головною вимогою лібералів було надання буржуазних свобод.

У 1902 р. Іван Ілліч разом з діячами земської опозиції розробляє програму "Партии либеральных помещиков", водночас із П.Струве редагує журнал "Союз освобождения", перший номер якого вийшов 18 червня 1902 р. в Штутгарті. У 1903 р. бере участь у нараді земців-лібералів (Шафгаузен, Швейцарія), де було вирішено створити союз різних організацій, поєднаних боротьбою за обмеження влади самодержавства. Ним став "Союз освобождения", де головою було обрано І.Петрункевича. У 1904-1905 рр. він бере участь також у міських та земських з'їздах "бесідах", на яких примикає до лівого крила.

У жовтні 1905 р. створюється партія конституційних демократів (з 1906 р. - партія народної свободи). Головним провідником її ідей став І.Петрункевич. Разом з П.Мілюковим він розробляє тактику боротьби буржуазних лібералів з існуючими самодержавними порядками. Протягом 1909-1915 рр. І.Петрункевич - голова ЦК кадетської партії. За підписання Виборзької відозви, де лунав заклик до громадської непокори, Іван Ілліч був покараний ув'язненням. Після жовтневих подій 1917 р. переїздить до Криму (м.Гаспра). Проживає там до 1919 р., де разом з П.Богдановим створює серед кримської буржуазії впливову групу. У жовтні 1919 р. разом з родиною емігрує до Франції.

В еміграції І.Петрункевич займається тільки літературною діяльністю, листується з колишніми партійними та громадськими діячами (П.Мілюковим, В.Вернадським, Д.Шаховським). Помер Іван Ілліч у 1928 році.

Після його смерті у Парижі та Празі була видана книга його життя "Из записок общественного деятеля", згодом перевидана у Росії.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У 1916-1919 РР.

Діяльність Чернігівського учительського інституту в зазначений період на сьогодні практично не вивчена. Певним виключенням із цього є ряд невеликих статей ректора ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка проф. Явонська, присвячених 80-річчю чернігівського педінституту, а також викладача історичного факультету цього ж вузу Л.А.Сердюк про першого директора учительського інституту О.П.Фльорова. Тим не менше, у сховищах чернігівського облдержархіву зберігається фонд Чернігівського учительського інституту, практично досі ще не опрацьований. Попереднє знайомство з його матеріалами дає можливість дати коротку історію цього навчального закладу.

Заснований він був на основі розпорядження міністра народної освіти від 16 травня 1916 року і почав свою діяльність з 1 липня того ж року. Власного приміщення у інституту не було, тому довелося наймати його у місцевої торгової школи. Викладацький персонал складався із 8 чоловік, з яких лише троє були штатними викладачами: директор О.П.Фльоров, С.І.Воробйов (викладач російської мови і одночасно виконуючий обов'язки секретаря педради) і П.К.Федоренко (викладач історії та географії, за сумісництвом - бібліотekar). Решта п'ять викладачів працювали по найму. Пояснювалася така ситуація банально - утримання найманого викладача коштувало дешевше, ніж штатного, що в умовах тогочасних фінансових труднощів було немало важливим. Про це відверто доповідав О.П.Фльоров попечителю київського навчального округу.

Вступні іспити планувалося почати 1 вересня 1916 року, але через мізерну кількість заяв до вступу, початок іспитів довелося відкласти до 10 вересня. Цікавими видаються статистичні обрахунки іспитів. Усього поданих заяв було 65, складала іспити - 45 чоловік, склали 29, зарахованими виявилися 22 чоловіки. Незначну кількість вступників певно можна пояснити відсутністю серед них осіб жіночої статі, для котрих вступу взагалі не передбачалось. Але й за такої кількості вступників боротьба за "місце під сонцем" була неабиякою гострою. Своєрідним був і вік абітурієнтів - від 16-ти до 39-ти років. Багато з них вперше познайомились з професією вчителя вже у процесі навчання в інституті.

22 вересня 1916 року відбулось офіційне відкриття першого навчального року. О 10-й годині ранку в церкві Святого Миколая відслужили молебні з цього приводу. На ньому були присутні: директор інституту О.П.Фльоров, викладачі, а також студенти першого курсу -

вчорашні абітурієнти. Перед молебнем з напутнім словом до викладачів і студентів звернувся священник цієї церкви Г.І. Дієсперов. А по його закінченню всі присутні зібрались у приміщенні торгової школи, де перед ними виступив директор інституту. Звертаючись до студентів, О.П. Фльоров зазначив: "Знаходячись близько до природи, ви, звичайно, бачили, як дерева, що піднімаються з глибокого яру, тягнуться вирости врівень з деревами, які ростуть на узбіччі яру. Щаслива доля поставила вас нарівні з узбічними деревами: за вами, вихованцями першого випуску Чернігівського вчительського інституту потягнуться з глибини часів неозорі ряди нових випусків. Постарайтесь же бути духовно стійкими і зрослими".

23 вересня відбулися перші заняття в Чернігівському вчительському інституті. А вже у наступному, 1917 році, він був пересведений у розряд вищих навчальних закладів з трьома відділеннями: фізико-математичним, словесно-історичним та природничо-географічним. У тому ж 1917-му році до навчання у ньому дозволено було приймати й жінок. Поступово зміцнювалася і його матеріальна база. Окрім двох класних приміщень у торговій школі інститут згодом орендував терміном до 10 серпня 1918 року ще 10 кімнат у приміщенні колишнього дворянського пансіон-приюту.

У березні 1918 року, згідно домовленості на переговорах у Бресті, майже вся територія Чернігівської губернії була окупована німецькими військами. Приміщення, яке займав учительський інститут, було відведене під німецьку комендатуру. Незважаючи на всі негаразди, вуз, тим не менше, перемістившись у приміщення чернігівської духовної семінарії та однієї з шкіл міста, продовжував існувати.

В січні 1919 року радянські війська під командуванням М.О. Щорса заволоділи Черніговом, встановивши тут радянську владу. Згодом вона поширилася на всю територію губернії. Радянські владні структури майже з самого початку своєї діяльності приділяли багато уваги вчительському інституту, перебудовуючи його діяльність у відповідності до потреб нового державного ладу. Окрім залучення до навчання широких верств трудящого люду відбулася й перебудова роботи вузу. Зокрема, з навчальної програми було вилучено викладання Закону Божого, додані до неї такі предмети, як соціологія, політична економія та Конституція Радянської України.

У тому ж 1919 році відбувся перший і останній випуск студентів Чернігівського вчительського інституту. Свідоцтва про його закінчення отримали всього ... 13 чоловік. Тоді ж інститут було реорганізовано в педагогічний інститут з чотирирічним терміном навчання. 14 вересня

1919 року відповідний проєкт був переданий на розгляд Ради Робітничої і Селянської Оборони України, яка і затвердила його. Власне, з цього часу і починається безпосередня діяльність у Чернігові педагогічного інституту, який на сьогодні є одним з провідних вузів України.

О.І.Олійник

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В 1927 - 1930 рр. (структура, функції, діяльність)

Під час переходу до нової економічної політики організаційну роботу НКВС і його відділів у головному було закінчено і цей перехід вимагав деякого перегляду функцій НКВС і його відділів управління та внесення таких коректив, які відповідали б новим умовам життя. Такі корективи треба було зробити ще й тому, що відділ управління в колишніх губерніях і повітах було випнуто серед інших відділів так, що його функції поширювались в значній мірі і на інші відділи виконавчих комітетів. Функції НКВС та органів Управління були плінними, через що і виникло питання про реорганізацію НКВС і відділів управління в напрямку деякого виточення їх функцій та надання їм такої форми, яка б не виділяла орган Управління поміж знішими органами, підлеглими виконавчим комітетам на місцях і ВУЦВКу та РНК - у центрі.

Одночасно виникла ідея вилучення повністю організаційних функцій з НКВС і його органів і про передачу цих функцій Президії ВУЦВКу в центрі та до Президій Виконкомів на місцях.

Висувалось питання про потребу повної ліквідації НКВС разом з передачею частини його функцій до Президії ВУЦВКу та Президії Виконкомів і частини - до ДПУ (Міліція). Дискусія з цього питання спочатку обмежувалася з'їздами та нарадами робітників відділів управління (III нарада 1921р., IV і V - в 1922/1923 р.р.) Потім дискусія перейшла в пресу і закінчилася обговоренням цього питання на сесії ВУЦВКу 4.11.1922р. Нарешті сесією ВУЦВКу було ухвалено постанову про вилучення з НКВС і його органів організаційних функцій та про передачу їх до відповідних виконкомів, а НКВС було реорганізовано в чисто адміністративний Наркомат з утворенням на місцях при Виконкомах адміністративних відділів.

На реорганізований Наркомат в адміністративній галузі було покладено таких функцій¹:

1. Догляд і контроль за виданням обов'язкових постанов. Ця функція після організації та зміцнення органів Прокуратури поступово звелася

до простої реєстрації та обліку виданих місцевими Виконкомом і Радами обов'язкових постанов. Проведення в життя цих актів фактично здійснювалось органами міліції.

2. Запис актів громадського стану. Ця частина функцій НКВС і його органів після закінчення організаційного періоду органів ЗАГС і проведення адміністративно-територіальної реформи, вилилася в форму загального догляду за правильністю постановки справи запису актів і обліку, який згодом перейшов до органів ЦСУ.

3. Відокремлення церкви від держави. НКВС в цій галузі виконував лише роль технічного апарату, що давав радянське оформлення роботи відповідних політичних органів.

4. Реєстрація та облік іноземців і видача закордонних паспортів. В цій галузі робота НКВС мала той же характер, що і в справі відокремлення церкви від держави.

5. Реєстрація товариств, що не мають на меті добувати зисків.

Ця частина роботи НКВС також значно походить на обидві попередні функції.

Всі ці вищезгадані функції, що виконував НКВС після його реорганізації, та що скупчилися в його Адміністративному відділі та в Окружних Адмінвідділах, не могли надати НКВС політичного змісту в його роботі та так звузили розуміння чистого адміністрування, що НКВС протягом останніх 3-х років перебував за словами Наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького "у якомусь не сталому становищі"² в усій системі Радянської влади і по суті втратив свій вплив на керівництво адмінроботою в Республіці. Крім вищезгаданих функцій, НКВС здійснював керівництво: а) міліцією Республіки; б) виправно-трудовою політикою; в) комунальним господарством³. Ці три останні функції і склали головний зміст роботи НКВС і його місцевих органів.

Відсутність чіткості функцій НКВС, відсутність належного обсягу та змісту його роботи відчувалася весь час, починаючи з 1924р. як на місцях, так і в центрі. Через те зовсім не випадковим з'являється неодноразове повернення до думки про ліквідування НКВС.

Стає зрозумілим, що в роботі НКВС і його органів внаслідок реорганізації 1923/24р. чогось бракувало, що в системі будівництва адміністративних органів було якесь порожнє незаповнене місце. Це також було відмічено на засіданні Раднаркому 3.02.1927р. під час обговорення плану робіт НКВС, де низка членів РНК порушила питання про потребу внесення деяких корективів до чинного "Положення про НКВС" у тому напрямку, щоб повернути НКВС організаційні функції, які було відібрано в нього в 1923/24р⁴. Там же зазначалося, що наявність

Оргвідділу при ВУЦВКа та при Окрвиконкомах з тими функціями, які вони мають тепер, в значній мірі відриває РНК від керівництва оргроботою місцевих виконавчих комітетів та рад. На тому ж засіданні РНК було доручено НКВС вивчити питання про ув'язку адміністративної і організаційної роботи.

Перед НКВС виникло завдання зробити підсумки його роботи на практиці останніх 3-х років, перевірити та взяти на облік наслідки 3-х річного досвіду та визначити заходи, які б виправили огріхи реорганізації НКВС 1923/24р.р.

З цим наміром НКВС скликав 3-й Всеукраїнський з'їзд адміністративних працівників, що відбувся 1 - 4 червня 1927р⁵. В.А.Балицький виступив з доповіддю "Про чергові завдання НКВС".

З'їзд прийняв резолюцію про реорганізацію НКВС з організаційно - адміністративного органа в адміністративно - політичний. Відмічалось, що реорганізація НКВС та його органів, яка відбулася в 1923р. призвела до зменшення обсягів та змісту роботи НКВС, що в значній мірі ослабило керівництво адміністративною справою в Республіці. Констатуючи значний зріст активності мас, яка збільшувалась на основі укріплення господарського зміцнення країни і яка вимагала більш глибокого проведення адміністративно - організаційних заходів Рад, що не могло бути втиснутим в рамки нині діючої компетенції НКВС і адмінвідділів на місцях, з'їзд вважав цілком доцільним поставити питання про об'єднання всіх адміністративних функцій в єдиному центрі НКВС, реорганізувавши останній в орган адміністративно - політичний.

НКВС та його місцеві органи це завдання могли вирішити лише за умови передачі їм необхідних для цього адміністративно - організаційних функцій, як то: оперативних функцій по проведенню виборчої та інших кампаній (все діловодство передавалось місцевим органам НКВС), направлених на пошкваллення роботи Рад і радянської демократії, від участі в яких адміноргани до того часу стояли осторонь.

По суті, це повинно було привести до всебічного контролю за роботою Рад. З другого боку ця міра пояснювалась слабкістю та недосконалістю державного апарату УРСР.

Взагалі протягом 1927-1928р.р. на різних рівнях 19 раз піднімалось питання про надання НКВС організаційних функцій⁶.

Індустріалізація держави та пов'язані з нею передвижки економічних центрів, рішення національного питання, а також необхідність подальшого приближення радянського апарату до населення, висували питання уточнення та подальшого удосконалення діючого адміністративно-територіального розподілу УРСР. В подальшому виникла потреба,

щоб розробка та підготовка всіх питань, пов'язаних з адміністративно-територіальним розподілом, а також практичне проведення самого розподілу було зосереджено в НКВС та його місцевих органах. З метою поглиблення методів адміністративного управління та державного регулювання необхідно було в подальшому зосередити увагу на більш глибокому вивченні та проробці окремих питань, які мають політичне значення і які входять до сфери діяльності НКВС.

У зв'язку з цим була змінена структура НКВС і визначені такі функції: здійснення керівництва виборами в Ради та контроль за правильним виконанням директивних настанов органів верховної влади та центральної виборчої комісії; розробка законопроектів та постанов, які відносяться до організаційно-адміністративної діяльності Рад та виконавчих комітетів, вивчення досвіду роботи на місцях з цих областей; розробка питань, які торкаються адміністративно-територіального поділу УРСР; регулювання адміністративних заходів підлеглих йому місцевих органів влади, охорони революційного порядку та громадської безпеки; проведення заходів по боротьбі з кримінальною злочинністю; проведення принципів виправно-трудова політики Радянської влади та керівництво виправно-трудовами установами; організація і загальне керівництво органами комунального господарства на території УРСР⁷.

В структурі НКВС було створено Адміністративно-організаційне Управління (замість Центрального Адміністративного відділу) з двома відділами - організаційним та адміністративним. До складу організаційного відділу входили: організаційний та інформаційно-статистичний підвідділи та Секретаріат адміністративно-територіальної комісії⁸.

Керівництво роботою окружних адміністративних відділів при ОВК-ах та районних адміністративних відділів при РВК-ах, мобілізаційною роботою НКВС, здійснював адміністративний відділ НКВС з інспекторами: адміністративного регулювання; в іноземних справах; ЗАГС; культів: мобілізаційним бюро⁹.

Адміністративним, оперативним та політичним керівництвом органами міліції та розшуку на території УРСР займалось Головне Управління Міліції та Розшуку НКВС УРСР. До його складу входили відділи Міліції та Розшуку з підвідділами: служби міліції; обліку та комплектування; промислової міліції; служби розшуку: науково-технічного кабінету з центральним реєстраційним бюро; центральний розплідник службових собак¹⁰.

Діюче "Положення про РС Міліцію УРСР", затверджене ВУЦВКом та РНК УРСР 10.11.1926р. не давало повної можливості нормального проведення її роботи, як озброєного виконавчого та оперативного органу,

який охороняв внутрішній порядок та громадську безпеку.

За словами В.А.Балицького: "Практика дії зазначеного законодавчого акту показала, що є ряд питань, які не зовсім правильно вирішуються при існуванні цього положення"¹¹.

Сюди можна віднести такі моменти:

1) взаємовідносини органів Профспілок з командирським складом РС міліції та професійна робота в ній. Місцевками та інші органи Профспілок намагались втручатись в питання служби, як-то: порядок несення служби, навчання, стрійової підготовки та в питання внутрішнього розпорядку. Профоргани наполягали на тому, щоб заняття з міліціонерами, як по підвищенню їх професійної кваліфікації, так і по загальноосвітній підготовці, проводились не більше 4 годин на тиждень, а заняття по стрійовій підготовці профоргани вважали взагалі зайвими і наполягали, щоб вони проводились виключно під час служби, що при загальному завантаженні працівників міліції було неможливо. З боку профорганів допускалось широке обговорення розпоряджень начальника, як службових, так і по внутрішньому розпорядку, що підривало не тільки авторитет командирського складу, але й дисципліну, від якої залежала успішність міліцейської роботи.

2) У забезпеченні РС міліції озброєнням, обмундируванням та спорядженням не досягнуто було дотримання єдиних норм, кошти по округах розподілялись вкрай нерівномірно. Так в 1927/28 бюджетному році на обмундирування 1-го чоловіка в Сталінській окрузі відпущено 100крб. а в Камєнєцькій - 50 крб. Коливання розміру коштів, які відпускались на озброєння ще значніше: Луганська округа - 142крб, Дніпропетровська - 6000крб. Запорізька - 0, Конотопська -3500крб¹².

3) Залишалось не вирішеним питання про навчання та стрійову підготовку. Відсутність в штатах окружних Міліцій навчальних команд та згадані вище вимоги профспілок, вкрай ускладнювало проведення навчання та призводило до того, що особи, які поступали на службу міліціонерами без всілякої підготовки, вимушені були виконувати службові обов'язки, набуваючи необхідних знань лише в процесі роботи, інколи після цілого ряду ненавмисних службових порушень.

В листі від 10.02.1928р. на ім'я Генерального Секретаря ЦК КП(б)У Л.М.Кагановича Нарком В.А.Балицький висловив пропозицію встановити через законодавчі органи такий порядок, щоб ні одна особа, яка поступила на службу міліціонером, не могла приступати до виконання службових обов'язків без попереднього навчання¹³.

Крім того на міліціонерів покладалось багато обов'язків, не пов'язаних з охороною громадського порядку. За різними оцінками 45-50% всієї

кількості роботи міліції не відносилося безпосередньо до охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, забезпеченню суспільної безпеки¹⁴. Крім того, заробітна платня працівників міліції хоч і підросла з 23 крб. в 1924р. до 48 крб. в 1929р., питання про прирівняння їх до категорії робітників було піднято тільки в 1929р¹⁵.

Хоча служба Міліції та Карного Розшуку була недосконалою та вимагала вжити певних прогресивних заходів з боку уряду, свою діяльність, направлену на боротьбу зі злочинністю в республіці вона проводила на задовільному рівні. За даними інформаційного огляду, складеного Управлінням РС Міліції за III квартал 1927/28р. (з 1 квітня по 1 липня 1928р.), стан кримінальної злочинності¹⁶ та результати боротьби¹⁷ з нею в УРСР мали такий вигляд.

В кінці 20-х років в Україні склалася і діяла система ВТУ. На 1 січня 1927р. в УРСР нараховувалось 41 тис. засуджених¹⁸. В 1926р. відбулась нарада наркомів внутрішніх справ союзних та автономних республік. На ньому була прийнята резолюція, в якій говорилося: "Особливу увагу приділити тимчасовим або пересувним колоніям масових суспільних робіт (прокладка залізних та шосейних доріг, будівництво мостів, розчистка лісних площ і т.п.)." Потрібно, говорилося в резолюції "організувати декілька віддалених колоній в місцевостях, ізольованих за географічними умовами"¹⁹. В 1930р. в УРСР нараховувалось 32 колонії, з них промколоній - 18, будколоній - 2, сільгоспколоній - 12²⁰. В Україні діяла практика направлення молодих спеціалістів системи ВТУ на стажування терміном 1 рік. В 1927р. стажери були направлені в 30 колоній²¹.

Безпосереднє керівництво виправно-трудовою справою на Україні: організація і керівництво виробничими частинами та сільгоспколоніями при ВТУ, постачання їх: організація примусових робіт та керівництво ними для засуджених без позбавлення волі - було покладено на Управління виправно-трудових установ НКВС УРСР, до складу якого входили інспекції: адміністративно-пенітенціарна; виробнича; фінансова та господарська; культурно-просвітницька; конвойної сторожі УРСР²².

Бурхливий темп Індустріалізації держави, спорудження нових промислових гігантів, переобладнання на новій технічній базі існуючих промислових підприємств, не тільки різко підвищували вимоги до комунального та житлового обслуговування населення, але й ставили питання про необхідність будівництва нових міст і реконструкції існуючих. Необхідність такої реконструкції обумовлювалась ще й завданням переустрою побуту трудящих, а звідси і нової організації комунального обслуговування побутових потреб. Таким чином, в існуючих

умовах завдання житлового і комунального будівництва міст та населених пунктів виростили в особливу проблему корінного переустрою існуючих та будівництва нових міст.

ЗАРЕЄСТРОВАНО ЗЛОЧИНІВ¹⁶

№	Види злочинів	ІІІ квартал 1926/27р.р.	ІІІ квартал 1927/28р.р.	% зменшення або збільшення
1.	Бандитизм	763	654	14,3 % зм
2.	Розбої, пограбування	1.670	1.546	7,4% зм
3.	Конокрадство	3.229	1.697	47,5% зм
4.	Вбивства	1.494	1.194	20,1% зм
5.	Кражі прості	20.076	18.016	22 % зм
6.	Підпалювання	3.945	3.864	2 % зм
7.	Злочини проти порядку управління	12.003	8.407	29,9% зм
8.	Злочини проти особи	8.662	7.430	14,2% зм
9.	Хуліганство	11.636	9.168	21,2% зм
10.	Самогоноваріння	9.537	5.796	40,2% зм
11.	Кражі кваліфіковані	7.049	8.806	26,1% зб
12.	Службові злочини	7.895	9.102	15,3% зб
13.	Другі злочини	13.919	16.670	19,8% зб
	Всього	104.919	92.440	19,8% зм

РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ у ІІІ кварталі 1927/28 р.р¹⁷

Види злочинів	Зареєстровано	Розкрито	% розкриття
Бандитизм	654	410	62,7%
Розбої, пограбування	1.546	942	60,9%
Конокрадство	1.697	801	47,3%
Вбивства	1.194	828	69,3%
Підпалювання	3.864	972	25,1%
Кражі кваліфіковані	8.896	3.574	40,2%
Всього	17.851	7.527	42,2%

Відсоток площі в 2-х та багатопверхових будинках збільшився з 56% в 1929-1929р.р. до 81% в 1929-1930р.р. Це вимагало додаткових капітальних вкладень в комунальне будівництво. Якщо в 1928-1929р.р. вони склали 47,3 млн.крб., то в 1929-1930 р.р. - 79,5 млн.крб. Причому, з цих сум було вкладено в Донбас відповідно 9,1 млн.крб і 17,7 млн.крб²⁴. Слід вказати на будівництво таких міст як - Запоріжжя (з населенням до 500 тис.), Криворіжжя (до 100 тис.), 12-ти нових міст Донбасу (768 тис.), переустрій Харкова, Дніпропетровська, Маріуполя. Керівництво комунальною політикою в УРСР, житловим будівництвом, благоустроєм міст та селищ, їх плануванням, справою вогнетривкого будівництва, пожежної охорони та дорожнім будівництвом і господарством здійснював Відділ комунального господарства НКВС. До його складу входили інспектури: фінансово-економічна; житлова; технічна (по електробудівництву, по сільському та вогнетривалому будівництву, по шляховим справам, по плануванню земель, по пожежній справі, по санітарній техніці)²⁶.

Регулюванням житлового та комунального будівництва в УРСР, затвердженням об'єктів будівництва видав Вищий Технічно-Будівельний комітет при НКВС УРСР²⁷.

Короткий аналіз бюджету Комгоспу на 1927/28р.р. показує, що перевищення експлуатаційних витрат над розходами склало 16,749 млн.крб. З них найбільша кількість грошей виділялась на фінансування інспектур - 4,617 млн. крб. та на розширення підприємств. На благоустрій та житлове будівництво - 1,419млн.крб. (8,5%) від всієї суми прибутку²⁸.

Крім того, в структурі НКВС знаходились: Центральна Міжурядова комісія в справах Товариств та Спілок, що не мають на меті добувати зисків, Центральна Міжурядова комісія в справах боротьби з пожежами²⁹.

Обслуговування Наркомату юридичною консультацією, захистом НКВС та його периферійних органів у судових установах забезпечувало юридичне бюро НКВС³⁰.

Фінансово-господарський відділ здійснював обслуговування НКВС по лінії фінансово-кошторисній та господарській, надавав консультації по окружним місцевим бюджетам³¹.

Важливою структурною одиницею був Секретаріат НКВС, до складу якого входили: Секретаріат колегії; загальна канцелярія; секретно-шифрувальна частина. Секретаріат займався складанням загальних планів роботи НКВС: обліком особового складу НКВС, розробкою питань, загальних для всього наркомату; складанням загальних звітів по НКВС. Крім того, він здійснював нагляд за своєчасним виконанням відділами НКВС та його периферійними органами завдань Уряду³².

Господарські труднощі, які виникли в кінці 20-х років, безпосередньо спад в закупівлях хліба в 1927-1928р.р. ("хлібна криза"), призвели до розгортання репресивних методів, які застосовувались до селянства. Вирішення проблеми з хлібозаготівлями почали шукати в межах "надзвичайних заходів".

В листопаді 1929р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про сільське господарство України та про роботу на селі", в якій відмічалось, що республіка має все необхідне для того, щоб в області колективізації йти більш швидким темпом попереду інших республік³³.

Проведення форсованої колективізації вимагало виключення з села куркульства, ліквідація його як класу, і по Україні покотилася хвиля "розкуркулювання". На 1 червня 1930р. в УРСР було розкуркулено 90 тис. господарств, а за роки колективізації - більше 200 тис³⁴. На засіданні Колегії НКВС 6 січня 1930 р. відмічалось, що органами Міліції вислано з України адмінзасланих на 109% в 1928-1929р.р. більше, ніж в 1927-1928р. р. Причому, тільки 54,3% всіх засланих склали серйозні категорії злочинців (грабіжників, конокрадів і т.п.)³⁵. Тут же відмічалось, що мають місце випадки, коли в округи даються контрольні цифри на адмінзасланих. Колегія НКВС засудила ці факти, але ніяких конкретних заходів по попередженню цих явищ вжито не було.

Про темпи колективізації на Україні можна судити по тому, що з 1 жовтня 1929р. по 1 березня 1930р., тобто за 5 місяців, кількість селянських господарств, які вступили до колгоспів збільшилась з 447 тис. до 3062 тис., тобто майже в 7 разів. Причому, якщо в Поліссі кількість таких господарств збільшилась на 130 тис., то на Правобережжі -на 949 тис., на Лівобережжі -на 613 тис., в Степу- на 910тис³⁶.

У міру становлення в Україні адміністративно-командної системи управління посилювались тенденції до реорганізації центральних органів влади за принципом суворої ієрархічної підлеглості нижчих ланок вищим, що призводило до несвідомого, бездумного виконання настанов вищестоячих інстанцій.

11 серпня 1930р. Колегія НК РСІ прийняла постанову "Про внутрішню організацію центральних установ і раціональну систему і техніку роботи". Основною структурною одиницею всіх центральних установ влади став сектор³⁷.

За цим принципом був реорганізований і Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР. В його структурі залишилось тільки 2 управління: Центральна Адміністративна Управа та Головне Управління комунального господарства. До ЦАУ входили такі сектори: міліції, кадрів, ВТУ, адміністративно-технічного обслуговування. Головне Управління

комунального господарства складали сектори: планово-економічний; раціоналізації, стандартизації і реконструкції комунального господарства кадрів; інспекція пожежної охорони; адміністративно-технічного контролю за будівництвом³⁸.

Однак НКВС України залишався дуже громіздким, перевантаженим дуже різними функціями органом державної влади. Крім того, протягом другої половини 20-х років постійно виникали суперечки між НКВС і ДПУ за право бути вищестоячою інстанцією та контролювати підлеглий орган. Але слід відмітити, що на Україні в рішенні цього питання вдалося досягти певного компромісу, призначивши В.А. Балицького на пост Наркома внутрішніх справ і Голови ДПУ. Ось як нарком висловлювався з цього приводу: "Ув'язка в роботі органів ДПУ з Міліцією та Карним розшуком до останнього часу забезпечувалась єдністю керівництва в моїй особі, що тепер при районуванні недостатньо і вимагає такої реорганізації апарату Міліції, яка б посилила оперативний зв'язок Міліції з органами ДПУ на місцях. Загострення класової боротьби, рішучий наступ на залишки капіталізму і ліквідації куркульства як класу, вимагають реорганізації управління Міліцією та Розшуком, наближуючи організаційну роботу останніх до органів ДПУ"³⁹.

9 лютого 1930р. на засіданні Колегії НКВС було розглянуто питання про реорганізацію НКВС⁴⁰. Головне Управління міліції та розшуку виділялось в самостійне управління при ДПУ УРСР. Тому, що Міліція та Карний Розшук знаходились на місцевому бюджеті, а також з міркувань, які впливають з структури органів ДПУ, вливати це управління в ДПУ було поки що недоцільно.

Було прийнято рішення передати місця позбавлення волі Народному Комісаріату юстиції.

Було створено Головне Управління Будівництва міст і комунального господарства УРСР. Колегія винесла пропозицію створити Народний Комісаріат Соціалістичних міст і Комунального господарства⁴¹.

В умовах реконструкції міст та будівництва нових, в умовах необхідності створення нового побуту цілком змінювалось саме поняття про комунальне господарство, його організацію та структуру. Якщо в період збирання та відбудови господарства міст в поняття про комунальне господарство природньо було вкладати лише завдання вузько комунального обслуговування (світлом, водою та ін.) і окремі питання зовнішнього благоустрою, то відтепер ці завдання слід розуміти, як широко розвинену систему комунального обслуговування, яка охоплює всі допускаючі суспілізацію елементи суспільного життя та побуту. Реконструкція міста і комунального обслуговування - означала організацію "соціалістичного

побуту" населення міста і села у відповідності з потребами переустрою всієї країни.

Слід відзначити, що така реорганізація не вимагала ніяких затрат тому, що за словами В.А.Балицького "фактично Відділ Комунального господарства з другими частями НКВС був пов'язаний лише спільною Колегією"⁴².

Таким чином, всі основні ланки системи органів внутрішніх справ продемонстрували тенденцію до децентралізації, передачі відповідних функцій в інші відомства. Відсутність об'єднуючих засад особливо добре було видно при розгляді системи органів внутрішніх справ цілому: разом з підрозділами, повинними забезпечувати громадський порядок і безпеку, боротися зі злочинністю, в НКВС зберігались ланки, які займались місцевим господарством, загально-організаційними питаннями, виконуючим функції обліку, контролю і т.п.

28 грудня 1930р. ВУЦВК і РНК УРСР приймають на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 15 грудня 1930р. "Про ліквідацію НКВС союзних і автономних республік", постанову "Про ліквідацію НКВС УРСР"⁴³.

Відповідно до цієї постанови, при РНК УРСР створювалось Головне Управління комунального господарства, на яке покладалась всі функції ліквідованого НКВС УРСР по керівництву комунальним господарством. Заново організований наркомат Комунального господарства повинен був зосередити в своїй роботі не тільки питання та проблеми будівництва міст та комунального господарства, але й об'єднати в сфері свого керівництва всі окремі організації та установи, які мають пряме відношення до справи будівництва міст, комунального та житлового господарства - Житлову кооперацію, Цекомбанк, ВЗОК, Комунальні ВУЗи, Укрпайбуд. Управління пожежної охорони Республіки, організації, зайняті плануванням та проектуванням нових міст.

На створене при РНК УРСР Головне Управління міліції та карного розшуку УРСР покладалось: керівництво і управління органами міліції та карного розшуку: здійснення охорони громадського порядку і безпеки громадян, їх прав та майна; здійснення охорони державного та суспільного майна та спеціальної охорони майна установ і підприємств, які мали державне значення; боротьба зі злочинністю; керівництво приведенням у виконання судових вироків; організація заслання без примусових робіт та висилки і облік засланих та висланих; надання допомоги державним органам в проведенні встановлених законом повинностей; підготовка кадрів міліції та карного розшуку.

Місцеві адміністративні відділи (управління) реорганізовувались в

управління міліції та карного розшуку, які діяли на правах відділі виконкомів відповідних Рад.

Функції ліквідованого НКВС з питань радянського будівництва (адміністративний устрій, нагляд за діяльністю низового радянського апарату і т.п.) покладались на Сектор радянського будівництва при Президії ВУЦВКа.

Відання місцями ув'язнення, організацією заслання, а також вивчення злочинності та розробка методів боротьби з нею покладалось на Народний Комісаріат юстиції УРСР.

Примітки:

1. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. - Ф.1. - Оп.20. - Сп.-2803. - Л.3
2. ЦДАГОУ.- Ф.1. - Оп.20. - Сп.2803. - Л.4
3. ЦДАГОУ.- Ф.1. - Оп.20. - Сп.2803. - Л.4
4. ЦДДГОУ.- Ф.1. - Оп.20. - Сп.2803. - Л.4
5. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління України. - Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л.53
6. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л.27
7. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л.57
8. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л.59
9. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.13.- Л.31
10. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л.32
11. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л.11
12. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л.12
13. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л.13
14. Полиция и милиция России: страницы истории /А.В.Борисов, А.Н.Дугин, А.Я.Малыгин и др. - М.: Наука, 1995. - С. 126
15. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.-Оп.3.-Сп.1905.-Л.18
16. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л. 31
17. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л. 35
18. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.-Оп.3.-Сп.12.-Л.74
19. Полиция и милиция России: страницы истории /А.В.Борисов, А.Н.Дугин, А.Я.Малыгин и др. - М.:Наука, 1995. - С. 126
20. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1910.- Л. 31
21. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.12.- Л.93
22. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.13.- Л.33
23. ЦДАВОВУУ.- Ф.1.- Оп.7.- Сп.14.- Л. 61
24. ЦДАВОВУУ.- ф.5 - Оп.3.- Сп.1905.- Л.43

25. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.3200.- Л. 11
26. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2803.- Л. 8
27. ЦДАВОВУУ,- Ф.5.- Оп.3.- Сп.13.- Л. 34
28. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.2747.- Л. 76
29. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.979.- Л. 59
30. ЦДАВОВУУ.- Ф. 5.-Оп.3.- Сп.13.- Л. 34
31. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.13.- Л. 35
32. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.13.- Л.35
33. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.- К.: Наукова думка, 1993.- С. 49
34. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.- К.: Наукова думка,1993.- С.50
35. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1905.- Л. 22
36. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1909.- Л. 40
37. ЦДАВОВУУ.-Ф.5.-Оп.3.-Сп.1910.-Л.51
38. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1910.- Л. 73
39. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.3200.- Л. 25 .
40. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1905.- Л.15
41. ЦДАВОВУУ.- Ф.5.- Оп.3.- Сп.1905.- Л. 15
42. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.20.- Сп.3200.- Л. 25
43. ЦДАВОВУУ.- Ф.1.- Оп.6.- Сп.384.- Л. 326

І.П.Костенко

ГРАФСЬКИЙ ПАРК У НІЖИНИ

Так його називають зараз. Але у XVIII сторіччі, в XIX і на початку XX-го були й інші назви: Лицейський і Графський сади, а також Інститутський парк.

Садово-паркове мистецтво - це мистецтво створення садів і парків та інших озелених об'єктів з метою задоволення соціально-функціональних, санітарно-гігієнічних та естетичних потреб людини. Регулярні сади з чітким геометричним планом почали виникати у XVIII ст. Спочатку був більш вживаний термін сад, а не парк. Так він називався і в Гімназії вищих наук князя Безбородька. Яка ж історія цього чарівного куточка зелених насаджень, які оточують Ніжинську вищу школу - палац науки над Остром. Вона сягає аж у XVII сторіччя. Графський сад закладений на початку XVIII ст. на правому березі р.Остра в передмісті Магерки. Основну територію графського саду становлять сад та урочище, що наприкінці XVII і на початку XVIII ст. належало Ніжинському полковнику

І.Обідовському. племіннику Гетьмана І.Мазепи." У XVIII ст. цей сад належав графам Вітгенштейнам, зокрема генерал-лейтенанту Вітгінштейну, батьку фельдмаршала, князя Петра Християновича.³

Там був будинок, де жили Вітгінштейни. В ньому в 1787 р. зустрічалася Катерина II та інші імениті гості Росії і Європи.⁴

В окремих історичних джерелах знаходимо, що в цьому будинку народився фельдмаршал П.Х.Вітгінштейн. З цим не погоджується Н.Кукольник. Він пише, що разом з істориком Д.Бантис-Коменським вів розмову з ним на цю тему і він заперечив це, сказавши, що народився в Україні, але не в Ніжині.

Цей будинок з ділянкою землі Вітгінштейнів придбав у другій половині ХУІІІ ст. генеральний суддя Андрій Безбородько.⁵

У цьому саду і була побудована Гімназія вищих наук князя Безбородька. Будинок Вітгінштейнів був перенесений в інше місце. Фундамент його зберігався ще до половини ХІХ ст.⁶

Знарок швейцарських пейзажних парків граф В.П.Кочубей писав: "Место сие так хорошо, что в здешнем холодном климате покажется оно раем небесным. ... Удивляюсь как в малой России такой сад аглицкий есть".⁷

При Безбородьках цей сад був поділений на дві частини: Ліцейський і Графський сад. Перший знаходився з тильного боку Гімназії вищих наук князя Бозбородька і планувався в єдиному комплексі із ним будинком. Сад існував для прогулянок гімназистів, ліцеїстів та студентів, відвідування його було закладено в режим навчання. Прогулянки здійснювались декілька разів на день: до обіду, перед полуднем і перед сном. У часи навчання Гоголя вони продовжувалися до 4-х годин. Весною і восени вихованці цього навчального закладу більшу частину проводили в Ліцейському саду. Готувались до занять, читали свої реферати, вірші, планування цього саду нагадувало їм обстановку поміщицьких садиб, де вони народилися і провели своє дитинство.

У ліцейському саду були сплановані алеї і доріжки. Прямокутна ділянка саду була оформлена красивими групами дерев: в'яз, дуб, липи. Деревця весь час підстригались, особливо гарно це можна робити з липою. Вони мали форми геометричних фігур: куль, кубів, пірамід. У саду були лави, альтанки. Цей чарівний куточок справляв сильне емоційне враження на Гоголя і ліцеїстів. Тут він прочитав Прокоповичу баладу "Две рыбки". Пізніше він із Риму Гоголю писав: "Ни роскошь этих стран, где я живу сейчас, ни юг, ни чудные небеса, ничто не в силах помешать мне думать о тебе, с кем начался союз под аллеями лип нежинского сада"⁸.

Поет М.Гербель присвятив ліцейському саду вірш "В дорогу", в

якому він писав:

Один я бродил по аллеям пустым
Родного лицейского сада -
И снова мелькают пред взором моим
Деревья, дорожки, ограда:
Те самые липы, та ива, тот вяз,
Под лиственной тенью которых
Так сладко мечталось - дремалось не раз
Под их нескончаемый шорох.
По прежнему сад был тенист и угрюм,
По прежнему веял прохладой
И полный каких-то таинственных дум,
Навис над высокою оградой.⁹

Лицейський сад був огорожений і через хвіртку можна було пройти в Графський сад. На відміну від Лицейського саду він був відкритий і його кордоном було озеро, за яким знаходилася поляна, що заросла фіалками, а в далечині проглядалась Воздвиженська церква - пам'ятка архітектури XVIII ст. В саду росли дерева: дуб, в'яз, плакуча верба.¹⁰

В Графському саду на відміну від Лицейського, вихованці гуляли без наглядачів. Як згадує Н. Кукольник, вони спорудили восени величезну лаву із дерну, яку назвали Ермітажем. Там "ерміти" читали свої твори, чого гріха таїти (адже ви нікому не скажете?), курили; а якщо вже піти на відвертість, так і залицялися до двох товстих німф з Магерок, які служили городницями в одного господаря.¹¹

Свої неповторні враження про Графський сад залишив і письменник князь І.М. Долгорукий, який два рази відвідав Ніжину у 1810 і 1817 роках. Він писав, що найкраще місце у Ніжині для прогулянок - Безбородьківський сад. У вихідні дні він був відкритий для прогулянок ніжинців. У саду, - згадує він, - зібралось багато народу, чимало було офіцерів з артилерійської бригади. Грала полкова музика. Під кришею тінистих дерев була площадка, на якій танцювали вальс, мазурку, попури, Ми так були вражені цим чудовим вечором, що відмовились їхати, а йшли пішком при місячному сяйві.¹²

З реорганізацією юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут Лицейський сад почали називати Інститутським, а Графський залишив свою стару назву, а на початку XX ст. його почали називати просто парком.

Випускник Історико-філологічного інституту професор В.В. Данилов у 1909 році писав, що в Інститутському парку багато зелені, великі

тінисті дерева: дуби, в'язи, густа ліщина, лоза. Є місця неповторно живописні. М.В.Гоголь милувався цією красою, адже він був закоханий в природу. І, мабуть, тут, - пише В.В.Данилов, -десь у потаємному куточку, насамоті, в густо зарослому лозняку обдумував свою поему "Ганс Кюхельгартен".

Ще в кінці дев'яностих років ХІХ ст., ніжинці знали дерево, на якому були вирізані Гоголем його ініціали "НВГ". Пізніше це дерево було зрубано.¹³

В час існування Гімназії вищих наук ліцеїв, цей зелений масив, який оточував приміщення Ніжинської вищої школи, був улюбленим місцем прогулянок ніжинців. Він ще зберігав, хоч поступово у ХХ ст. втрачав, свою колишню величі красу. Чарівна природа його привертала увагу художників і окремі куточки парку і саду знайшли своє відображення на полотнах академіка Феддерса і нашого земляка народного художника СРСР, почесного громадянина Києва і Ніжина С.Шишка. Чимало фотографій з краєвидами Графського парку залишив нащадкам заслужений працівник культури України І.Я.Довгоброд.

Коли був відкритий Історико-філологічний інститут у 1875 р., який був закритим навчальним закладом, то Інститутський і Графський сад ніжинці певний час не відвідували.

Нині межа між цими двома насадженнями зникла і їх називають єдиною назвою - Графський парк. Коли це трапилось невідомо, бо достеменних історичних джерел немає, можна лише з гіркотою констатувати, що цей чарівний куточок Ніжина втратив свою велич і неповторну красу. Багато насаджень було знищено в 1917-1920 роках і в в період німецької окупації, правда, підсаджували нові дерева в 30-40-х роках, а також у гоголівські і шевченківські ювілеї. Потрібно віддати належне професору І.І.Гордієнку, який залишив про себе добру пам'ять. Під його керівництвом студенти і викладачі розчистили чагарники, викорчували малоцінні дерева і зробили насадження нових порід дерев у 80-ті роки нашого сторіччя. У наші дні ще частина лип, в'язів, дубів залишилася від гоголівських часів.

Проте нині, хоч його і називають Графським парком, то це звичайний ліс, де давно зникли алеї, доріжки, альтанки, поляни. Залишились лише стежки, протоптані пішоходами.

Література:

1. Українська радянська енциклопедія. Т.9. -К., 1983. -С.546.
2. Чернігівщина: Енциклоп. довідник. -К., 1990. -С.195-196.

3. Кукольник Н. И. С. Орлай // Лицей князя Безбородко. - Спб., 1859, - С. 9.
4. Гербель Н. Нежин // Современник. Т. 32, Кн. IV, - С. 11-12.
5. Кукольник Н., названа праця. - С. 9.
6. Гербель Н., названа праця. - С. 166.
7. Пляшко Л. А. Город, писатель, время. - К., 1985. - С. 62.
8. Там же. - С. 60.
9. Гербель Н. В дорогу // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. - Спб. 1881. - С. 1.
10. Пляшко Л. А. Названа праця. - С. 63.
11. Кукольник Н., названа праця. - С. 76.
12. Путешествие в Киев князя Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Имп. о-ве истории и древностей российских. Кн. 3-я. 1870. - С. 58, 59.
13. Данилов В. В. Нежин (к столетию рождения Н. В. Гоголя) // Историч. вестник. Спб., 1909. Т. СХV, - С. 1172, 1174.
14. Сребницкий И. Нежин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко - Спб., 1881, - С. 22.

Л. А. Дорохина

НОВЫЕ ТЕЧЕНИЯ НА ПЕРЕЛОМЕ ЭПОХ: ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРАМЫ ЧЕРНИГОВЩИНЫ КАК ЦЕНТРЫ НОВОГО ХОРОВОГО ДВИЖЕНИЯ

Организация и деятельность на Черниговщине во втором десятилетии XX века церковных любительских хоров - явление до сегодняшнего дня не исследованное музыковедами и культурологами, в своем роде необычное. Черниговская периодика и архивные документы содержат весьма ценные, а иногда и уникальные для современности материалы об их деятельности. Сейчас можно установить, где и когда были образованы эти коллективы, кто ими руководил, каково было направление их репертуара.

Это, в свою очередь, дает возможность расширить наши представления о культурно-музыкальной жизни Черниговщины начала столетия, а также выявить некоторые ее особенности в соотношении с другими регионами Украины и России.

Инициатива создания любительских церковных хоров в начале XX столетия на Черниговских землях принадлежит Братству святого Михаила, князя Черниговского. Основанное в 1888 году епископом Вениамином, Братство ставило задачу просвещения народа, стремилось к

повышению его нравственности, церковности, образованности, художественной, в том числе и музыкальной культуры. Весной 1915 года, на очередном заседании Епархиального Совета Братства св. Михаила было принято решение о повсеместной организации в приходах епархии Братских народных хоров. Был организован специальный комитет по заведыванию Братскими хорами. Председателем его был назначен регент Архиерейского хора о. Михаил Ступницкий.*

В состав комитета также входили преподаватели церковного пения духовных учебных заведений Чернигова (Г.Зосимович, И.Примаков, П.Бугославский и др.), некоторые священники и диаконы городских церквей, регенты приходских храмов (Г.Иванцов, К.Соловьев, Я.Зеденецкий и др.) [11, 1915, №85, с. 3].

Регулярно выступая на страницах Черниговской прессы, члены комитета стремились разъяснить прихожанам и духовенству приходских Братств цели и задачи Братских хоров. Особенно подчеркивалась необходимость развития: и укрепления в народе вкуса к хоровому пению, которое, как считали члены Братства, “оказывает благотворное влияние на душу человека” [1, 1915, №23-24, с. 139]. Архиепископ Василий писал в журнале “Вера и жизнь”: “Необходимо не только заложить прочный фундамент к подобного рода развлечениям (сюда Владыка относил и пение. -Прим. авт.), но и научить разбираться в моральной и эстетической ценности удовольствий, дать твердое и высокое руководство к выбору действительно полезных и облагораживающих развлечений” [11, 1915, №77-78, с. 2].

Комитет, придавая важное значение эстетическому, церковно-музыкальному воспитанию народа, принял решение организовать в каждом приходе церковный: любительский хор из братчиков и других прихожан - любителей церковного пения. Епархиальный комитет видел весьма широкую перспективу деятельности Братских хоров, предполагая, что со временем это начинание перерастет в небывалое ранее в губернии Братское хоровое движение.

Так, программой его распространения предусматривалось объединение всех хоров города или местечка во время церковных торжеств (крестные ходы, торжественные молебствия, встречи чудотворного образа и т. п.). В случае же храмового праздника (освящение храма)

*По рекомендации известного церковно-певческого деятеля, регента Санкт-Петербургского Митрополичьего хора И. Я. Тернова, посетившего в 1912 году Чернигов, М. Ступницкий, как лучший его ученик был назначен регентом Архиерейского хора для поднятия церковно-певческого дела [1, 1912, №17, с. 108]. Он в короткий срок провел реорганизацию хора, полностью обновил его репертуар, значительно оживил концертную деятельность.

желательно было такое объединение и для всех хоров уезда [1, 1915, №21-22, с. 187]. Предполагалось даже для пения особо торжественных богослужений объединять все хоры в один огромный всенародный Братский хор**. Не было без внимания и исполнение светских произведений - "гимнов, кантов, патриотических песен и высокохудожественных произведений отечественных поэтов и композиторов" [1, 1915, №21-22, с. 110].

Однако новое начинание Братства не могло быть реализовано на практике без решения многих проблем. Основная из них - привлечение во вновь создаваемые хоры: музыкально-грамотных, образованных регентов. Просматривая архивные документы, датированные 1900-1915 годами, удалось установить, что ко времени создания Братских хоров этот вопрос волновал не только священнослужителей, но и прихожан. Хотя в Чернигове практически ежегодно устраивались краткосрочные певческо-педагогические курсы [9, 1909, №2, с. 59; 10, №1072, с. 2; 4, №4, с. 163], некоторые города и особенно села все же страдали от острой нехватки регентов, способных управлять хором. В селах, где отсутствовал церковный хор, прихожане нередко обращались в Епархиальный Совет с просьбой о назначении им регента или псаломщика, "способного организовать хор и руководить им" [9; 10].

В 1916 году при Черниговском Троицком монастыре была открыта духовная музыкально-певческая школа, цель устройства которой - дать Черниговской епархии опытных, образованных регентов, руководителей приходских Братских хоров. Это безусловно значительное событие не осталось незамеченным в музыкальных кругах столицы. Журнал "Хоровое и регентское дело" писал, что "закладка дома для церковно-певческой школы - явление небывалое в летописях Епархиальной жизни" [7, 1915, №10, с. 185].

Однако подготовка регентов не была единственной задачей, которую пришлось решать комитету при организации церковных любительских хоров. Одной из ключевых была проблема репертуара. Он должен был быть художественно полноценным и, одновременно, доступным для исполнения.

Именно поэтому члену комитета П.Бугославскому, преподавателю Черниговской Духовной семинарии было поручено "в целях достижения единства и правильности пения церковных напевов, издать небольшой

**Здесь невольно возникает ассоциация с хоровым движением в странах Балтии - в Латвии и в Эстонии, - предполагавшим большие хоровые массивы. Эта традиция берет начало во второй половине XIX века [3, с. 109; 6, с. 117]. В Украине этот замысел восстановлен лишь в восьмидесятые годы XX столетия.

церковно-певческий сборник начальных молитв, важнейших песнопений и гимнов и разослать его по приходским Братствам” [1, 1915, №21-22, с. 113]. К сожалению, мы не имеем возможности ознакомиться с его содержанием. Видимо, во время войны и революции целиком утерян весь тираж. Есть сведения о том, что этот сборник был выпущен в короткий срок и служил своего рода пособием для Братских хоров [1, 1916, №19-20, с. 67].

Как же на практике была воплощена идея создания на Черниговщине церковных любительских коллективов и в какой мере это начинание Братства было реализовано? Остановимся лишь на некоторых, наиболее интересных, на наш взгляд, фактах.

Анализируя материалы черниговской периодики и епархиальное издания 1915 года, мы обнаружили, что организация Братских хоров во многих уездах проходила довольно активно, благодаря большому числу желающих участвовать в общенародном пении, основой которого стали Братские хоры. Первые сведения о них появились на страницах прессы уже весной 1915 года и далее, практически каждый месяц, периодическая печать Черниговщины сообщала об организации новых хоров в различных уездах губернии.

Необычайно высокого уровня достигло хоровое движение в Чернигове, где образование Братского хора было поручено соборному диакону Григорию Иванцову. Достаточно известный в губернском городе регент, руководитель хора учащихся церковно-приходских школ. Г.Иванцов, неоднократно участвуя в народных чтениях, был музыкальным просветителем по духу и объему своей деятельности. Церковные праздники проходили с неизменным участием Черниговского Братского хора. Так, во время проведения крестных ходов, братчики всех приходов города соединялись в один громадный Братский хор (как и предполагали в свое время члены Епархиального Совета), насчитывавший, надо полагать, несколько сот человек. Причем для желающих участвовать в общенародном пении организовывались спевки в зале Епархиального дома. Об этом предусмотрительно сообщалось периодической печатью [11, 1915, №52, с. 4].

Широкий размах приобрело новое хоровое движение в уездных городах и даже селах губернии. Причем в некоторых из них Братские хоры были организованы в каждом приходском храме (многие населенные пункты имели по несколько приходов). Известно, к примеру, что в Новгород-Северске и Носовке (Нежинский уезд) при торжественных богослужениях народные хоры разных приходов объединялись в сводные, достигавшие более двухсот человек [11, 1916, №40, с. 4].

Безусловно, для сельских хоров эта цифра весьма внушительна.

Еще более многочисленным был состав Братского хора в селе Крехаев Остерского уезда, где на репетиции собиралось примерно 300 человек, среди которых были и дети. Организатор Крехаевского хора, священник Лев Тополь писал: "Классная комната, где занимается Братский хор, очень обширна - 18x24 м", но она "не вмещает всех желающих участвовать и послушать пение [11, 1916, №21, с. 1]. Кстати, данных о размерах "классной комнаты" (около 500м²) свидетельствуют о том, что по меньшей мере некоторые села Черниговщины обладали прекрасными залами для музыкальных занятий.

Регулярной с 1915 по 1917 годы была музыкально-просветительская деятельность Братского хора села Макошино Сосницкого уезда. Кроме богослужебного пения в приходском храме, он неизменно принимал участие в религиозно-нравственных чтениях и вечерах чтения для детей. [11 1916, № 127, с. 4.]. Богослужебная и музыкально-просветительская деятельность хора села Макошино была специально отмечена епископом Василием. Известно, что в 1916 году хор и его организаторы - регент, учитель церковно-приходской школы Сергей Аксианов и законоучитель народного училища о. Кирилл Аксианов, руководившие одновременно церковным хором народного училища и приходской школы, были удостоены Архипастырского благословения.

Весьма интересным представляются нам сведения из села Хмельницы Черниговского уезда, где, по словам корреспондента, при местном отделении Братства св. Михаила уже 18 лет существовал "прекрасно организованный любительский хор". Из отчета приходского Братства известно, что организатором и бессменным руководителем его являлся регент П.Макареко [11, 1915, №13, с. 2.]. Состав этого сельского хора, представленного мужскими и женскими голосами, в 1915 году насчитывал 50 участников.

Из периодики того времени известно об успешной деятельности церковных любительских хоров с. Погар Стародубского уезда (регент Н.Крутько), с. Погребки Новгород-Северского уезда (регент Д.Знаменский), с. Малые Щербиничи. Церковные народные хоры были организованы в Козелецком и Суражском уездах [11, 1915, №47-48, с. 4].

Есть сведения о том, что подвижниками хорового движения на Черниговщине в этот период были и женщины. Так, Е.С.Андриевская, дочь священника, в 1915 году "создала хорошо организованный хор из крестьян" в с. Чернорий Глуховского уезда [11, 1915, №39, с. 4]. Организатором и руководителем Братского хора г. Мглин была П.И.Трисвятская (1915), 12 лет проработавшая в церковно-приходской школе [11, 1915,

Организация Братских хоров на Черниговщине в 1915-1917 годах не была явлением кратковременным, она была рассчитана на большую временную перспективу. С каждым годом росло число Братских хоров: в 1916 году в Епархиальный Совет Братства начали поступать сообщения о деятельности церковных любительских коллективов в Конопотском, Борзнянском и Глуховском уездах. Продолжалась организация хоров в Черниговском, Сосницком, Новгород-Северском уездах. В результате сеть Братских хоров была охвачена практически вся Чернуговская губерния. Даже самая "осторожная" статистика, составленная нами, показывает, что в приходах двенадцати уездов (из общего количества 15) за богослужением пели Братские хоры. Судя по тому, с какой активностью происходила организация Братских хоров в приходах епархии, можно лишь предполагать, какого размаха достигло бы церковное любительское хоровое движение, если бы революционные события 1917 года не затормозили, а то и вовсе прекратили религиозную жизнь на долгие десятилетия.

Каковы же были принципы подбора репертуара, что конкретно исполнялось Братскими хорами? Ответы на эти вопросы оказались в некоторой степени неожиданными. Общая картина репертуара Братских хоров позволяет констатировать, что среди них были коллективы кардинально различные по своему исполнительскому уровню. Так, хоры, участники которых не были знакомы с нотной грамотой и разучивали песнопения только с голоса регента, практически не исполняли авторских произведений, но были коллективы, в репертуаре которых присутствовали сложные, масштабные и духовные концерты А.Бенделя ("Нарсках Вавилонских", "Покаяния отверзи ми двери"), А.Архангельского ("Господи, услыши молитву мою"), Д.Красногорского ("О вселстая мати"), циклические формы которых содержат темповые, фактурно-динамические, ритмические сложности, а также предполагают многообразис форм звуковедения. Это дает нам основание считать, что такие хоры не только имели навык чтения с листа, но и владели высоким уровнем вокально-хоровой техники. Известно, что любительский хор с. Хмельницы насчитывал в своем репертуаре около двадцати авторских композиций А.Архангельского, Д.Борзнянского, А.Веделя, П.Григорьева, Н.Римского-Корсакова, А.Рожнова и др. Уже названные духовные концерты А.Архангельского и А.Веделя, а также произведения П.Турчанинова были доступны и Братскому хору села Погар. Несколько менее сложные в вокально-техническом и ансамблевом отношениях "Милость мира" М.Виноградова, "Тебе поем" Г.Ломакина, ирмосы А.Веделя и

Херувимскую №7 имел в своем репертуаре любительский хор г. Мглин.

Однако основу репертуара большинства Братских хоров составляли обычные осмогласные напевы. По существовавшей в Украине и в России традиции, большинство регентов пользовались все еще распространенным придворным обиходом (то есть работали в пределах "упрощенного" многоголосия), но "никогда не пели в унисон".

Особой сферой деятельности Братских хоров стало исполнение светского репертуара. Иногда программы концертов составлялись исключительно из произведений светских жанров. Это направление было ценным и достаточно редким явлением. Ведь, как правило, в сельской местности звучали либо духовная музыка, либо народная песня. Исполнение отечественной и зарубежной классики, хоровых миниатюр, обработок народных песен было "привилегией" крупных городов. Приведем лишь несколько фактов, свидетельствующих о реальном реформировании села. Братским хором Николаевской церкви с. Носовка (регент К.Семенченко) была разучена и исполнена в концерте, организованном в пользу раненых воинов, большая разноплановая и достаточно сложная программа. Видимо, регент хора располагал надлежащими вокально-хоровыми ресурсами, так как в репертуар были включены произведения для различных типов хоров, Смешанным составом, кроме славянских гимнов были исполнены хоры из опер Направника ("Нижегородцы"), Глинки ("Жизнь за царя"), Произведения Пригожего ("Поченька"), Никольского ("Прибаутки"), а также украинские и русские народные песни. Женская группа познакомила слушателей с хорами из опер Чайковского "Опричник" ("На море утушка") и "Евгений Онегин" ("Девушки-красавицы"). Мужской состав показал номер из "Вечорниц" П.Нищинского ("Закувала та сива зозуля"). Известно, что концерт "вполне удовлетворил посетителей и доставил им громадное, редко испытываемое удовольствие [11, 1916, №40, с. 4].

Положительный отклик газеты "Черниговский церковно-общественный вестник" вызвал и благотворительный концерт хора с. Чорнорий (регент Е.Андриевская). Программа выступления была составлена из народных песен, большинство из которых - украинские. Автор заметки, священник о. Михаил, отмечая стройное и организованное пение хора, сожалел о том, что "подобные концерты - редкость на сельской эстраде" [11, 1915, №39, с. 4]. Здесь особое внимание следует обратить на обогащение репертуара украинским фольклором.

Поощрительные отзывы епархиальной прессы на проводимые Братскими хорами светские концерты дают все основание считать, что духовенство на Черниговщине не только не стремилось ограничить

церковные любительские хоры богослужебным пением, но и всячески приветствовало исполнение ими народной музыки и классических сочинений. Видимо, руководители Братства понимали, какую роль в деле просвещения прихожан играли такие концерты в отдаленных от Чернигова уездах. Они являлись практически единственной возможностью приобщения сельских жителей к шедеврам мировой классики, способствовали формированию их слушательского опыта. С другой, стороны, соприкосновение с кардинально противоположными направлениями репертуара (духовным и светским) значительно развивало и эстетически обогащало самих хористов. Исполнение непростой и большинству из них ранее не известной оперной музыки требовало не только наличия определенной вокально-хоровой базы, но и дальнейшего ее совершенствования.

Какова же была роль Братских хоров в культурной жизни Черниговщины и как изменили они картину церковного пения в этом регионе?

Организованные в 1915-1917 годах, церковные любительские хоры значительно оживили культурную жизнь во многих уездах губернии. Именно они стали главными очагами культурного просвещения прихожан. Масса народа имела возможность получить первые навыки пения от профессионалов. Один из организаторов Братских хоров сообщал: "До сих пор все были уверены, что петь могут только избранные и притом, грамотные. В настоящее время убедились, что петь может всякий, мало-мальски обладающий слухом и голосом, а главное - желанием научиться петь" [11, 1916, №21, с. 1].

Братское хоровое движение заметно всколыхнуло церковную общественность. В статьях приходских священников впервые наблюдается стремление практически разобраться в церковном пении. Авторы делятся своими наблюдениями относительно исполнительских возможностей и об уровне вокально-хоровой подготовки организованных ими хоров, а также предлагают наиболее эффективные, на их взгляд, приемы и методы работы с необученными певцами, некоторые из этих методов не потеряли своей актуальности и сегодня [11, 1915, №67, с. 2].

Анализ Братского хорового движения на Черниговщине позволил выявить ряд образованных, талантливых регентов - К Семенченко, Г. Ивонцов, С.Макаренко, П. Трисвятская и др., которые смогли не только организовать, но и систематизировать работу хоровых коллективов.

Все это - свидетельство "ренессанса" и обновления старых культурных традиций на Черниговских землях в начале нынешнего века.

Литература:

1. Вера и жизнь. - Чернигов, 1912-1916.
2. Гарднер И. А. Богослужбное пение русской православной церкви: В 2 т. - Нью-Йорк. 1978, Т. 1.
3. Медынь К. Певческие праздники Советской Латвии // Хоровое искусство. - Л., 1967.
4. Приложение к Черниговским Епархиальным известиям, 1904.
5. Тунгал Д. Праздники песен в Советской Эстонии // Хоровое искусство. - Л., 1967.
6. Хоровое и регентское дело. - СПб., 1910, 1915.
7. Черниговский областной государственный архив, Фонд 679, оп. 3.
8. Там же. Фонд 712, оп. 1.
9. Черниговские Епархиальные известия. - 1906- 1911.
10. Черниговское слово. - 1910.
11. Черниговский церковно-общественный вестник. - 1915-1917.

Зміст

<i>Самойленко Г.В.</i> ТВОРЧА ДОЛЯ П.С.МОРАЧЕВСЬКОГО	3
<i>Голомб Л.</i> ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ В ЛПРИЦІ МИКОЛИ ФІЛЯНСЬКОГО	14
<i>Арват Н.Н.</i> КУЛЬТУРОЛОГІЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПОВЕСТИ А.ДОВЖЕНКО "ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА"	22
<i>Бойко Н.І.</i> ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ	31
<i>Балошина Н.Ю.</i> БОРЬБА ВИЗАНТИЙСЬКОГО І КАТОЛИЧЕСЬКОГО НАПРАВЛЕНІЙ І ПРОСВЕЩЕННЯ В РОССІИ КОНЦА ХVІІ В. І РОЛЬ В ЭТОМ ПРОЦЕСЕ УКРАИНСЬКОГО ПРОСВЕЩЕННЯ	36
<i>Самойленко С.Г.</i> МИТРОПОЛИТ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ ТА МЕЦЕНАТ	38
<i>Самойленко Г.В.</i> РОЛЬ НЕЖИНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧЕСЬКОЇ ШКОЛИ В ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНЫХ ИНТЕРЕСОВ Е.Ф.КАРСЬКОГО	51
<i>Біленька О.О.</i> КАТЕГОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С.Ф.РУСОВОЇ	57
<i>Самойленко О.Г.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ІСТОРІОСОФІЇ В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ІНЖИНСЬКОГО ІСТОРІКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КН. БЕЗБОРОДЬКА (1875 - 1919)	67
<i>Колоней Д.В.</i> ПЕРВЫЕ СТРАНИЦЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	101
<i>Овчарук О.В.</i> ХОРОВИЙ РУХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	104
<i>Шапоренко В.В.</i> МЕЦЕНАТИ З ЧЕРНІГІВЩИНИ: ГАЛАГАНИ І ТАРНОВСЬКІ	108

<i>Шапоренко В.В.</i> КОЛЕКЦІЯ В.В.ТАРНОВСЬКОГО ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ І ХУДОЖНЕ ЗНАЧЕННЯ	126
<i>Демченко Т.П., Онищенко В.І.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ І ПРАГА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ	136
<i>Акименко І.М.</i> ГРОМАДСЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.І.ПЕТРУНКЕВИЧА (КІН. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.)	138
<i>Кулинова О.</i> ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У 1916-1919 РР.	141
<i>Олійник О.І.</i> НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ в 1927 - 1930 рр. (структура, функції, діяльність)	143
<i>Костенко І.П.</i> ГРАФСЬКИЙ ПАРК У НІЖИНІ	155
<i>Дорохина Л.А.</i> НОВЫЕ ТЕЧЕНИЯ НА ПЕРЕЛОМЕ ЭПОХ: ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРАМЫ ЧЕРНИГОЩИНЫ КАК ЦЕНТРЫ НОВОГО ХОРОВОГО ДВИЖЕНИЯ	159

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 11

Творча спадщина письменників та діячів культури Поліського краю

Підписано до друку 30.10.98. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8.6. Зам. № 128. Наклад 500 прим.

ТОВ "Наука-Сервіс"

☎ (04631) 2-45-30.
